

ISSN 2277- 8063

March-2016

Vol. V / Issue - I / 2016

International Interdisciplinary Research Journal
[Humanities, Social Sciences, Languages,
Commerce & Management]

Chief Editor

Dr. Ravindra P. Bhanage
Asso.Prof. Dept. Of Political Science,
Shivaji University,
Kolhapur.

Editor

Dr. Santosh Chavan
Dept. of Marathi, Govt. Vidarbha
Institute of Sciences and Humanities
Amravati

- Published by -

HOUSA Publication, Kolhapur

संपादकीय,

सन्माननीय आजीव सभासद व वाचकांना सवीनय प्रणाम , 'नवज्योत' या आंतरविद्याशाखीय संशोधन पत्रिकेच्या पाचव्या वर्षातील पहिल्या अंकाच्या प्रस्तुतीकरणाचा आनंद होत आहे . तो केवळ आपल्या पाठववळाच्या व सहकार्यांच्या जोरावरच! सतत चार वर्ष संशोधन पत्रिकेचे कामकाज आपल्या पाठववळाच्या जोरावर सफल होवू शकले आहे .

सदर अंकामध्ये वाणिज्य, कायदा, राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, ग्रंथालय व माहिती शास्त्र, समाजशास्त्र, इंग्रजी व मराठी इत्यादी विविध विषयावर आलेल्या लेखांची मांडणी केली असून प्राध्यापक , संशोधक विद्यार्थी यांनी सखोल सविस्तर व विवेचनपूर्ण मांडणी विविध विषयावर केली आहे . यातून वाचकांना अभ्यासपूर्ण माहितीचा खजीना उपलब्ध होणार असून वाचकांच्या ज्ञानात, चौकस बुद्धीत निश्चीत भर पडेल .

संशोधनासाठी प्रेरणा, उत्तेजन व व्यासपीठ उपलब्ध करून देण्याचे काम 'नवज्योत' ने सात्यतपूर्ण केले आहे . त्यामुळे सामाजिक पटलावर बदल घडवून आणणाऱ्या अभ्यासपूर्ण विषयांची या विश्वासासह सदर अंक मी आपल्या पुढे सविनय सादर करतो .

आपला

डॉ . संतोष चव्हाण

कृपया संशोधकानी आपले संशोधन लेख इंग्रजीमध्ये Times New Roman व भारतीय भाषांसाठी कृती देव ५० फॉन्ट वापरावा

CONTENTS

S.N	Subject	Title	Author	P.No.
1	Commerce & Management	Avishkar: A Gate Way of Research	Dr. A. M. Gurav, Mr. Devali P. N,	1-5
2	Commerce & Management	Profitability of the Green and Yellow Raisins in Western Maharashtra	Mr. J.G.Mulani, M.V.P Kanya Maha	6-8
3	Commerce & Management	A Study Of Industrial Credit By Bank Of India With Special Reference To Kolhapur District	Mr. Kuldeep S Powar Dr. Anil Suryavanshi.	9-16
4	Law	Judicial Accountability And The Independence Of The Indian Judiciary	D. H. Lokhande	17-20
5	Law	Freedom of Speech and Right to Privacy: A conflict.	Chaitanya A. Ghuge	21-23
6	Economics	Labour Welfare Schemes Of Labourers In Industrial Sector	Nishigandha Prakash Bansode	24-25
7	Economics	Progress of District Central Cooperative Banks in Maharashtra	Ashok Ganapati Powar	26-28
8	English	Shobha De : The Voice of Modern Woman	Mr. Rahul. P. Ghuge	29-30
9	Geography	Illiteracy And Levels Of Educational Attainment Among Female Sugarcane Cutters In Kolhapur District: A Case Study Of Chh. Shahu Co-Op. Sugar Factory, Kagal	Ms. Shubhangi S. Kale Dr. S. B. Kanase	31-34
10	इतिहास	मराठे इंग्रज संघ (१७६० ते १७८०)	प्रा. सौ. वंदना रामचंद्र लोंढे	35-36
11	इतिहास	महाराष्ट्रातील स्त्रियांचा भारतीय स्वातंत्र्य लढयातील सहभाग	प्रा. डॉ. शीला चापले उमाळे	37-38
12	इतिहास	पंचायत राजव्यवस्थेचे ऐतिहासिक पार्श्वभूमी व ग्रामिण विकास	प्रा. सुरेश ल. पंडीत	39-40
13	इतिहास	गणेश आवाजी गवई यांचे शैक्षणिक कार्य	श्री. प्रफुल्ल भारतराव गवई	41-42
14	समाजशास्त्र	भारतात काम (नोकरी, व्यवसाय) करणा-या महिलांचे पुरुषांच्या तुलनेत प्रमाण : एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण	प्रा. रमेश एच. पाटील प्रा. डॉ. ए. पी. जैन	43-45
15	अर्थशास्त्र	ऑनलाईन खरेदी एक अभ्यास	श्री. राजाभाउ सोपान घिंतारे प्रा. डॉ. डी. ए. चौगले	46-48
16	अर्थशास्त्र	पंचायतराज आणि महिला सकलिकरण	प्रा. नीता नं तिवारी	49-50
17	राज्यशास्त्र	मानवधिकारात सामाजिक न्यायाची भूमिका	प्रा. डॉ. अनिल रा. कडू	51-52
18	राज्यशास्त्र	मानवधिकार : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन	प्रा. डॉ. प्यारेलाल सूर्यवंशी प्रा. डॉ. सपना ज्ञा. गावडे	53-54
19	राज्यशास्त्र	कोल्हापूर संस्थान आणि महाराणी जिजाबाई	कु. विजयारणी रघुनाथ पाटील	55-56
20	राज्यशास्त्र	जागतिक परिप्रेक्ष्यातून मानव अधिकार	कु. सायली संजय पाटील	57-58
21	राज्यशास्त्र	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे संविधान नैतिकतेसंबंधी विचार	प्रा. डॉ. भगवान माने	59-61
22	राज्यशास्त्र	शहरीकरणाचे स्थानिक स्वशासनावर परिणाम	डॉ. रविंद्र पांडुरंग भरणे	62-63
23	राज्यशास्त्र	महानुभाव पंथाचे तत्वज्ञान : एक अवलोकन	कु. कोमल मोरेश्वर ढगे	64-66
24	राज्यशास्त्र	मौलाना अबुल कलाम आझाद यांचे भारतीय स्वातंत्र्यलढयातील योगदान एक अभ्यास	श्री. जमीर मगबुल तांबोळी	67-69
25	राज्यशास्त्र	महात्मा गांधी तंटामुक्त गाव योजना एक विश्लेषण	प्रा. संतोष दिमाळ	70-71
26	राज्यशास्त्र	पन्नास टक्के महिला आरक्षणाची नितांत आवश्यकता आणि भारतीय राज्यघटनेमधील समानतेचे अधिकार	डॉ. अरुण आर. गाडे प्रा. विशाल एल कांबळे	72-74
27	मराठी	मराठी साहित्यातील महात्मा फुले यांचे शिक्षण विषयक विचार	प्रा. रेखा दि. आढाव	75-77
28	ग्रंथालय व माहितीशास्त्र	ग्रंथालय आणि संगणक युग	प्रा. सिध्दार्थ अ. पाटील	78-80
29	पुस्तक परिक्षण	गावगाड्याची शंभरी	प्रा. दत्तात्रय दादासो जाधव	81-82

Aims and Objectives of the Journal :

The aims and objectives of the journal is to provide a platform for the publication of original unpublished Research Papers, Summary of a Research Project, proceedings of academic conferences and Book review of Humanities, Social Sciences, Languages, Commerce & Management interdisciplinary research work.

Language :- English and Indian languages

Frequency :- Quarterly (March, June, September & December) Please send your research papers at least one month before date of publishing the issue.

Format & Guidelines for the Research paper:

*The Research must purely be original and the paper typed in 1.5 space on one side of A-4 size paper in MS-Word 2003 / 2007 font Times New Roman for English font size 12, Krutidev or Shree Lipee 6.0 version for Hindi and Marathi font size 16 and should have a sufficient margin

*This must include Abstract, Introduction, Clarification of Research Problem, Conclusion & References

*Paper should be sent in two hard copies along with CD or by E-mail: editornavjyot@gmail.com

*Authors are solely responsible for the factual accuracy of their contribution.

*Proper references must be inserted inside the article like 1, 2, 3.... and relevant references must be given at the end of the article Minimum five references are essential.

*References must be listed alphabetically or sequentially in the following order - Surname, Name, Year in Bracket, Name of the Book/Journal, Details of Publisher, Place and Page number at the end of the research paper. For ex. Dilli K. T. (2009) Library and Information Science in Digital Era, Atlantic Publishers, New Delhi, P.153.

*Authors are requested to submit diagrams, maps and pictures of their writings in a separate file with jpg/gif extension.

*Research Article should be written in minimum 1500 and maximum 3000 words

Peer Review:

*Every research paper will be reviewed by two members of peer review committee.

Publication Criteria:

*Article can be modified and references can be added by the subject expert (if needed).

*The criteria used for acceptance of research papers are contemporary relevance, contribution to knowledge, clarity of expression, scientifically. logical, analytical and perfect research methodology.

Terms and Conditions:

*The Author must be member of this journal at the time of submission of research paper.

*Authors are requested to read the following 'Terms and Conditions' very carefully. If authors submit anything for publication, it will be taken granted that they have read the 'Terms and Conditions' and agreed to the same.

*While submitting any piece of writing for consideration of publication, the authors understand that the same has not been sent or is not being considered for publication elsewhere.

*By virtue of submission and accepting the 'Terms & Conditions' the authors give NAVJYOT International Interdisciplinary Research Journal [Humanities, Social Sciences, Languages, Commerce & Management] the exclusive copyright to publish and reproduce the research paper, diagrams, maps and images online and in hard paper formats and on other digital formats like CD/ DVD etc. in unlimited copies at any time.

*The authors are responsible for getting the permission from the copyright holders for the reproduction of articles, long quotations, diagrams, maps and images.

*The authors should note that NAVJYOT is a non-profit, non-commercial platform. The authors should understand that they will not be paid for their writings/works. They should consider this as a free service for the open access to knowledge community.

*Primarily, the submitted research papers will be considered by the editors for the confirmation of standards and the scope of the journal. If any submitted research paper fails to fulfill primary standard, the same will be rejected.

Avishkar: A Gate Way of Research

Dr. A. M. Gurav, Dept. of Commerce and Management, Shivaji University, Kolhapur.

Mr. Devali P. N, Research Student, Shivaji University Kolhapur.

Abstract : The Avishkar not only competition but also it is motivation activities of state Government of Maharashtra and it has significant role in university level for the motivate students toward research activities. Therefore, all universities of Maharashtra state are participated in Avishkar. Thus, considering the significance of Avishkar this research paper was tried to understand relation between motivational factors and research activities, for this research purpose selected Avishkar, were all universities of Maharashtra state can participate, and also purposively made interaction with participant during workshop, which was conducted by the Shivaji University Kolhapur for motivation as well provide guidelines to the participant as how to present research work in Avishkar, however this study limited on the basis opinion of 26 respondents, those are participated in Avishkar 2013-14 from Shivaji University Kolhapur and its affiliated colleges. Thus, this research paper enlighten on motivational factors of research, which help to carried research work, with innovative, creative ideas for the sustain development as well as fruitful to the societies.

Key world: Avishkar, Research, Innovative Ideas, and Motivation etc.

Introduction: The research is the systematic approach towards purposeful investigation. This needs formulating hypotheses, collection of the data on relevant variables, analyzing and interpreting the results and reaching conclusions either in the form of a solution or certain generalizations. It means research is systematic efforts to gain new knowledge and its aim find out solution on the problems, which is helpful to the societies for sustain development.¹

The research have pivotal role in creation of invention and innovation, it cause possible use optimum resources and produce products and service for the fulfillment of human need and wants. It means research have an important for the sustainable development of each and every country. Thus, in present era research play an important role in sustain development. Therefore, in field of research many eminent scientists have contributed, because of for the overall development of Nation need to innovative research and without it could not possible development of any nation, considering this in school, college, and university level motivate to students for research activities and for this institution conducts various competition, which available one platform to the students and create some innovation, which fruitful to the societies. Similarly Maharashtra state government organized Avishkar competition for the increase awareness as well motivate to the students in field of science, commerce and Arts at the undergraduate, post graduate and post PG level. Thus, considering the significance of research in invention and innovation research want to understand the relation between motivation and research activities of students, and for the study purpose researcher design entitled "*Avishkar: A Gate Way of Research*", this paper helps to understand relation between motivation and research activities of students.

1.Objective of the Study:

- 1.To understand the role of research in creation of knowledge and innovation for sustain development.
- 2.To know relation between motivational factors and research activities with reference of Avishkar 2013-14.

2.Hypotheses of the Study: "*Avishkar has pivotal role regarding motivate to students for the research activities in the University*".

3.Scope of the Study: This research paper enlighten motivational factors of research, which help to carried research work, with innovative, creative ideas for the sustain development, for this researcher purpose selected Avishkar, were all universities of Maharashtra state can participate, however this study limited on the basis of 26 respondents, those are participated in Avishkar 2013-14. Therefore, this survey conducted at Shivaji University, Kolhapur during district and University level competition and survey period was December, 2013 and January, 2014.

4.Methodology of the Study: This research paper main aim was tried to understand how to motivational factors lead to research activities, and how to correlate each other. For this purposively made interaction with participant, those are participate in workshop, which conducted

at Shivaji University Kolhapur, and it is noted that, this survey conducted with prior permission of respective university authorities and fill up questionnaire by respondents (Avishkar Participant), and questionnaire was consist with 12 questions. Therefore during workshop attained 33 respondents out of these, researcher interact with 26 respondents Furthermore, acquired data presented with help of table and analyzed through use of percentage.

5. Avishkar: A Gate Way of Research: Research in common parlance refers to a search for knowledge. It can also define research as a scientific and systematic search for pertinent information on a specific topic. In fact, research is an art of scientific investigation. Dictionary definition of research is "*a careful investigation or inquiry especially through search for new facts in any branch of knowledge*". Some people consider research as a movement from the known to the unknown. It is actually a journey of discover the new facts and knowledge. Moreover, research distinguished between physical or pure science and social science, in pure science and its has types like as descriptive, analytical, applied, fundamental, quantitative, qualitative, conceptual, empirical and other types of research as laboratory research diagnostic research, historical research etc.,²

Therefore, herewith can be consider some definition of research, which was proposed by eminent authorities such as in the word of Kerlinger, research is a "systematic, controlled, empirical and critical investigation of hypothetical propositions about the presumed relations among natural phenomenon", and according to P. V. Young "Research may be defined as the systematic method of discovering new facts or verifying old facts, their sequences, interrelationships, causal explanations and the natural laws which govern them".³

Thus, research help to the solving specific problems are one of the most common tasks of a researcher, and among the most difficult of projects. The problems are seldom simple and usually have many dimension, there is a need to work quickly and produce results upon which action can be taken. It is also necessary to keep the scale of the research in tune with the size of the problem. Information is often required, not so much to as simply to remove uncertainty, or to increase knowledge or understanding.⁴

The Avishkar not only competition but also it is motivation activities of state Government of Maharashtra and it has significant role in university level for the motivate students regarding research activities. Therefore, all universities of Maharashtra state are participated in Avishkar. The event is restricted to the participants recommended by respective Universities. Each University can send 48 entries from with six disciplines such as humanities, language, fine arts second one commerce management law third pure science, agriculture and animal husbandry, engineering and technology medicine and Pharmacy and it's at levels under graduate, post graduate, post PG and teacher for the motivate innovative and create new facts and things, which fruitful to the societies and sustain development. Therefore in this competition awarded prizes like as for this has first prize Rs. 5000/- and second prize Rs. 3000/- and Championship Trophies as rotating will be awarded each for six disciplines and certificate of participation will be awarded to all the participants. However, for the Avishkar eligibility or has entry for those students, who are enroll as per university rules and bonafied students as under graduate, post graduate and post PG and for the teacher, who are pursuing M.Phil or Ph. D.⁵

1. Data Analysis and Interpretation: The Avishkar has pivotal role for the motivate students regarding research work. And research has need to invention and innovation, wchich can possible sustainable development. Therefore this paper tried to find out relation between motivation and research activities, for the researcher attained Avishkar competition and collected data considering demographic and academic profile of students, propose of participation, motivation factors and motivational facilities, which was provide by university, and this facilities correlated with five scale, which help to understand relation between motivation and research activities. Therefore, collected data presented with help of following table and analyzing with percentage as follows.

Table No. 1: Demographic and Academic Profile of Participant:

Sr. No.	Particular	No. of Respondents	Percentage
A	Area of Research:		
1	Humanities/Language/ Fine Arts/Education	05	19

www.navjyot.net

2	Commerce /Management/Law	03	12
3	Pure Science	08	31
4	Agriculture/Animal Husbandry	01	04
5	Engineering and Technology	03	12
6	Medicine/Pharmacy	06	23
7	Total	26	100
B	Criteria for Participation:		
1	Under graduate	9	35
2	Post Graduate	10	38
3	Post PG students	05	19
4	Teacher	2	08
5	Total	26	100
C	Faculty:		
1	Arts	03	12
2	Commerce	05	19
3	Science	18	69
4	Total	26	100
D	Locality:		
1	Rural	14	54
2	Semi Urban	02	08
3	Urban	10	38
4	Total	26	100
E	Gender:		
1	Male	20	77
2	Female	06	23
3	Total	26	100
F	Age:		
1	below 20	03	12
2	21-30	21	81
3	31-40	01	04
4	41-50	01	04
5	Above 51	00	00
6	Total	26	100

(Sources: Field Work January, 2014)

From the table No. 1 it is depicted that, demographic and academic profile of participant like as areas of research, criteria for participation, faculty, locality, gender and age group, all these attribute has significance in inclusive growth. Therefore, this all these factor reveals the demographic as well as academic profile of respondents. This data indicated that, majority respondents are belong to pure science, its mean they are in science faculty, furthermore mostly participant are undergraduate and post graduate level, followed by majority male respondents and almost all respondents belongs to 21 to 30 age group. This data shows that, in Avishkar almost all respondents belong to youth categories and they are belongs to rural background with their academic qualification. Thus, it is noted that Avishkar one of platform for the rural as well as younger youth through university for perform as well present their research work.

Table No. 2 Propose of Participation in Avishkar:

Sr. No.	Propose of Participation	No. of Respondents	Percentage
1	Knowledge	00	00
2	Innovation	01	04
3	Research	09	35
4	All of these	16	62
5	Any other	00	00
6	Total	26	100

(Sources: Field Work January, 2014)

Table No. 2 it is reveals the purpose of participant in participation in Avishkar. The majority respondents are participate in Avishkar for the gain new knowledge, to made innovation and to know research knowledge. It is indicate that 62% respondents participate in Avishkar for the knowledge, innovation and research purpose, and all these activities are inter related each other. Thus this data shows that Avishkar competition has significance to gain knowledge of new subject or current issue, find out innovative ideas with systematic research activities, which fruitful for the societies and sustainable development; furthermore university has an important role to motivate

students for the invention and innovation through the research, considering this it is understand that Avishkar as a gateway of research.

Table No. 3 Motivational Factors:

Sr. No.	Motivation	No. of Respondents	Percentage
1	Friends/Relatives	00	00
2	Magazines	00	00
3	College/Institution	07	27
4	Teacher	12	46
5	Self Motivation	07	27
6	Total	26	100

(Sources: Field Work January, 2014)

The table No. 3 it is show that relation between motivation and research activities. The majority respondents are said that teacher motivate for the participation in Avishkar, followed by 27% are said college/institute are motivated to them for the participation in Avishkar and remaining respondents are said they are participate in Avishkar by self motivation. It is found that almost all students are made routine study through preparing syllabus and through collect study material but presenting research paper one of important academic exercise, which help to develop ideas of students and made invention and innovation through presenting research paper, poster and models, it may contribute in field of respective subjects, it is also observed that research activities, need for the invention and innovation as well find out solution on particular problems. From the data it is understand that research is systematic effort for find out new facts and figures and gain new knowledge, therefore, for the research need to motivation by teachers, friends/relatives, and college or Institution. Hence, Aviskar one of platform to the students to present research works.

Table No. 4 Rate for the Motivation Facilities with Participant Satisfaction Level:

HDS = Highly Dissatisfied, DS = Dissatisfied, N = Neutral, S = Satisfied, HS = Highly Satisfied

Sr. No.	Factors	Rate					Total
		HDS	DS	N	S	HS	
1	Transport	00 (00)	01(04)	15(65)	04(18)	03(13)	23(100)
2	Accommodation	00 (00)	00(00)	06(24)	15(63)	03(13)	24(100)
3	Refreshment	00 (00)	00(00)	01(04)	19(86)	02(10)	22(100)
4	Information centers	00 (00)	00(00)	02(08)	05(20)	18(72)	25(100)
5	Workshop	00 (00)	00(00)	01(03)	09(35)	16(62)	26(100)
6	Research Motivation	00 (00)	00(00)	00(00)	07(27)	19(73)	26(100)
7	Overall Organization	00 (00)	00(00)	00(00)	07(27)	19(73)	26(100)
8	Any Other	00 (00)	00(00)	00(00)	00(00)	00 (00)	00 (100)
9	Total	00 (00)	01 (01)	25 (15)	66(38)	80 (47)	172 (100)

(Sources: Field Work January, 2014)

From the above table it is shows the influence of motivational factors on the research activities, for the rating of motivational facilities with satisfaction level of participant researcher consider transportation, accommodation, refreshment, information center, workshop, research motivation and overall organization. It is found that all these factors significantly influence on the satisfaction level of participation, therefore. motivation rated with five scales as highly satisfied, satisfied, neutral, dissatisfied and highly dissatisfied. This scale consider because of if participants are satisfied and highly satisfied, this indicated the University intensity toward research for the motivate students and vice versa. It is found that almost all respondents rated to satisfied and highly satisfied attribute, which shows the positive relation between motivation and research activities. Therefore, it is found that motivational facilities have significance for the research work and its presentation.

Table No. 5 Ranking for the Motivation Facilities: (1 =Unfair and 5= Fair)

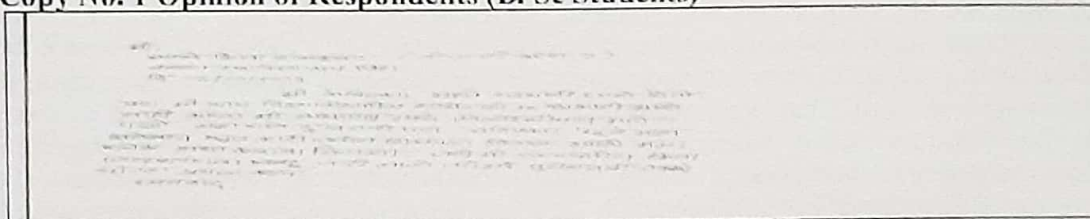
Sr. No.	Factors	Ranking					Total
		1	2	3	4	5	
1	Transport	00(00)	00(00)	02(08)	07(27)	17(65)	26(100)
2	Accommodation	00(00)	00(00)	03(15)	05(25)	12(60)	20(100)
3	Refreshment	00(00)	00(00)	04(16)	05(21)	15(63)	24(100)
4	Information center	00(00)	00(00)	03(15)	05(25)	12(60)	20(100)
5	Workshop	00(00)	01(04)	03(12)	03(12)	19(73)	26(100)
6	Research Motivation	00(00)	01(04)	02(08)	02(08)	21(81)	26(100)

7	Overall Organization	00(00)	00(00)	00(00)	00(00)	18(100)	18(100)
8	Any Other	00(00)	00(00)	00(00)	00(00)	00(00)	00(100)
9	Total	00(00)	02(01)	17(11)	27(17)	114(71)	160(100)

(Sources: Field Work January, 2014)

From the table it is reveals the rank for motivational facilities, which measure the motivational facilities with scale of fair and unfair. The researcher measure rank with six factors like as transport, accommodation, refreshment, information center, workshop, research motivation and overall organization etc., these factors are significantly influenced on the participation in Avishkar. Therefore, herewith researcher it is consider rate for the accuracy purpose. and on the basis of available facts and figure it is understand that almost all respondents give rank with close by fair motivational facilities, which positively influence on the research work presentation.

Scan Copy No. 1 Opinion of Respondents (B. Sc Students)

(Sources: Field work January, 2014)

From the above scan copy No.1 appears the opinion of respondents regarding Avishkar. This was expressive view regarding Avishkar competition. The selected respondent (Students) expressed his opinion regarding Avishkar participation and how to benefit this competition for him, considering learning and gain new knowledge, with innovative ideas through systematic research activities. Therefore, based on the opinion it is understand that, competitor could not worried about failure, but he want to participate in next competition with proper preparation. This types attitude can be develop through positive motivation to the research students at undergraduate, Post graduate and post PG students. Hence it is realized that Avishkar one gateway for the students to search new knowledge and made invention as well innovation, which helps to sustain development.

Conclusion: From the above discussion it is understand that, research has pivotal role in invention and innovation, and its help to sustain development of every Nation. Therefore, considering need of research activities state government of Maharashtra organized Avishkar competition. However, the Avishkar not only competition but also it is motivation activities and it has significant role in university level for the motivate students toward research activities, which help to understand the role of research in creation of knowledge and innovation for sustain development as well as to know relation between motivational factors and research. Hence, on the basis analysis and interpretation of table No. 1, 2, 3,4 and scan copy No. 1 it is prove that **"Avishkar has pivotal role regarding motivate to students for the research activities at University level"**.

Reference:

1. D. K. Bhattacharyya (2006). *Research Methodology*, Excel Book New Delhi, ISBN: 81-7446-497-2, pp 12.
2. C. R. Kothari, Gaurav Garg (2014). *Research Methodology-Methods and Technique*, New Age International (P) Limited, Publishers, New Delhi, pp 1, 2014.
3. Dr. J. A. Khan (2008). *Research Methodology*, A. P. H. Publishing Corporation New Delhi, pp 2-3, 2008.
4. S. Shajahan (2010). *Research Methods for Management*, Jaico Publishing House, ISBN: 81-7224-491-6, pp 1.
5. "Avishkar 2013-Information Brochure", North Maharashtra University Jalgaon, pdf accessed by <http://www.bamu.ac.in> dated on 10th January, 2013.
6. Field work, Month December, 2013 and January, 2014.

Profitability of the Green and Yellow Raisins in Western Maharashtra

Mr. J.G. Mulani, Associate Prof. and Head Dept. of Commerce M.V.P Kanya Maha, Islampur.

Abstract: The present investigation was carried out to study gross and net profitability of raisins. The study was conducted in Sangli and Solapur districts on the basis highest production and marketing of raisins. Due to perishable nature of grapes, the farmers produce raisins on large scale in western Maharashtra. Green and yellow types of raisins have been produced in the study area. Gross profitability of yellow raisins accounted for 16.39 percent and green raisins for 22.20 percent. Where as net profitability of yellow raisins accounted for 8.57 percent and green raisins accounted for 14.70 percent.

Keywords- Green raisins, Yellow raisins, Gross profitability, Net profitability.

1.1 Introduction-

Up to 1980, raisin was not produced in India. India depended upon foreign countries in respect of raisins. During 1982 year in Tasgaon Tahasil of Sangli District. Late Vasant Rao Aarwe, Late Ganpatrao Mehtre, Mr. Namdeo Mane and Mr. Shripad Dabholkar prepared 100 Kg raisins with the help of local engineers. These four experts played vital role in raisin production in India. After that Mr. Vasant Rao Aarwe went to Delhi and showed the 100 Kg prepared raisins to the scientists of Indian Institute of Agriculture Research. At that time the scientist were shocked. They were not ready to believe the quality raisins produced by these Indian farmers. These farmers visited America for observation and study of raisin process, dipping method, techniques and drying method of raisin making. After that in 1983 they did experiment of raisin shed, type of grapes for raisin making, use of dipping oil, spray system for drying and developed new and proper technique of raisin making in India.

Sangli District has secured second place in Maharashtra in grapes cultivation and raisin production. Solapur district also produced raisins at moderate level. As raisins are an important product of grapes and as farmers are getting better price from raisin production, they are making raisins on a large scale.

Profit is the reward of the entrepreneur rather than the entrepreneurial functions. The term profit means all excess of income over cost and this excludes the earnings of self-used factors i.e. raisin producers own land, own capital and own labor work. Gross returns means excess of income over total cost of production whereas net return are the difference between gross profit and cost of marketing. Total income comprise, income from the sale of total production. Cost of production includes establishment cost of shade, cost of processing, depreciation on assets, interest on capital and marketing cost. Gross and net returns thus estimated in absolute terms as also in terms of percentage of cost of production would focus on the profitability of raisin industry.

1.2 Research Methodology-

A sample of 528 raisins producers farmers from 44 villages of 16 Tahsils of Sangli and Solapur districts have been selected by multi-stage sampling method. The researcher has used Godden's formula for the purpose of adequacy of sample size because it is very difficult to determine the exact number of raisin producer farmers. There is no central agency to register them as raisin producer farmers. In each village researcher has selected 6 raisin producing farmers from each category as under.

- i) Farmers producing raisins less than five tonnes.
- ii) Farmers producing raisins more than five tonnes.

1.3 Gross Profitability

Gross Return = Sale Proceeds of Raisin per Kg - Cost of Production per Kg.

It is considered as percentage of gross return to the net sales known as gross profit ratio. The gross profit called the average markup ratio.

$$\text{Gross Profitability} = \frac{\text{Gross Return}}{\text{Net Sales}} \times 100$$

A. Gross Return from Green Raisins per Kg.

Following table shows that per kilogram gross return from green raisins.

Table I Gross Return from Green Raisins (Rs/Kg).

Sr. No.	Items	Category I	Category II	Overall
1	Sale proceeds	150.00	150.00	150.00
2	Cost of production	120.00	113.20	116.70
3	Gross Return	29.80	36.80	33.30

Source - Compiled by researcher on the basis of field survey

$$\text{Gross Return of first category} = \frac{29.80}{150} \times 100 = 19.87\%$$

$$\text{Gross Return of second category} = \frac{36.80}{150} \times 100 = 24.53\%$$

Gross Return of overall = $\frac{33.30}{150} \times 100 = 22.20\%$

From the above gross return ratio, we know that the gross return of the second category is 24.53 percent which is more than the gross return of first category which is 19.87 percent. It shows that respondent of second category gets the benefit of large scale production. The overall gross return of green raisin is 22.20 percent which shows that raisin production is a profitable activity.

B. Gross Return from Yellow Raisins per Kg

Following table shows per kilograms gross return from yellow raisins.

Table 2: Gross Return from Yellow Raisins (Rs/Kg).

Sr. No.	Items	Category I	Category II	Overall
1	Sale Proceeds	140.00	140.00	140.00
2	Cost of production	120.60	113.50	117.05
3	Gross Return	19.40	26.50	22.95

Source – Compiled by researcher on the basis of field survey

Gross Return of First Category = $\frac{19.40}{140} \times 100 = 13.85\%$

Gross Return of second Category = $\frac{22.95}{140} \times 100 = 18.93\%$

Overall gross Return = $\frac{22.95}{140} \times 100 = 16.39\%$

From the above table gross return ratio of yellow raisins, we understand that gross return ratio of second category is 18.93 percent which is higher than the first category (13.85 percent). The overall gross return of yellow raisin is 16.39 percent which is less than overall gross return of green raisins (22.20 percent). It means that green raisins are more profitable than yellow raisins.

C. Comparative Gross Return from Green and Yellow Raisins per Kg.

Table 3: Comparative Gross Return from Green and Yellow Raisins (Rs/Kg)

Sr. No	Category	Green Raisins	Yellow Raisin
1	I	19.87 percent	13.85 percent
2	II	24.53 percent	18.93 percent
3	Overall	22.20 percent	16.39 percent

Source – Compiled by researcher on the basis of field survey

Per kg gross return from green raisins is 19.87 percent and from yellow raisin is 13.85 percent of first category. It means gross return from green raisins is higher than the yellow raisins, the second category per kg gross return from green raisin is 24.53 percent and yellow raisins is 18.93 percent. It shows that 5.60 percent excess gross return to green raisins. The average gross return from first and second category of green raisins is 22.20 percent and yellow raisins is 16.39 percent. It also shows that per kg gross return from green raisins is higher by 5.81 percent.

1.4 Net Profitability

Net Return = Sale Proceeds of Raisins Per Kg - Cost of Production Including Marketing Cost Per Kg.

i. e. Cost of Sales.

It is considered as percentage of per kg net return to the net sales. It is expressed in ratio also

Net Return Ratio = $\frac{\text{Net Return}}{\text{Net Sales}} \times 100$

A. Net Return from Green Raisins per Kg.-

Table 4: Net Return from Green Raisins (Rs/Kg)

Sr. No	Items	Category I	Category II	Overall
1	Sale proceeds	150.00	150.00	150.00
2	Cost of production	120.20	113.20	116.70
3	Cost of marketing	11.30	11.20	11.25
4	Net Return -1(2+3)	18.50	25.60	22.05

Source – Compiled by researcher on the basis of field survey

Net Return of first category = $\frac{18.50}{150} \times 100 = 12.33\%$

Net Return of second category = $\frac{25.60}{150} \times 100 = 17.06\%$

Overall net Return = $\frac{22.05}{150} \times 100 = 14.70\%$

The net return of second category is 17.06 percent and first category is 12.33 percent. The net return of second category is more than first category. It is due to that second category get benefit of large scale production and efficient marketing system as well as they use modern techniques for raisin production.

The above analysis also shows that the raisin production and marketing is more profitable than the table grapes production and marketing, if grape-growers sales their grapes as table grapes they received Rs. 102.50 as gross return per 4 kilograms grapes. After deduction of labour and other expenses they received averagely Rs 100 per 4 kilograms of grapes. If grape growers produces raisins from 4 kilograms grapes then one kilograms raisins produces. It means that grape growers incurred Rs. 14.55 for green raisins production and Rs. 11.25 for green raisin marketing and they received Rs 150 per kilogram from sale proceeds from raisins. The net returns from green raisins marketing Rs 124.20 which is more than the grapes marketing.

B. Net Return from Yellow Raisins per Kg.

Table 5: Net Return from Yellow Raisins (Rs/Kg).

Sr. No	Items	Category I	Category II	Overall
1	Sale proceeds	140.00	140.00	140.00
2.	Cost of production	120.60	113.50	117.05
2.	Cost of marketing	11.70	11.30	11.50
3	Net Return -1(2+3)	7.70	15.20	11.45

Source – Compiled by researcher on the basis of field survey

$$\text{Net Return of First Category} = \frac{7.70}{140} \times 100 = 5.50\%$$

$$\text{Net Return of Second Category} = \frac{15.20}{140} \times 100 = 10.86\%$$

$$\text{Overall net Return} = \frac{12.00}{140} \times 100 = 8.57\%$$

The net return of second category of yellow Raisins is 10.86 percent and first category is 5.50percent. The net return of second category is more than the first category. It shows that second category get benefit of large scale production and use of modern techniques for raisin production and marketing.

Comparative Net Return from Green and Yellow Raisins per Kg.

Table 6: Comparative Net Return from Green and Yellow Raisins (Rs/Kg)

Sr. No	Category	Green Raisins	Yellow Raisin
1	I	12.33 percent	5.50percent
2	II	17.06percent	10.86 percent
3	Overall averages	14.70percent	8.18 percent

Source – Compiled by researcher on the basis of field survey

Table 6 shows per kg.net returns from first category of green raisins is 12.33 percent and yellow raisins is 5.50 percent. The second category per kg.net return from green raisins is 17.06 percent and yellow raisins is 10.86 percent. It shows that 6.20 percent excess net return to green raisins than the yellow raisins. The overall net return from both categories from green raisins is 14.70 percent and yellow raisin is 8.18 percent, it means that per kg.net return from green raisins is higher by 6.52 percent. Demand for green raisins are more from national and international market so price received to green raisins are higher than the yellow raisins. From the above table and analysis, it can be interpreted that higher price received to green raisin as well as cost of production and marketing are less as compare to yellow raisin.

1.5 Conclusion-Per Kg gross return of green raisins is higher by 5.81 percent than the gross return of yellow raisins. Per Kg.net return of green raisins is higher by 6.52 percent. It means that green raisins are more profitable than the yellow raisins. Production cost of yellow raisins have more than the green raisins. Also Green raisins marketed more in domestic and foreign countries. So it is suggest that grape growers make an additional benefit by producing and marketing of green raisins instead of producing and marketing of yellow raisins and fresh grapes.

References-

- 1) Acharya, S.S. and Agarwal, N.L. (2009) 'Agricultural Marketing in India.' Oxford IBH Publishing co. Pvt. Ltd. New Delhi.
- 2) Anita H.S (2000) 'Agricultural Marketing'. Mangal Deep publications – Jaipur.
- 3) Awaradi K.M. (2011) 'A Study of production And Marketing of Jaggery in North Karnataka.' Unpublished PhD Thesis submitted to Karnataka University.
- 4) Basha G.A. (2011) 'Problems and Prospects of Mango Marketing in Salem District. Unpublished PhD Thesis Submitted to Periyar University.
- 5) Bhughal B. G. (2005) 'BedanaNirmitti' (Raisin Production) ContinantalPrakashan Pune.
- 6) Datta, Ruddar and sundharam (2011). Indian Economy S. Chand and company Ltd. New Delhi
- 7) Dr. Sinha K.P., (2009), Agribusiness Management, A.K. Publications New Delhi,
- 8) Jhingan M. L. (2004) Advanced Economic Theory Virenda Publications (P) Ltd New Delhi
- 9) Susheela Meena and I. P. Singh (2014) :- Price spread and efficiency of Marketing of Tomato in Rajasthan; Indian J. Agric. Res. 48(4) :

A Study Of Industrial Credit By Bank Of India With Special Reference To Kolhapur District

Mr. Kuldeep Shamrao Powar, Assi. Prof. Radhanagri Maha Radhanagri

Dr. Anil G. Suryavanshi.

Abstract: The industrial sector is one of the main sectors that contribute to the GDP. The country ranks fourteen in the factory output in the world. Industrial sector is made up of manufacturing, mining and quarry, electricity water supply and gas sector. Especially this research study only concern with Bank of India and their credit respondent in Kolhapur district. The researcher has taken into consideration information all branches of Bank of India. There are 3298 credit beneficiaries of Bank of India in Kolhapur District. The researcher has referred here 330 beneficiaries for research study. The researcher visited the beneficiaries personally and filled up the answers of the questionnaire by them.

It is seen the bank how help to respondent. The credit disbursement by Bank of India and growth of industry sector are co-related. Rapid industrial growth is the key factor to sharpen economic development in this regard, the medium and large industry is very significant. Bank of India provides credit for financial assistance to industrial development of the country.

Key words: Industry, Manufacturing, Kolhapur, Disbursement, Financial assistance etc.

1. Introduction: After the service sector the industrial sector is one of the main sectors that contribute to the GDP. The country ranks fourteen in the factory output in the world. Industrial sector is made up of manufacturing, mining and quarry, electricity water supply and gas sector. The industrial sector around 27.6% of the India GDP and its employees over 17% of workforce in the country. Banking Activity has been existed in India, since ancient time. Its main function is to accept deposit of bank holders and provide them loan. Agriculture sector, small scale industries and service sector are important sectors of Indian economy. Especially Gross Domestic Product Rate and Gross National Product Rate depends on the development of above three sectors.

Especially in this research study concern with Bank of India and their credit respondent in Kolhapur district. The researcher has taken into consideration information all branches of Bank of India and how helps to respondent? The credit disbursement by Bank of India and growth of industry sector are co-related. Rapid industrial growth is the key factor to sharpen economic development in this regard, the medium and large industry is very significant. Bank of India provides credit for financial assistance to industrial development of the country.

Review of Literature: Patil R. D. (2011) has studied the priority sector advances at national and district level. Ganesan D. (2013) pointed out that banks plays an important role in the economic development of a country. Mujumdar N. A. (1998) studied the trend of credit by commercial banks to priority sector (priority sector includes agriculture, Backward Section of the Society, Small Scale Industry and Tiny Industry). Stephen Haber S. and Robert Cull and et.al.(2005) studied historical pattern of industrial finance and its relation with technological innovation. Greenwood et. Al. (1990) in their research study pointed out that a factor that complicates the analysis of financial structure and economic growth is more fundamental. They focus on debate i.e. bank-based systems versus market-based systems. Paul J. et. al.(2012) they pointed out that the economic reforms have not brought spurt increase in industrial production. This calls for increased investment, which has to be focused for sustained growth in the industrial sector. i.e. in order to achieve long-run goals, they was attain accelerated rate of capital formation from the domestic investors.

Statement of the Problems: The main focus of this research study is to know the problems or difficulties before the beneficiaries while sanctioning the industrial credit. This research is related to the loan sanctioned by the Bank of India. to its beneficiaries of Kolhapur district during the year from 2005 to 2014. It also related to how loan is sanctioned, disbursed to the beneficiaries. It also focuses on how the credit utilized in proper manner for the purpose. Further, it studies the performance of beneficiaries for better prospect. Hence the researcher selected this topic entitled "A Study of Industrial credit by Bank of India with reference to Kolhapur district."

Significance of the Study: The present study will be helpful for the bank to know the performance of credit policy. It will be useful for knowing the performance of beneficiaries also. The present study will clear whether the loan is used for the same purpose for which loan is disbursed. The beneficiaries also understand the benefits of credit policy towards the development of industries. The study will also be helpful to the beneficiaries to know the policy of credit facility. They will get information about how to use the credit facility for their industrial purpose.

Objectives of the Study: The main objective of study is industrial credit by Bank of India with special reference to Kolhapur District. The specific objectives of study are as follows -

- 1) To study Performance of beneficiaries in selected industrial sector.
- 2) To study the growth of beneficiaries in industrial sector.
- 4) To draw conclusion and suggest measures for better credit policy Implementation.

Hypothesis of the Study: "There is an association attributes between industrial credit disbursement by Bank of India and the growth of the industry".

Scope of the Study: 1. **Topical scope** –The present study is on the topic 'A study of Industrial credit by Bank of India with special reference to Kolhapur district.

2. **Analytical scope**-For the analysis of the present research topic the researcher has used the descriptive statistics for analysis and chi-square test for testing the hypotheses.

3. **Geographical Scope** –In the present research branches of Bank of India have been selected from Kolhapur district.

4. **Periodical Scope** –The industrial credit by Bank of India has been studied for period f 2005 to 2014.

Limitation of the Study:The following are the limitations of the present research study.

1. The research is restricted to the Bank of India in Kolhapur district.
2. The research study period is defined in the year 2005 to 2014.

Research Methodology: 1. **Data Collection** -The researcher has used primary and secondary source for collection of data as given below.

The present study in an analytical study and mainly depends on primary source of data. The secondary source of data will be supplementary.

A) Primary data – The researcher has collected primary data regarding industrial credit process and credit beneficiaries are done by Bank of India. The data has been collected from managers of Bank of India and Head office.

B) Secondary data – The researcher has collected necessary information from Annual report, books, M.Phil., Ph.D. research work, magazine, internet, different with site and article etc.

2. Sample Selection: There are 3298 credit beneficiaries of Bank of India in Kolhapur District. Out of all these total beneficiaries the researcher has selected 330 beneficiaries for research study by applying convenience sample method. The researcher visited to the respond dents to get information related to the research study. The beneficiaries provided the information according to the questionnaire.

Table 1 Sample Selection

Sr. No.	Taluka	No.of Branches of BOI	No. of Industrial Credit Beneficiaries	No. of Industrial Credit Beneficiaries Selected for study	Percentage of Selection
1	Radhanagari	4	165	17	10%
2	Bhudargad	3	140	14	10%
3	Ajara	2	122	12	10%
4	Chandgad	2	147	15	10%
5	Gadhinglaj	3	324	32	10%
6	Kagal	3	401	40	10%
7	Karveer	10	706	71	10%
8	Gaganbavada	1	84	08	10%
9	Shahuwadi	3	127	13	10%
10	Shirol	2	331	33	10%
11	Hatkanangale	5	581	58	10%
12	Panhala	6	170	17	10%
	Total	44	3298	330	

(Source – Bank of India)

Measurement of Industrial Performance and growth: 1) Turnover Before and After Bank Credit, 2) Profit Before and After Bank Credit, 3) Size of Firm Turnover due to Bank Credit, 4) Help of Bank in International Trade, 5) Loan Disbursement of Bank of India, 6) Firm Size wise Loan Recovery, 7) Trend of Industrial Finance, 8) Sector wise Finance of Bank of India, 9) Tahsil wise Industrial Finance

Analysis and Interpretation of Data:

Introduction:The growth of the firm is depends on the various factors. These factors can be broadly classified into two heads namely internal and external factors. Internal factors are all those factors which manager has control over them. The external factors are all those which are beyond the control of bank

managers. These factors are also classified as monetary and non-monetary factors. The impact of all these factors cumulatively determines the growth of the firm.

Table 2 : Turnover Before and After Bank Credit

Turnover	Before	After
Below 100000	135(40.90)	11(3.33)
100001-200000	120(36.36)	82(24.85)
200001-300000	14(4.24)	39(11.82)
300001-400000	11(3.33)	30(9.09)
400001-500000	1(0.30)	9(2.73)
500001-600000	11(3.33)	38(11.52)
600001-700000	30(9.09)	94(28.48)
700001-800000	3(0.90)	16(4.85)
800001-900000	1(0.30)	3(0.91)
900001-1000000	4(1.21)	8(2.42)
Grand Total	330(100)	330(100)

(Source: Based on field survey)

The table no 2 reveals that nearly 28.48 percent of the selected business units have an increase turnover of Rs. 600001-700000 due to the bank credit. Almost more than 70 business units reported that their turnover was varying between below 1 lakh to 2 lakh before the bank credit. The picture has been changed sharply after bank credit. Thus it can be stated that there is positive impact of bank credit on the turnover of the business units.

Table 3 : Profit Before and After Bank Credit

Turnover	Before	After
Below 100000	90(27.27)	7(2.12)
100001-200000	85(25.75)	45(13.63)
200001-300000	55(16.66)	35(10.60)
300001-400000	18(5.45)	25(7.57)
400001-500000	5(1.51)	45(13.63)
500001-600000	16(4.84)	55(16.66)
600001-700000	45(16.63)	67(20.30)
700001-800000	10(3.03)	22(6.66)
800001-900000	2(0.60)	11(3.33)
900001-1000000	4(1.21)	18(5.45)
Grand Total	330(100)	330(100)

(Source: Based on field survey)

Table no 3 clearly indicates that there is sharp increase in profit of the business units after bank credit. Almost 25 and 27 percent units were reported that their profit was just between 1 to 2 lakh and below one lakh before bank credit respectively. The picture has been changed after bank credit. The 20,16 and 13 percent units were received profit of Rs.6 to 7 lakh,5 to 6 lakh and 4 to 5 lakh respectively after the bank credit.

Table 4: Size of Firm Turnover due to Bank Credit of the Selected Business Units

Turnover	Large Scale	Medium Scale	Small Scale	Tiny Industry
100000-200000	0	0	71(54.20)	11(55)
200001-300000	0	0	34(25.95)	5(25)
300001-400000	0	0	26(19.85)	4(20)
400001-500000	0	9(5.36)	0	0
500001-600000	0	38(22.62)	0	0
600001-700000	0	94(55.95)	0	0
700001-800000	0	16(9.52)	0	0
800001-900000	0	3(1.79)	0	0
900001-1000000	0	8(4.76)	0	0

1000001 and above	11(100)	0	0	0
Grand Total	11(100)	168(100)	131(100)	20(100)

(Source: Based on field survey)

The table no 4 reveals that the turnover of the selected business unit has significantly gone up due to the bank credit. Especially in case of medium and large scale industries we observed high increase in turnover i.e 400001 to 1000000 in case of medium scale and more than 1000001 in case of large scale. The tiny and small scale business units are also benefited from bank credit as their turnover seen to increase.

Table 5: Help of Bank in International Trade

Help of Bank in International Trade	Frequency	Percentage
By Offering Credit	22	55
Guidance of International Banking Environment	02	5
Issuing Credit Assurance Paper	10	25
Through Payment Settlement	06	15
Grand Total	40	100.00

(Source: Based on field survey)

The table no 5 indicates the nature of bank help in the international trade. As pointed out there are only 40 firms participating in international trade. These firms received financial help from the Bank of India. The data reveals that 55 percent firms received credit help from the Bank of India. The 5 percent firms reported that bank had provided guidance of the International banking environment. The 15 and 25 percent industrialists (Out of the total international trade participated firm) received bank help while payment settlement and by issuing credit assurance paper or financial instruments respectively.

Table 6: Loan Disbursement of Bank of India during 2005-2014

Size of Firm	Loan disbursement of Bank of India during the period 2005-2014 to the selected 330 industrial units	Interest rate received by the Bank of India during the period 2005-2014 from the selected 330 industrial units
Tiny	110,63,600	1991448
Small	102114500	18380610
Medium	218416800	41499192
Large	268542500	51023075
Mean	1500,34,350	282,23,581
Std	115944703	22219118.3
CV	77.2787718	78.72536834

(Source: Bank of India, Head office)

It has been seen from the table 6 that the mean of loan disbursed amount to the selected units is Rs. 1500,34,350 during the period under consideration. The coefficient of variation is 77.2787718 percent. It has been also seen that the highest loan has received by the large scale industry (i.e. 45 percent) followed by medium (i.e. 36%) and small scale industries (17%). The tiny industries are received very meagre loan from the bank of India. The interest rate amount is notable in case large and medium scale industries.

Table 7 : Firm Size wise Loan Recovery

Percentage Range	Large Scale	Medium Scale	Small Scale	Tiny Industry	Total
1-25	1(9.09)	6(3.57)	6(4.58)	1(5.00)	14(4.24)
26-50	0(0)	35(20.83)	27(20.61)	4(20.00)	66(20.00)
51-75	2(18.18)	48(28.57)	36(27.48)	5(25.00)	91(27.58)
76-100	8(72.73)	79(47.02)	62(47.33)	10(50.00)	159(48.18)
Grand Total	11(100)	168(100)	131(100)	20(100)	330(100)

(Source: Based on field survey)

Note: Figures in bracket shows percentage

The table no 7 and figure 4.23 represents the recovery of loan according to size of the firm. It is clear from the data that 72.73 percent of large-scale industries are paying their loan almost 76-100 percent. The loan recovery of large-scale industrial units is appreciable. On the contrary it is not appreciable in case of medium, small and tiny industries as they have more than 25 percent of the total industrial units are follows

between 50 percent loan recovery range. The aggregate loan recovery reveals that almost 50 percent industrial units are paying loan between 75-100 percent. It means that in an average medium, small and tiny industrial units are the main contributors of the NPA (non-performing assets of the bank).

Industrial Credit: Supply Side

The section first has elaborated various dimensions of the industrial credit in the context of demand side. The preceding section has attempted to study the industrial finance in the context of supply side.

Table 8 Trend of Industrial Finance in the Kolhapur District by the Bank of India (Amt.in Cr)

Year	Total Industrial Finance of the Bank of India
2004	270.79
2005	289.21
2006	341.97
2007	422.62
2008	481.41
2009	521.39
2010	580
2011	620.05
2012	680.26
2013	701.64
2014	744.5
Mean	513.98
CV	32.57
SD	167.429
CGR	11.13

(Source: District Lead Bank)

It is also found that the industrial finance of the bank of India is growing at 11.13 percent per annum with 32.57 percent coefficient of variation during the study period. The average finance were Rs.513.98 with standard deviation of 167.42 crore. Thus in brief it can be stated that there is continuous and steadily growth in industrial finance of Bank of India.

Table 9: Sector wise Finance of Bank of India in Kolhapur District (Amt. in Crore)

Year	Industrial Sector	Agriculture sector	Service Sector	Total
2005	289.21(35.87)	388.25(48.15)	128.8(15.97)	806.26(100)
2006	341.97(35.88)	457.41(48.00)	153.51(16.10)	952.89(100)
2007	422.62(38.08)	511.49(46.09)	175.53(15.81)	1109.64(100)
2008	481.41(37.57)	595.7(46.49)	204.21(15.93)	1281.32(100)
2009	521.39(37.89)	625.56(45.46)	228.99(16.64)	1375.94(100)
2010	580(39.71)	632.3(43.30)	247.95(16.97)	1460.25(100)
2011	620.05(40.37)	643.95(41.92)	271.86(17.70)	1535.86(100)
2012	680.26(42.12)	661.1(40.94)	273.43(16.93)	1614.79(100)
2013	701.64(41.08)	677.99(39.70)	328.06(19.21)	1707.69(100)
2014	744.5(41.54)	694.61(38.75)	353.05(19.69)	1792.16(100)
Mean	538.305	588.836	236.539	1363.68
CV	28.73033193	17.37173	30.87921	23.88611
SD	154.6568133	102.291	73.04138	325.7302
CGR	10.7	5.93	11.21	8.69

(Source: District Lead Bank)

Above table shows the highest compound growth rate of sector wise finance, during the period under consideration has been observed in service sector i.e 11.21 percent followed by industrial sector at 10.7 percent. The compound growth rate of the total finance was 8.69 percent. The compound growth rate of agriculture finance was just 5.93 percent during the period under consideration.

Table 10: Tahsil wise Industrial Finance in Kolhapur District from 2004 to 2014
(Descriptive Statistics)

Taluka	Standard Deviation	Coefficient of Variation %	Compound Growth Rate %	Mean (Rs.cr)	Maximum (Rs.cr)	Minimum (Rs.cr)
Radhanagri	4.89179	34.745	1.88	14.07	20.5	6.19
Bhudargad	4.84614	40.711	8	11.90	18.24	5.44
Ajara	3.333084021	38.97929	1.16	8.550909	10.73	5.5
Chandgad	6.084743963	34.64937	4.98	17.56091	26.66	9.2
Gadhinglaj	3.6971146	30.47453	2.68	12.13182	18.66	7.5
Kagal	42.80376037	33.67001	7.18	127.1273	197.96	73.47
Karveer	32.22767935	29.7226	5.39	108.4282	154.25	54.86
Gaganbavada	2.580137065	40.03598	2.68	6.444545	10.14	3
Shahuwadi	5.104307628	46.1018	3.89	11.07182	19.66	4.64
Shiroli	11.40593426	34.66658	8.64	32.90182	54.48	18.21
Hatkangale	38.13631588	30.37034	3	125.5709	170	70.26
Pahnala	18.35264836	47.32836	3.25	38.77727	70.16	18.2

(Source: District Lead Bank)

The table 10 indicates tahsil wise descriptive statistics of industrial finance in Kolhapur district during the period 2004 to 2014. The highest average of the industrial finance has been observed in Kagal i.e Rs. 127 Cr. followed by Hatkangale and Karveertahsil. On the contrary the lowest average of the industrial finance has been observed in Gaganbavada i.e Rs.6.44 Cr. followed by Ajara, Shahuwadi and Bhudargad during the period under consideration. The highest compound growth rate of industrial finance has been observed in Shirol (i.e 8.64 %) followed by Kagal(i.e 7.18). On the contrast lowest growth rate of industrial finance has been observed in Ajara (i.e 1.16 %) followed by Radhanagri (i.e 1.88 %). It is seen from the data that the moderate CV has been observed in all the tahsil. However tahsils like Pahnala, Shahuwadi, Bhudargad and Gaganbavada have recorded notable coefficient of variation. The maximum highest amount of industrial finance is Rs. 197.96 Cr. found in Kagaltahsil which has followed by Hatkangale. The minimum lowest amount of industrial finance is Rs 3 Cr. observed in Gaganbavda which has followed by Shahuwadi. Thus it can be stated that the industrial finance is concentrated in Kagal, Karveer and Hatkangale as we observe more average industrial finance in these tahsils. It is so because of industrial concentration in these tahsils.

Hypotheses Testing:

Hypothesis Testing By Using Chi- Square Test

Research Hypothesis: H_1 = There is an association attributes between industrial credit disbursement by Bank of India and the growth of the industry.

Null Hypothesis: H_0 = There is no association attributes between industrial credit disbursement by Bank of India and the growth of the industry.

Table 11: Chi-Square and Association Attributes

Parameters of Industrial Growth and Credit Disbursement (Research Hypothesis: H_1)	df	Chi-Square t- Value	Calculate d Value	Association Attributes	Decision
Expansion in Business Activity due to Bank Credit	2	5.99	67.077	0.6 (Moderate positive association)	Accepted H_1
Increase in Physical Stock of Capital due to Bank Credit	2	5.99	57.25	0.8 (Strong positive association)	Accepted H_1
Increased in Profit due to Bank Credit	3	7.81	37.18	0.9(Strong positive association)	Accepted H_1
Increased in Turnover due to Bank Credit	2	5.99	56.18	0.7(Strong positive association)	Accepted H_1
Participation in International Trade due to Bank Credit	3	7.81	60.14	0.4(Weak positive association)	Accepted H_1

Note: The entire hypotheses were tested at 95 % confidence level or at 0.05 % significance level. df = Degree of freedom

In order to test the validity and viability of above H_1 hypothesis, researcher has tested five sub-parts, which are truly represents. the relationship between industrial credit disbursement by Bank of India and Industrial Growth. The first sub-hypothesis i.e. There is an expansion in business activity due to bank credit has been accepted at 95 percent significance level because the calculated chi-square value i.e. 67.077 which is much

more greater than table value. The second, third, fourth and fifth important hypotheses are there is an increase in physical stock of capital, there is an increased in profit, there is an increased in turnover and significance participation of firms in international trade due to bank credit are also accepted since all the concerned chi-square values are greater than that of chi-square table value. The results of association attributes are also shows strong and positive correlation between industrial credit disbursement of Bank of India and the growth of the industry.

Thus statistical inferences of above stated hypothesis reveals that in an average there is strong positive association attributes between industrial credit disbursement by Bank of India and the growth of the industry.

Conclusions:

Above analysis and interpretation the present researcher has been identified some findings. Those findings are directly regarding growth and performance of selected industrial units. The specific findings are defined are as follows.

Findings:

1. The turnover of the selected business unit has significantly gone up due to the bank credit. Especially in case of medium and large scale industries we observed high increase in turnover i.e 400000 to 1000000 in case of medium scale and more than 1000000 in case of large scale. The tiny and small scale business units are also benefited from bank credit as there is increase in their turnover. (see table 2)
2. Nearly 28.48 percent of the selected business units have an increase turnover of Rs. 600000-700000 due to the bank credit. The 24.85 percent business units are reported that their turnover increased by Rs. 100000-200000 due to bank credit. The 11.82 percent business firms are reported that their turnover increased by Rs. 200000-300000 due to the bank credit. (see table 3)
3. There is sharp increase in profit of the business units after bank credit. Almost 25 and 27 percent units were reported that their profit was just between 1 to 2 lakh and below one lakh before bank credit respectively. The picture has been changed after bank credit. The 20,16 and 13 percent units were received profit of Rs.6 to 7 lakh,5 to 6 lakh and 4 to 5 lakh respectively after the bank credit. (see table 4)
4. Study reveals that 40 firms, out of 330 were participating international trade and remaining is not. In other words only 12.12 percent of the total firms are participating in international trade. (see table 5)
5. The 55.55 percent firms received credit help from the Bank of India. The 25 percent firms reported that bank had provided guidance of the International banking environment. The 15 and 25 percent industrialists received bank help while payment settlement and by issuing credit assurance paper or financial instruments respectively. (see table 5)
6. The district has been assured with full credit support for all banking activities. The villages in the district have divided into 168 service areas and allocated to 220 branches of commercial banks.
7. Total deposits of the commercial banks have increased more than threefold during period 2005 to 2011.
8. More than two fold also increased in the total advances and priority sector advances during the same period.
9. The average CD ratio of the district was 88.18 with -1.5 compound annual growth rate during the considered period 2005 to 2011. (See table 8)
10. It is also found that the industrial finance of the bank of India is growing at 11.13 percent per annum with 32.57 percent coefficient of variation during the study period. The average finance were Rs.513.98 with standard deviation of 167.42 crore. Thus in brief it can stated that there is continuous and steadily growth in industrial finance of Bank of India (see table 8)
11. The highest compound growth rate of sector wise finance, during the period under consideration has been observed in service sector i.e 11.21 percent followed by industrial sector at 10.7 percent. The compound growth rate of the total finance was 8.69 percent. The compound growth rate of agriculture finance was just 5.93 percent during the period under consideration.(see table 10)
12. The average industrial, agriculture and service finance were Rs.538 cr., 588.83 cr., 236.53 cr. respectively during the period under consideration. The total average finance was Rs. 1363.68 cr. (see table 10)
13. Thus in brief up to 2011 the volume and percentage of agriculture finance was more than that of industrial finance. But 2011 onwards the percentage of industrial finance was more than that of agriculture finance. (see table 10)
14. The highest compound growth rate of industrial finance has been observed in Shirol (i.e 8.64 %) followed by Kagal(i.e 7.18). On the contrast lowest growth rate of industrial finance has been observed in Ajara (i.e 1.16 %) followed by Radhanagri (i.e 1.88 %). (see table 10)

Suggestions: 1. Bank of India is the district lead bank of Kolhapur. Hence, it is suggested that bank should prepared separate annual credit plan for industrial sector. No doubt, that every year Bank of India prepares annual credit plan, but that is not enough. Along with annual credit plan there should be sub plan for industrial sector.

2. Bank should think outside the box. Only offering credit is not enough, along with that bank should check or scrutinize the use of offered credit. Hence it is suggested that there should be independent loan inspection committee who can scrutinize the use or the utilization of the loan impartially.

3. This committee should frame at district level which should consist one retired bank manager, one industrialist, one retired judged and government representative.

4. The weak financial base industrial units or firm should also get finance. Therefore the restriction of security on the part of small and tiny industrial unit should slow down.

5. Government should provide some stimulant packages to the industry so as they able to stand in world competition. The import export policy should flexible.

6. The modern banking services should be extended at affordable cost to the all business units.

7. The industrialists are visiting to bank more frequently but they are unaware about the new industrial finance policies and government policies. Therefore it is suggested to bankers to arrange conference, seminar for industrialists regarding new issues in banking.

Conclusion:

After having overall discussion on the said issue now it is a time to draw appropriate concluding remark. No doubts all results or findings of the study are into the favor of Bank of India. The Bank of India is playing very significant role in the industrial finance. However, there are some missing area were bank has to put kind attention through changing policy framework. It is darer to say the present research work is free from shortcoming. However, it is an honest effort of the researcher to find out the appropriate solution to the research question.

References:

1. Government of India (1979), K.B. Chore Committee," Ministry of Industry and commerce. Lead Book Report. Bank of India, "Annual Credit Plan" 2004-2014 (Kolhapur District)
2. Government of India, (1991) "Report of the Committee on the financial system" (Chairman :Shri. M. Narsimham) New Delhi.
3. Reserve Bank of India,(2013) "Report on currency and Finance 2012-13" Reserve Bank of India.
4. State Bank of India (2015), "Evolution of SBI" Retrieved 12th January 2015.
5. Government of India (2015) "Business Financing: Banks".Retrieved 12th January, 2015.
6. Reserve Bank of India (2015), "Social controls, the Nationalisation of Banks and the era of bank expansion-1968 to 1985" Retrieved 12th January 2015.
7. Chougale B. K. (1986), Industrial Finance. Sez Publication, New Delhi.
8. Bhole L. M. (1999) "Financial Market, Institutions and Growth" 3rd Edition, Tata Mc Hill.

Judicial Accountability And The Independence Of The Indian Judiciary

D. H. Lokhande, Asst. Prof., Dr. Panjabrao Deshmukh College of Law, Morshi Road, Amravati.
Mob. No. 9421822466, 9850588466 E-mail – dipak.hlokhande@gmail.com

I. **INTRODUCTION:** The Indian Constitution is the lengthiest and the most detailed of all the Constitutions in the world. The framers of the Constitution gained experience from the known Constitutions of the world and they attempted to incorporate in the Indian Constitution the good provisions of all those Constitutions. The Constitution of India opens with a Preamble. The Preamble declares:

We The People Of India, having solemnly resolved to constitute India into a Sovereign, Socialist, Secular, Democratic, Republic and to secure to all its citizens:

Justice, social, economic and political;

Liberty of thought, expression, belief, faith and worship;

Equality of status and of opportunity; and to promote among the all.

Fraternity assuring the dignity of the individual and the unity and integrity of the Nation: In our Constituent Assembly this twenty-sixth day of November, 1949, do hereby adopt, enact and give to ourselves this Constitution.

The Constitution of India thus profess to secure to the citizens social, economic and political justice. The Constitution sets up in India a "Democratic Republic". Democracy means government by the people. Democracy may properly be defined as that form of Government in the administration of which the mass of adult population has some direct or indirect share. A Republic means a form of government in which the Head of the State is an elected person and not a hereditary monarch. The Constitution of India sets out the framework and the principal functions of the organs of the Government of a State and declares the principles governing the operation of those organs. Traditionally, there are following three main or principal organs of the Government of a country: (1) Legislature, whose function is to make laws, amend them or repeal them;

(2) Executive, which implements, executes or administers laws; and

(3) Judiciary, whose function is to interpret and enforce laws and to administer Justice.

The whole system of governance based on the principle of "Separation of Powers" and the judicial organ of the Government plays a major role in maintaining the constitutional balance on the workings of the Government. The Judiciary keeps a check on the functioning of the Legislature Executive and ensures that they work with the four corners of the Constitution. This system of checks and balance brings constitutionality into the functions of the organ of the Government and makes them accountable for their work. The Constitution of India also recognizes certain Fundamental and Constitutional Rights, protecting these rights lies on the judiciary, who are its protector apart from being the guardians of the Constitution.

The general public has absolute faith in the judiciary. The judiciary should continue to merit the exalted position it occupies in the minds and hearts of the people as the "savior of democracy". It cannot be gainsaid that the one necessary condition for this is its independence. Independence, in the sense free from the executive, meaning the bureaucracy and politicians, interference and influence of every type and fundamental to freedom from such influence and pressures on the judiciary is to eschew active politics and acceptance of positions by Judges after retirement. The Indian Judiciary occupies a unique and exalted position. It stands on a high pedestal and must remain so. Only then can it instill strength and vitality to the effective functioning of our Constitution. Any act that may adversely affect this unique and revered position of the judiciary will undoubtedly weaken it. In such an event, the judiciary will be imperiled and consequently democracy.

II. **INDEPENDENCE OF THE JUDICIARY:** Only an impartial and independent judiciary can protect the rights of the individual and provide equal justice without fear or favour. It is, therefore, very necessary that the Supreme Court should be allowed to perform its functions in an atmosphere of independence and be free from all kinds of political pressures. The Constitution has made several provisions to ensure independence of Judiciary.

(1) Security of Tenure: The Judges of the Supreme Court have security of tenure. They cannot be removed from office except by an order of the President and that also only on the ground of proved misbehavior or incapacity, supported by a resolution adopted by a majority of total membership of each House and also by a majority of not less than 2/3 of the members of the House present and voting. Parliament may, however, regulate the procedure for presentation of the address and for investigation and proof of the misbehavior or incapacity of a Judge. But Parliament cannot misuse this power, because the special procedure for their removal must be followed.

(2) Salary of Judges: Article 125 of the Indian Constitution provides the provisions about the salaries of the Judges. The salaries and allowances of the Judges are also a factor which shows that judges are independent as their salaries and allowances are fixed. They are paid from the Consolidated Fund of India in case of Supreme Court Judges and the Consolidated Fund of the State in case of High Court Judges.

(3) Powers and Jurisdiction of the Supreme Court: Article 138 of the Indian Constitution provides that in respect of the jurisdiction, Parliament may change pecuniary limit for appeals to the Supreme Court in civil case, enhance the appellate jurisdiction of the Supreme Court, confer supplementary power to enable it to work more effectively, confer power to issue directions, order or writs including all the prerogative writs for any purpose other than those mentioned in Article 32. Thus the provision shows that the Parliament can extend, but cannot curtail the jurisdiction and power of the Supreme Court.

(4) No discussion in Legislature on the conduct of the Judges: Article 211 of the Constitution provided that "No discussion shall take place in the Legislature of a State with respect to the conduct of any Judge of the Supreme Court or of a High Court in the discharge of his duties". A similar provision made in Article 121 provides that "No discussion shall take place in Parliament with respect to the conduct of any Judge of the Supreme Court or of a High Court in the discharge of his duties except upon a motion for presenting an address to the President praying for the removal of the Judge". Therefore, the Constitution of India insulates the Supreme Court and the High Court from political criticism and thus ensures their independence from political pressures and influence.

(5) Power to punish for its Contempt: Article 129 and 215 provide that the Supreme Court and the High Court have the power to punish any person for its contempt. This power is very essential for maintaining the impartiality and independence of the Judiciary.

(6) Separation of Judiciary from Executive: Article 50 directs the State to take steps to separate the judiciary from the executive in the public services of the State. It emphasizes the need of securing the judiciary from the interference by the executive.

(7) Appointment by the Executives with the Consultation of Legal Expert: Article 124 (2) of the Constitution does not leave the appointment of the Judges of the Supreme Court to the unguided discretion of the Executive. The Executive is required to consult Judges of the Supreme Court and High Courts in the appointment of the Judges of the Supreme Court. The independence of the Supreme Court is emphasized by Article 229 which provides the appointment of officers and servants shall be made by the Chief Justice or such other Judge or officer as he may appoint.

(8) Prohibition on Practice after Retirement: Article 124 (7) prohibits a retired Judge of Supreme Court to appear and plead in any court or before any authority within territory of India.

Thus the position of Supreme Court and High Court is very strong and its independence is adequately guaranteed.

III. JUDICIAL ACCOUNTABILITY: The immunities provided to judge by the Constitution are to ensure judicial independence intended for the benefit of the citizens and not for the fulfillment of their personal interest. Taken as a whole it may be said that these immunities provide unrestrained and boundless powers which further adds to the probability of arbitrary and unfair use of these constitutional powers, privileges and immunities. The misuse of the immunities has actual occurred many a times has also led to a call for making provisions providing a binding standard of conduct for the judges and better accountability from the judiciary.

Accountability and transparency are the very essence of a democratic system of governance. Like every other organ, the judicial arm must also be accountable. Judicial accountability is in fact a corollary of the independence of the judiciary. Accountability refers to taking responsibilities for your actions and decisions. It generally means being responsible to any external body; some may insist accountability to principles or to oneself rather than to any authority with the power of punishment or correction. Since accountability is a facet of independence the Constitution has provided in Article 235, for the control of the High Court over the subordinate judiciary clearly indicating the provision of an effective mechanism to enforce accountability. Thus entrustment of power over subordinate judiciary to the High Court preserves independence as it is neither accountable to the executive or the legislature. But the same can't be said in the higher judiciary. The higher judiciary suffers from an imbalance where independence outweighs accountability. In the name of accountability the only way by which a judge of the higher judiciary can be made answerable or be brought to the books is by the process of impeachment. But this procedure is so complicated that the result has been that not a single case of impeachment against a Judge of the Higher Judiciary has come to execution. Therefore the Constitution in the name of accountability provides an almost impractical procedure and for its impracticality it may be inferred that the higher judiciary of our democratic nation is not accountable to anyone, not even the sovereign people. Transparency is facilitated through the process of accountability. It is best achieved when one is accountable to law. The existing systems of accountability have failed, and the growing corruption is eating away the vitals of this branch of democracy.

Therefore to fill up this lacuna in the democratic setup the time has come for urgent enactment of provisions and establishment of a constitutional institution to which the higher judiciary is answerable making the judicial organ transparent, like all the other organs of the Government. But the standard of accountability for the judiciary should be different from that expected from the executive or any other public institutions. Expectation of independence and impartiality are much higher than any other organ. Deciding the cases before them in an expeditious and fair manner and giving reasoned orders is another aspect of such accountability. The strength of any judicial institution depends upon the standards of accountability it sets, higher the standard, the more respect and confidence it garners. Thus, one needs to recognize and critically analyze the factors or reasons and ramifications that are responsible for the failure of accountability in the higher judiciary so that they may be amicably resolved and higher standards of transparency are achieved.

IV. REASONS FOR THE FAILURE OF ACCOUNTABILITY IN HIGHER JUDICIARY:

(1) Appointment system: In 1993, a nine judge bench of SC laid down a new system for making appointments of Judges in HC and SC. This gave enormous powers to the collegiums of senior judges of the SC to select and make recommendation to the government for these appointments. There is no transparency in the process, no system followed for preparing the shortlists or for choosing among eligible members. The whole process is entirely ad hoc and arbitrary, which has led to political favouritism when appointments were in the hands of the executive and nepotism when it has been in the hands of the judiciary.

(2) Impeachment: According to Indian Constitution, the only way through which the Judges of Supreme Court and High Court are accountable through impeachment. Article 124 (4) and Article 217 (1) (b) provides for a motion of Impeachment. The process of impeachment is carried out only on the grounds of proven misbehavior or incapacity. The provision mandates a motion of impeachment requiring the signatures of not less 100 members of the Lok Sabha or 50 from the Rajya Sabha. There is three member committee comprising two judges are from SC and the other Chief Justice of India if it is against a HC judge; and two SC judges if it is against a sitting judge at the apex court. Investigations are carried out before making a recommendation to the house. If the committee has concluded for the impeachment process to take place, the matter is discussed in both the houses. The alleged judge is also given opportunity to rebut the charges. After the debate is done and the judge is heard, the house decides to put the motion to vote, a resolution passed by 2/3rd majority in both houses. After the resolution is passed, it is sent to the president who then

orders for removal. The above procedure is too much lengthy and cumbersome as no Judge has been impeached till today. However it will be a misjudgement if one thinks that the judiciary is free from corruption. The loophole is the entire process of impeachment itself. The resolution of impeachment requires signatures of the members of Lok Sabha and the members of Rajya Sabha which is quite impossible task since many MPs and MLAs have their own pending individual or party cases in these judges court, so they are not willing to risk themselves. Conclusive documentary evidences are also required before they put their signatures to the motion. Thus the procedure of impeachment is completely fail and therefore there is less accountability in judiciary.

(3) Contempt of Court: The contempt of court can be seen as a means to protect the independence of the court, however it is mostly seen that the court has used this as a means of shielding themselves from any criticism. Contempt is defined as any act that is offensive and critical to the dignity and the authority of courts. Contempt can be classified into two groups:

- Civil contempt: which means willful disobedience of any judgment, decree, direction, order or any other processes of court and
- Criminal contempt: means publication of any matter or the doing of any other act whatsoever which scandalizes or tends to lower the authority of any court.

The problem lies in the definition of the contempt itself. Section 2 of the Contempt of Court Act, 1971 which provides that publication of any matter or doing of an act which scandalizes or tends to scandalize the authority of the court is a criminal contempt. The word 'Scandalise' has a very vague meaning and has generally been interpreted widely by the courts. The ultimate consequence of this is that people don't file complaints against a judge for his misconduct because of fear of contempt proceedings against them if they could not prove the judge guilty. Therefore the contempt of court has become a big obstruction in making the judges accountable for their acts and this can be solved by amending the Contempt Court Act, 1971. The above problems are evidence of the grave situation in the judiciary and it certainly calls for accountability. It is important to have accountability that will slightly compromise the judge's independence than to have an increase in corruption due to lack of accountability.

V. CONCLUSION: The final outcome of the above discussions is that the importance of the independence of the judiciary was long ago realized by the framers of the Constitution of India which has been accepted by the courts by marking it as the basic feature of the Constitution. Judicial Accountability and Judicial Independence have to work hand in hand symbiotically to ensure that the real purpose for setting up of the institution of judiciary is achieved. Transparency is facilitated through the process of accountability. It is best achieved when one is accountable to law. The existing system of accountability has failed, and the growing corruption is masticating the vitals of this branch of democracy. The trust can be maintained only when the judiciary is constantly subjected to people's 'ombudsmanning'. It has to accept that criticism is a way of reinforcing accountability and therefore I must be tolerant. The best judicial reform would be the one where judiciary functions according to the philosophy of the Constitution. An organized public opinion and campaign is required to bring about greater accountability.

REFERENCES:

1. Awasthi (Dr.) S. K. – Kataria R. P., "Law Relating to Protection of Human Rights", Orient Publishing Company, Allahabad, 2002.
2. Bhandari Divyanshu - Patel Vaibhav , "Judicial Accountability and the Independence of the Indian Judiciary", in www.ijlclass.org/data/frontImage/gallery/vol. 2 No. 7/14.pdf accessed on 20th Feb, 2016.
3. Kumar (Dr.) Narendra, "The Constitutional Law of India", Allahabad Law Agency, Faridabad (Haryana), 2009.
4. Pandey (Dr.) J. N., "Constitutional Law of India", Central Law Agency, Allahabad-2, 2015.
5. Shukla Mona, "Judicial Accountability: an aspect of judicial independence" in Judicial Accountability", Regal Publication, New Delhi, 2010.
6. Tirkey Isha, "Judicial Accountability in India: understanding and exploring the failures and solutions to accountability", in www.ccs.in/internship_papers/2011/247_judicial-accountability-in-India_isha-tirkey.pdf accessed on 20th Feb, 2016.

Freedom of Speech and Right to Privacy: A conflict.

Chaitanya A. Ghuge, Assi Prof., Dr. Panjabrao Deshmukh College of Law, Amravati. Mo. 9158292265

Introduction :-Freedom of expression is guaranteed under Article 19(1) (a) of the Indian Constitution. Restrictions on the exercise of the freedom of expression are found in Article 19(2) that can be enforced by the State and are in the interests of sovereignty and integrity of the State, the security of the state, friendly relations with foreign states, public order, decency or morality, or in relation to contempt of court, defamation or incitement to an offense.¹ When considering the right of freedom of expression and the right to privacy, traditionally there has always been a fundamental question about the relative weight of privacy and expression. At the same time, restrictions like national security or public interest can detract from both expression and privacy. The freedom of expression has been seen by certain people as a counter to the right to privacy of the person whose information is being disclosed by the other party, it is interesting to note that the right to privacy was actually derived in part from the right to freedom of speech.

According to Black's Law dictionary, the word privacy means 'right to be let alone, the right of a person to be free from any unwarranted publicity; the right to live without any unwarranted interference by the public in matters with which the public not necessarily concerned.' In the case of *Kharak Singh v. The State of U.P.*,² the Supreme Court for the first time recognized that citizens of India had a fundamental right to privacy which was part of the right to liberty in Article 21 as well as the right to freedom of speech and expression in Article 19(1)(a), and also of the right of movement in Article 19(1)(d).

Internationally speaking the right to freedom of expression includes within it the right to anonymous speech, i.e. the right to express oneself without identifying oneself as the source of such expression. Another aspect of this is the right to pseudonymous speech where again the author of the information does not give his correct identity. In order for a person to express his/her thoughts and ideas, political, ethical, or otherwise a person requires a safe private sphere free from State or private interference. Therefore the right to privacy which would protect one's privacy actually goes hand in hand with the right to freedom of information and transparency. Thus there is a relationship between the freedom of expression and privacy. The right to privacy is a fundamental right under the Indian Constitution. The circumstances in which the freedom of expression needs to be negotiated with the right to privacy include:

- a) **Public Interest:** The term public interest has not been clearly and strictly defined acts as a serious threat to the right to privacy since the bogey of public interest can be raised anytime to attack this right. The Courts have however tried to find an optimal balance between the two issues and by not defining the term 'public interest' the Courts have eliminated the need for frequent amendments to keep it in line with the changing norms and perceptions of society.
- b) **Public Persons:** In India, Right to Information Act does not bring under its scope public figures who are not government employees such as cricket stars, actors/actresses, and other celebrities. Although the commercial exploitation of the images and celebrity of such public persons can be protected to some extent under the existing intellectual property regime such as trademark law as well as copyright law.
- c) **Privacy of Minors:** In what circumstances should technologies and legislation be used to restrict the ability of minors to post content on the internet.
- d) **Media:** In what circumstances and to what types of data would coverage by the media amount to an invasion of privacy.
- e) **Victims of Sexual violence:** Do victims of sexual violence have any specific rights to protect their privacy due to the stigma that society attaches to them.

Online Speech : Today the internet has made privacy an integral part of realizing the right to free expression. For example, governments are putting in place censorship regimes that do not only restrict online speech, but also seek to identify the source of the speech. In this way, the right to anonymous speech has become a contested issue globally. The internet is also making the line between speech expressed in the private sphere vs. speech expressed in the public sphere more difficult to define. Some of the major issues that the internet throws up with regard to the right to privacy are:

Public and Private Sphere. It is unclear if statements made on the social media should be considered public or private, and if private individuals posting pictures need consent from all individuals before posting the picture or video on social media sites. Further even if a picture has been posted without the consent of the

¹The Constitution of India Article 19 (2)

²<http://indiankanoon.org/doc/619152/>

person, should it not be required that people 'tagged' in a picture first have to give their consent before the picture is tagged.

For example :- In India in November 2012 a businessman in Pondicherry was arrested for tweeting offensive messages about Karti Chidambaram,³ and also in 2012 two girls were arrested for comments made on Facebook relating to the passing away of Bal Thackeray.⁴

Following are major legislation dealing with the freedom of speech

The Press Council Act, 1978

This Act establishes the Press Council of India for the purpose of preserving the freedom of the press and of maintaining and improving the standards of news agencies in India. The Press Council Act and the norms incorporate the privacy principles as well as exceptions to the right to privacy, as instances of when disclosure is and is not allowed. Traditionally the Press Council Act has only regulated offline media, but in 2012 the Press Council of India publicly announced the need to amend the Press Council Act to include electronic media. It is necessary that the press understand and adhere to the distinction between matters of 'public interest' and matters 'in public interest.'

The Press shall not tape record anyone's conversation without the person's knowledge or consent, except where the recording is necessary to protect the journalist in a legal action, or for other compelling good reasons.

Contempt of Courts Act, 1971

This Act defines the circumstances in which it is not acceptable for the media to report on active legal hearings. In doing so, the Act places a limit on the freedom of expression and inadvertently protects the privacy of those undergoing trial and the privacy of the court.

National Broadcasting Standards Authority

In India, a number of sting operations have violated the privacy of individuals. For example, in 2009 the news channel TV9 broadcasted a program on the gay culture in Hyderabad. Among other things, the program showed unmorphed visuals and featured telephonic conversations between the TV9 reporter and individuals speaking about their sexual preferences. TV9 claimed that it was simply conducting undercover investigative journalism. Eventually the channel was fined and penalized for violating the Code of Ethics & Broadcasting Standards, which are issued by the News Broadcasters Association.

The News Broadcasters Association (NBA) was established in 2008 as a self-regulatory body. The NBA is a community formed by private television & current affairs broadcasters. The Association created the Code of Ethics that provides principles relating to privacy that broadcasters are required to follow. Principles laid down in the code that news channels must adhere to include: ensure discretion while reporting on violence and crime against women and children, ensure privacy, and ensure responsible sting operations. Individual viewers may file complaints with the board when they feel that news channels are in violation of these codes.

Case Laws

R. Rajagopal v. State of T.N. (1975)

This case looks at the tension between the freedom of the press and the right to privacy. Central to the case is a question about the boundaries of the right of the press to criticize the behavior and actions of public officials. The petitioners in the case were a printer and associate editor of a Tamil magazine from Madras. The case revolves around the publishing of the autobiography written by the prisoner Auto Shankar, who had been placed in jail for committing multiple murders. The Hon'ble Court held that "There is no law empowering the State or its officials to prohibit, or to impose a prior restraint upon the press/media".

Phoolan Devi v. Shekhar Kapoor and Ors, (1994)

In 1994 an injunction was sought to prevent the screening of the film "Bandit Queen" from public and private viewings. The film was made as a true story based on the life of Phoolan Devi. The counsel for the petitioner argued that the showing of the film would amount to a violation of her privacy as the facts in the book are twisted and misrepresented – thus creating a film based on the book would result in violating privacy.

Khushwant Singh v. Maneka Gandhi (2001)

In this case Ms. Maneka Gandhi tried to stop the publication of certain sections of a book by Mr. Khushwant Singh which she claimed were derogatory towards her and violated her right to privacy. The Court in this

³Times of India. Outrage on Twitter over businessman arrest. November 2012. Available at: http://articles.timesofindia.indiatimes.com/2012-11-01/india/34856819_1_tweets-free-speech

⁴Mahapatra, D. Explain Facebook arrests, Supreme Court tells Maharashtra govt. November 2012. Times of India. Available at: http://articles.timesofindia.indiatimes.com/2012-11-30/india/35484450_1_arrestsambikesh-mahapatra-social-network-site

case, relied heavily on the decision of *R. Rajagopal* discussed above and held in favour of the author saying that there is no case for granting an injunction before the publication while leaving the door open for Ms. Maneka Gandhi to file and make out a case for defamation after the publication of the book.

Conclusion:

In conclusion, the Researcher has concluded that the freedom of speech and right to privacy is one of the most important human rights of every individual. The freedom of expression and privacy in many ways support each other, as the right to express an opinion or thought freely often is protected by providing the individual the privacy to do so. In the context of the media, the right to privacy can be violated by press coverage both online and offline. There are many new ways in which the right to privacy and the freedom of expression relate to each other which have not been addressed strongly in Indian legislation, policy, or case law. Websites would be held legally accountable and would face sanctions if they did not comply. The privacy of the individual is often violated as the State not only wants to take down the content that was posted, but wants to identify the person that posted the content. Anonymous speech is clearly prohibited in India in the context of online speech, but anonymous speech is not regulated in the media, as sources are often not identified in news coverage.

Bibliography.

- 1 Dr. Kapoor S. K., Human Rights under International Law and Indian Law, (2001)
- 2 Dr. Pande J. N., Constitutional Law Of India, (2006)
- 3 Dr. Singh Devinder., Human Rights women and Law, (2010)
- 4 The Press Council Act 1978
- 5 Information Technology Act 2000
- 6 Contempt of court Act 1971
- 7 <http://indiakanoon.org>
- 8 <http://www.judis.nic.in>

LABOUR WELFARE SCHEMES OF LABOURERS IN INDUSTRIAL SECTOR

Nishigandha Prakash Bansode, Research Student, Economics Dept, Shivaji University, Kolhapur
 Email: bansodenishigandha@gmail.com Mob.no.9922765877

Abstract : Labour welfare schemes are important indicators of working class in the economic and social communities. It has been improving the labour conditions that are health condition. It has been providing a better life to the workers. There are various schemes such as the Factories Act, The Minimum Wages Act, The Industrial Dispute Act, The Employees' Provident Funds Act, The Employees State Insurance Act, and The Workmen's Compensation Act etc. 2014. Survey of Ministry Labour and Employment Labour Bureau has pointed out that during the period of the 2014-15 the employment level has increased by 421 thousand. Because of these schemes are provided security of the labourers increased in industrial sector. This study found that in year 2013-14 employment in IT/BOP sector was 11% i.e. 77.2%. Employment in leather and handloom/power loom was negative i.e. -2.8% and -4.4%. Finally it conclude that labour welfare schemes are important for improvement of the conditions of the working class and labour welfare has tremendous potentialities for fostering good industrial relations.

Keywords: Labour, Welfare Schemes, Industry.

LABOUR WELFARE SCHEMES OF LABOURERS IN INDUSTRIAL SECTOR

1. INTRODUCTION: Labour welfare schemes are important indicators of working class in the economic and social communities. It has been improving the labour conditions that are health condition. It has been providing a better life to the workers. The term welfare suggests and improves the health condition, happiness, organizational growth and development of human resources. It is necessary for desirable components of welfare such as health, food, clothing, housing, medical assistance, insurance, education, recreation, job security and so on. Labour welfare schemes are very important measures of social security of the workers. There are some welfare schemes i.e. The Factories Act, The Minimum Wages Act, The Industrial Dispute Act, The Employees' Provident Funds Act, The Employees State Insurance Act, and The Workmen's Compensation Act etc. These are to make the better, comfortable and happy life of industrial workers in the country. Labour welfare schemes are important for improvement of the conditions of the working class and labour welfare has tremendous potentialities for fostering good industrial relations.

2. OBJECTIVES OF THE STUDY:

- 1) To study the objectives of Labour Welfare Schemes in Industrial sector.
- 2) To evaluate performance of the Labour welfare schemes in industrial sector.
- 3) To give finding of the study.

3. RESERCH METHODOLOGY: The present study studied by labour welfare schemes in industrial sector. The data have been collected from both primary and secondary data. Primary data was collected from 100 workers relatively to labour welfare schemes in Kirloskar Brothers Limited Kirloskarwadi. The secondary data have been collected from the published and unpublished books, journals and website.

4. LABOUR WELFARE SCHEMES:

- 1) **The Factories Act, 1948:** Its main objective is to regulate the conditions of work in manufacturing establishments. It has been to ensure adequate health, safety welfare measures, hours of work, leave with wages and weekly off-days for workmen employed therein.
- 2) **The Industrial Dispute Act, 1947:** The Act provides and follows certain safety norms such as fencing and covering of dangerous parts of machines tools, cleaning and lubricating dangerous machines, periodical examinations of appliances such as hoists, goggles, safety hats and gloves and prevention of fire and risks.
- 3) **The Minimum Wages Act, 1948:** Minimum wage act empowers the appropriate government to fix a revise minimum rate of wages payable to employees engaged in scheduled employments for work done in accordance contract of services, express. The main purpose of this Act is to stop exploitation of workers by the employer and to ensure minimum wages in a specified employment.
- 4) **The Payment of Wages Act, 1936:** The main objective of this Act is to ensure that the wages payable to employees are to pay out by the employer within the order time limit and that no deduction other than those authorized by law are made by the employer. It prescribes the enforcement machinery and lays down the penalties for act of contravening of the provisions.
- 5) **The Employees' Provident Funds Act, 1952:** The chief objective of this act has been to provide a substantial measure of financial security and timely monetary assistance to the industrial workers and to their families through the institution of compulsory provident funds.
- 6) **The Employees State Insurance Act, 1948:** The Employees' State Insurance Act, 1948, is to provide for certain benefits to employees. Such a cash benefits in case of sickness, maternity and employment injury etc.

There was such a cash benefits in the form of pension to the dependents of a worker, who dies of employment injury and medical benefit to workers and to their family.

7) **The Workmen's Compensation Act, 1923:** The main purpose of the Workmen's Compensation Act is to provide compensation to workmen or their families in case of death and permanent or temporary disabilities.

5. Performance of the Labour Welfare Schemes in Industrial Sector:

1) Researcher has examined the performance of labour welfare schemes in Kirloskar Brothers Limited Kirloskarwadi. For this purpose primary data was collected from 100 workers relatively to labour welfare schemes. An analysis done on below, it is clear that majority of the workers i.e.70% was satisfied with salary provided by the company. In hospital facility 95%respondents are satisfied by hospital facility. About drinking water 97% of workers have expressed good opinion regarding drinking water and only 3% workers have expressed bad opinion towards the condition of the drinking water. 73% respondents were satisfied with the first aid facility provided by company. And 4% i.e. 4 respondents were not satisfied with the first aid facility provided by company. 80% respondents said that safety equipment's were provided and 20% i.e.20% respondent told that safety equipment facilities were not provided. 90% respondents had given positive answer to the cleanliness and maintenance of the canteen. On the other hand 10% of workers have given negative responses. 100% Workers have good opinion about provident fund and they were satisfied with the scheme. The majority of the i.e. 70 % workers were not happy with the execution of the existing compensation act 1923, because of its some defects like delay in meeting claims, complicated procedure and inadequate amount of compensation.

2) Performance of the labour welfare schemes in industrial sectors are showed by the increasing employment in industrial sectors.

Table 1 Employment in Industrial Sectors

Sr. No.	Industry	Mar, 14 over Dec,13	June,14 over Mar,14	Sept,14 over June, 14	Dec,14 over Sept,14	Dec,14 over Dec,13	Percentage
1	Textiles	-56	69	49	79	141	56.4
2	Leather	3	7	-18	1	-7	-2.8
3	Metals	0	47	47	-20	74	29.6
4	Automobiles	19	1	28	-23	25	42.2
5	Gems & Jewellery	1	7	8	-5	11	4.4
6	Transport	-3	0	-7	-1	-11	-4.4
7	IT/BPO	-4	51	57	89	193	77.2
8	Handloom/ Power loom	4	0	-6	-3	-5	-2
	Total	-36	182	158	117	421	

(SOURCE: Ministry of Labour and Employment 2013-14)

In table no.1 shows that employment in industrial sector has increased IT/BOP sector employment was high i.e. 77.2%. Secondly highest is textile industry i.e.56.4%. Leather and transport sector indicated negative employment i.e. -2.8% and -4.4%.

6. FINDINGS:

- 1) These schemes are only for industrial workers not for agricultural labourers.
- 2) It benefited to all workers in industrial sector.
- 3) Majority of the workers were satisfied about labour welfare schemes provided by company.
- 4) In year 2013-14 employment in IT/BOP sector was High i.e.77.2%.
- 5) In year 2013-14 employment in leather and handloom/power loom was negative i.e.-2.8 % and -4.4%.

7. **CONCLUSION:** The significantly Labour welfare schemes are essential indicators of working class in the economic and social communities. It has been improving the labour conditions and health condition. "Labour welfare schemes" have helped to improve social security of labourers in industrial sectors.

Reference:

- 1)Bhagoliwa. T. N. I- "Economics of Labour and Industrial Relations", Published by Sahitya Bhawan, Agra. (1981), pp 53-75.
- 2)Goswami V. G. -"Labour Industrial Laws" Published by, Central Law Agency, Allahabad-2. (2004), pp 20-775.
- 3)Kumar Anil - "Labour welfare and Social security" Published by DDEEP and DEEP PUBLICATIO S PVT. LTD. F-159, Rajouri Garden, New Delhi-110018. (2003), pp 23-51

Website - www.restore.com

Progress of District Central Cooperative Banks in Maharashtra

Ashok Ganapati Powar, Research Student, Savitribai Phule Pune University, Pune.

Dr. V.J. Pawar Head, Dept of Economics, C.K. Goyal Arts, Commerce College, Dapodi, Pune-12

1.1 Introduction: The state of Maharashtra occupies the most prominent position in the economic and banking map of India. It is the most economically advanced state in India. It contributes the largest share to national income. It is most urbanized and industrial state in the country. It is also the birthplace of co-operative credit movement in the country and continues to have strong co-operative credit institutions, both at urban and rural centers. Maharashtra has been a pioneer in the development of Co-operative banking and continues to hold the top ranking position in the field of Co-operative Banking in post-independence period. Maharashtra has proved two outstanding co-operators, Shri. Vaikunthbai Mehata and Prof. D.R. Gadgil were shaped the co-operative movement of this country. They introduced in the field of co-operative credit innovations Crop loan system credit for credit worthy farmer and state partnerships, which were later on unhesitatingly adopted by commercial banks after their nationalization. The Maharashtra State Co-operative Bank provided institutional leadership to the co-operative credit movement in the country. The contribution of central co-operative banks and primary agricultural co-operative societies has been in the range of 15 to 22 percent of the total assistance provided by these types of institutional in the country.

1.2 District Central Co-operative Banks: There are 31 District Central Co-operative Banks in Maharashtra whose primary object is to provide for the credit requirements of the Primary Credit societies. The first such secondary level cooperative was registered in Mumbai in 1911 under the Government of India Act, 1904. Since then these Central Banks have laid the firm financial infrastructure for the co-operative movement in Maharashtra. The DCCB as title name suggests has an area of operation covering a single district. In any district, the banking system would comprise Commercial Banks, Regional Rural Banks, Cooperative Banks and other agencies like SFC, MFIs, Non Formal Credit institutions and Non Banking Credit agencies. With the available resources and the unique strengths of the DCCB, a market needs to be developed which is appropriate, adequate and profitable. The progress of the District Central Co-operative Banks can be seen from the following Table:

1.3 Objectives of research study: The major objectives of the study are as follows:

1. To take the review of Co-operative banking Maharashtra.
2. To study the published financial statements of Co-operative banks in Maharashtra.
3. To make a study of the performance of DCCBs in Maharashtra.
4. To make suitable suggestion for improvement in performance of District Central Co-operative Banks in Maharashtra.

1.4 Hypotheses of research study: The study was based on certain hypotheses which are follows..

1. The District Central Co-operative Banks in Maharashtra has made satisfactory progress during the study period.
2. There are some difficulties faced by banks officials in lending and recovery function in Maharashtra.

1.5 Research Methodology and Data collection: The present study is based mainly on both secondary as well as primary data. The detailed study covers from the year 2000-01 to 2007-08. The data was collected by personally visiting the bank officials at district level as well as State level. Library Books, Published Annual Reports of the DCCBs, Journals, Statistical abstracts, Audit Reports, office records will be the main source to secondary data. The data with regard to Capital, Loans, Advances, Expenditures and Incomes to be collected from published sources. Personal interview technique is used to collect information and discuss with officers and personnel of co-operative banks to know the performance of co-operative banks. In order to get the information in regard to the performance of District Central Co-operative Bank a structured interview will be conducted with Bank Managers & Loan Officers.

Table No -1: Progress of District Central Cooperative Banks in Maharashtra

S	Items	2000-01	2001-02	2002-03	2003-04	2004-05	2005-06	2006-07	2007-08	CGR
1	Number DCB	30	30	30	31	31	31	31	31	0.59
2	Number of Branches	3718	3804	3807	3793	3729	3689	3644	3683	-0.46
3	Member (thousand)	114	119	121	129	123	116	131	136	1.85
4	Share Capital (Rs)	68315	78632	86591	93992	100153	108194	118441	129272	9.01

	Lakhs)									
5	Owned Funds(Rs.Lakh)	240999	316017	393927	471525	508277	580970	632221	696600	15.55
6	Deposits(Rs.Lakhs)	1786285	1957347	2142020	2388731	2482254	2640230	2765725	3194916	8.00
7	Borrowingoutstanding(Rs.La)	244574	299197	267556	236167	226689	257566	451403	424906	7.11
8	Workingcapital (Rs Lakhs)	2427842	2749865	2990487	3290258	3472005	3686387	4070177	4562938	8.77
9	Loansadvanced (Rs Lakhs)	2020830	1582090	1355400	1151736	1393449	1331883	1565606	1859848	-0.22
10	Loanoutstanding(Rs Lakhs)	1358906	1557563	1599048	1845529	1713296	1925102	2225158	2444636	7.87
11	Recovery of Loans(RsLakhs)	505334	427845	457088	438237	590079	387414	501006	379930	-1.66
12	Loan overdue (Rs Lakhs)	201613	341603	377632	553205	438966	525995	553243	775214	16.19
13	Profit(RsLakh)	9579	13063	13520	9766	10746	9875	7745	8325	-5.16
14	Loss(Rs Lakhs)	13097	150662	164014	141227	144009	150662	164014	185070	24.98

Source - Cooperative Movement at a Glance in Maharashtra

1.6 Conclusions:

1. Total number of District Central Cooperative Banks in Maharashtra shows that during the year 2000-01 to 2002-03 there was 30 DCCBs and during 2003-04 to 2007-08 there was 31 numbers of DCCBs working in Maharashtra State.
2. The total number of branches of DCCBs in Maharashtra was show during the year 2000-01 to 2007-08. In the year 2000-01 the number of branches of DCCBs was 3,718 increased up to 3,807 in the year 2002-03 and then decreased up to 3,683 up to the year 2007-08. The study concludes from the table that the number on braches of DCCBs is decreased during the study period.
3. In the year 2000-01 the total number of members was 1, 14,000 increased up to 1, 36,000 up to the year 2007-08. The number of increases in the branches shows during the study period was 119.30 per cent. The study concludes from the above table that only 19.30 per cent increase records during the study period in the total members.
4. Share Capital of DCCBs in Maharashtra is evident from the table that the share capital of DCCBs increased during the study period. In the year 2000-01 the total share capital of DCCBs was Rs. 68,315 lakh increased up to Rs. 1, 29,272 Lakh in the year 2007-08. The was Rs. 68,315 lakh increased up to Rs. 1,29,272 Lakh in the year 2007-08. The conclusion drew from percent the Table that during the year 2000-01 to 2007-08 the share capital of DCCBs was increased by 89.23 percent.
5. In the year 2000-01 the owned fund of DCCBs was Rs. 2, 40,999 lakhs increased up to Rs. 6, 96,600 lakh in the year 2007-08. The study concluded from the table that during the eight years of duration the own funds of DCCBs was increased by 189.05 percent.
6. Deposit is the important part of any banking institutions. The Table No. 6.07 shows the total deposits of DCCBs during the period 2000.01 to 2007-08. The table shows the amount of deposits in the year 2000-01 was Rs.17, 86,285 lakh was increased up to Rs. 31, 94,916 lakhs up to the year 2007-08. The study concludes that the amount of deposits was increased by 78.86 per cent during the study period.
7. Borrowing outstanding of DCCBs is evident from the table that there was Rs. 2,44,574 Lakh borrowing outstanding in the year 2000-01 increased up to Rs. 4,24,906 Laks. It is concluded from the Table No. 6.08 that that borrowing outstanding was increased by 73.73 per cent during the study period.
8. Working Capital of DCCBs during the year 2000-01 to 2007-08 is covered in the Table No. 6.09. The Table shows that the position of working capital in the year 2000-01 was Rs. 24,27,842 Lakh continuously increased, up to the year 2007.08 is Rs. 45,62,938. It is concluded from the table that the working capital increased of DCCBs during the study period by 87.94 per cent.
9. The data about the loans advanced by DCCBs during the eight years distributed in Table No. 6.10. The table shows that the loan amount advanced by DCCBs in the year 2000-01 Rs. 20, 20,830 Lakh

decreased up to Rs.18, 59,848 in the year 2007-08. It is not concluded from the Table that the loans disbursed by the DCCBs during the eight year was nor shows progressing trends.

10. Loans outstanding of DCCBs during the years 2000-01 to 2007-08 is distributed in Table No. 6.11. It is evident from the table that the loans outstanding was Rs. 13,58,906 lakh in the year 2000-01 was increased up to Rs 244436 lakh in the year 2007-08.
11. The amount of Recovery of loans of DCCBs shows in Table No. 6.12. In the year 2000-01 the amount of recovery was Rs. 5,05,334 lakh. The recovery amount figures decreased up to Rs. 3,79,90 up to the year 2007- 08.it is concluded from the study that the amount of recovery is decreased by near about 25 per cent during the study period.
12. The amount of loans overdue of DCCBs shows in Table No. 6.13. The amount of overdue in the year 2000-01 was Rs. 2,01,613 lakh was continuously increased up to Rs. 7,75,214 in the year 2007-08. The Study concluded from the table that the amount of overdue was heavily increased by 284.51 per cent during study period.
13. Amount of profit of DCCBs in the period 2000-01 to 2007-08 is covered in Table NO.6. 16. It is evident from the table that the amount of profit was Rs. 9,579 lakh in the year 2000-01 was increased up to 13,520 lakh in the year 2002-03 and after this year except 2004-05 it was in declining trends up to the year 2007-08. It is concluded from the study that the amount of profit come down up to 86.91 per cent in the year 2007-08.
14. The amount of loss of DCCBs also covered in year 2000-01 to 2007-08. The table shows that the loss amount of Rs. 13,097 lakhs in the year 2000-01 was continuously increased up to Rs. 1,85,070 in the year 2007-08. It is pceornicoldu.ded from the study that the amount of loss was heavily increased by 1313.07 per cent during the study.

1.7 Conclusions remarks

The present study intends to analyze the critical evaluation of cooperative credit sector in India as well as in Maharashtra. It is now increasingly recognized that the co-operative credit system in India as the capacity and potentiality to neutralize the adverse effects merging from the process of globalization. After economic liberalization under the new economic environment, cooperatives at all levels are making efforts to reorient their functions according to the market demands. The failure of the public sector in several cases is a worrisome trend. Privatization has also failed to make an impact in the rural areas. Therefore there is great hope on the cooperative sector. The study examines the causes of slow progress and highlights the emerging role and challenges of the cooperative sector. In comparison to the step-motherly treatment of the past, cooperatives are now considered an important plank of development. The government is committed to cooperative development. The cooperatives have inherent advantages in tackling the problems of poverty alleviation, food security and employment generation. Cooperatives are also considered to have immense potential to deliver goods and services in areas where both the state and the private sector have failed.

1.8 References

1. Agale Sudhir Vasantrao and Dr. Shivaji Madan, (2012), International Refereed Research Journal. www.researchersworld.com. Vol.- III, Issue -2, April 2012
2. Agale Sudhir Vasantrao (2012), Progress of District Central Cooperative Banks In Maharashtra. International Refereed Research Journal. February, 2012, ISSN-0975-3486. RNI :RAJBIL 2Dr. Shivaji Madan, 009/30097. VOL-III * ISSUE 29 .
3. Anagol Malati - "Banking in Maharashtra", Himalaya Publishing House, Mumbai. (2000).
4. Anagol Malati (2000) - Banking in Maharashtra- Himalaya Publishing House, Mumbai..
5. Arvind, V. (2006), Propelling India from Socialist Stagnation to Global Power, Academic Foundation, delhi.
6. Bedi R. D., 'Theory, History and Practice of Co-operation' (1981), Loyal Book Depo Mumbai.
7. Chandrayya V. -Bank Credit in India (1993) -Discovery
8. Cooperative Movement and Glance Office of the Commissioner Co-operation & Registrar of Co-operative societies Maharashtra State, Pune
9. Datta S.K. & S. Kapoor, , Collectivities Action, Leadership and Success in Agricultural Co-operatives
10. Indian Co-operative Movement. A Profile, National Resources Centre of National Co-operative Union of India
11. Mathur B.L. (1989), Indian Banking. National Publishing House, Jaipur.
12. Mukarjee Amitabh - A survey of Indian Economy- New Central Book Agencies _ Calcutta (2006)
13. Sami Uddin and Mahfoozur Rahman, (2001) Cooperative Sector in India, S. Chand & Company Ltd, Ram Nagar, New Delhi.
14. Vaze, A.T. & Pawar I. D. (2005), Co-operative Banking Pragati Prakashan, Pune.
15. www.banknctindia.com

Shobha De : The Voice of Modern Woman

Mr. Rahul. P. Ghuge, Assi Prof, Dept. of English, Shri Dhabekar Arts College, Khadki (cha), Akola.

Abstract: Shobha De candidly writes about the choices she made, decision she took and the influences that shaped her. She rejects the male values for the affirmation of her feminine self. This research paper tries to find out Shobha De's selective memory from the point of view of auto biographical empowerment that is, the idea of writing as a means of regaining control over one's life. It is interesting to study, how these incessant unequal power relations between men and women are protested, argued and justified by women writers through their characters.

Introduction : The writers of the post independence fiction have focused on contemporary problems. We witness the rapid changes in the social, cultural and moral norms of the society Shobha De who started her career as a journalist was closely acquainted with the Bombay cinema and the world of modeling. Her novels occupy themselves with the themes of over powering materialism, lack of spirituality, inner conflict, the crumbling moral values. Her women characters represent a true picture of the modern Indian women.

Women in Shobha De's novels symbolizes the overpowering materialism and lack of spirituality that characterizes modern age, with crumbling of moral and ethical values. There is an inner conflict which derives the modern Indian women to seek shelter in different identities for momentary solace. One of the most notable features of these women is the lacking of an identity.

Shobha De, in her characteristic manner vividly depicts various feminine issues, material dissonance and the changing moral values of Indian people, the sinister side of power, money and glory and fame. Women are treated as nothing more than 'Flesh' that can be traded between men for exploitation. Her artistic genius lies in her unique narrative technique. Her word usage is fluid and the emotions of her protagonist are always in process of reformation. The characteristic feature of her novels is the articulation of the urban female voice. She portrays collective experience of urban women in India that has been shaped by the patriarchal Indian society where women are never given direct access to power and role of women are restricted to material responsibilities and complete sacrifice of the female self.

Shobha De skillfully created array of modern women is bold and more vital than the male characters that adhere to the patriarchal paradigms. Her artistic genius lies in her unique narrative techniques. Her female characters embody rebels who refuse to be a slave to oppressive societal norms. The importance of sexual identity of Indian women is of prime importance in her novels. In her first novel 'Socialite Evenings' Shobha De has presented her protagonist, Karuna, as a multi faceted persona. She is a representative of the urban middle-class married woman who aspires to be part of Mumbai high society and doesn't bother much about the traditional concepts of morality. Karuna learns to manipulate men and puts a stake her loveless marriage to actualize her ambitions. Towards the end, she breaks free from the shackles of marriage and liberates herself from all obligations so that she could return to her old parents and take care of them. Thus as a confident modern Indian woman she rises like a phoenix with a new identity, a transformed image and perception of life.

Second novel 'Starry Nights' by Shobha De is a story of a film star Asha Rani and her struggle to survive in the male dominated Indian film industry notoriously known as 'Bollywood'. The protagonist Asha Rani is born and brought in, Madras. Her mother brings her to Bombay to make her heroine in the films. The novel deals with the theme of Asha Rani's exploitation, her survival her fall and rise. It is through the character of Asha Rani that she had scrutinized the people belonging to Bollywood and how women are exploited only because of their gender. In 'Starry Nights' Asha Rani suffers and is exploited in multiple ways. She acts like a puppet. Asha Rani's exploitation starts at the age of twelve. Her mother pushes her into the world of sexual exploitation is brought about by her parents, her uncle, her lesbian journalist friend Linda. Her fate and her sexuality are determined by the people around her. Kesharbai was the first pimp and her lover. Asha Rani suffers because of her parents unsuccessful marriage. Her father leaves his wife

and two daughters for a young girl Asha Rani challenges the usual orthodox ideas of a society which regards that women are not eligible to do any creative work. She unwillingly entered into the field of glamour. Thus we see Asha Rani searching for her identity without any support of man; we can conclude that she is the perfect embodiment of feminism. In one place her life is fulfilled, settled with a good house, covering husband and loving daughter, still she stoops to create her own identity.

Shobha De's another novel 'Sisters' is an emotional saga of two sisters, Mallika and Alisha. Mallika the legitimate daughter of Hira Lal returns to India after her parent's death to take charge of her father's business and property. Mallika being a liberated woman gets into a planned wedlock with business tycoon Binny Malhotra, Binny soon shatters her illusions makes her life a veritable hell. Her disillusionment is complete when Binny files for divorce. In this novel Shobha De presents both the sisters as sexually liberated modern women who do not shy from accepting their need for sexual fulfillment. Her another story snapshot's deals with a reunion of six women who were friends during their school days. The novel presents snapshot of the lives of these six women- Swati, Aparna, Reema, Roshni, Surekha, and Noor. These modern women do not view marriage as a sacred tie and consider it a necessary transaction to fulfill their need for money, physical desire and position in the society.

Conclusion: The Shobha De's portrayal of modern Indian women characters in her novel is quite different from the tents prescribed by the sacred texts. Her women characters and their experiences despite their varied names appear to be more human due to fallibility. Women in Shobha De's novels symbolize the over powering materialism and lack of spirituality that characterizes modern age with crumbling of moral and ethical values.

Shobha De's novel represents the new Indian woman's voice. Being a woman, De is more interested in the predicaments of women. She presents the vital reality and makes us aware of the miseries of women and injustices done to them by their counterparts in the patriarchal society. It is an important fact that through Shobha De's novels are crowded with female characters, the analysis of the novels reveals her focus is only on the women protagonists and the other secondary characters are simply mentioned. Thus her novels are the pretest novels against the male-dominated Indian society where women are denied the freedom of expression and action.

References:

- De Shobha Starry Nights, New Delhi, Penguin Book Ltd. 1989
- De Shobha Sisters, New Delhi, Penguin Book Ltd. 1992.
- De Shobha snapshots, New Delhi, Penguin Book Ltd. 1995.
- De Shobha, Second Thoughts, New Delhi, Penguin Book Ltd. 1996.
- Gayle Green and Cppelia Khan (eds) making diference : Feminist Literary Criticism, New York, Methon and Compand, 1985.
- Chandra Subhash, The Fiction of Shobha De Critical studies (Family and Marriage in Shobha De's Socialite Evenings), Prestige Books, New Delhi, 2000.

Illiteracy And Levels Of Educational Attainment Among Female Sugarcane Cutters In Kolhapur District: A Case Study Of Chh. Shahu Co-Op. Sugar Factory, Kagal

Ms. Shubhangi S. Kale
Research Student
Shivaji University, Kolhapur

Dr. S. B. Kanase
Former Principal
Mahavir Mahavidyalaya, Kolhapur

INTRODUCTION:

Education widens consideration of a person about his economical, social and political environment. It makes possible to evaluate his environment and take balanced decisions for betterment. It helps an individual to be self-reliant, express him/her in a better way, and make correct choice and to decide the right action. On the whole, it provides a solid foundation for human development. It is the fountainhead of the culture of the society. Education and development go hand in hand. With the baggage of illiteracy and low level of education, India cannot move forward. The present study focuses on the literacy level of sugarcane cutters migrating from Beed district (central Maharashtra) to Kolhapur district (western Maharashtra).

STUDY REGION:

The field work is carried out in the command areas of Chhatrapati Shahu Co-op. Sugar Factory Ltd., Kagal. (C. S. Co-op. S. F., Kagal), is selected as sample factory for the research work. Beed is one of the droughts prone and backward districts of Maharashtra and located far away from Kolhapur and has sent large number of people as seasonal migrants. Location of the study area is shown in the following figure 1.

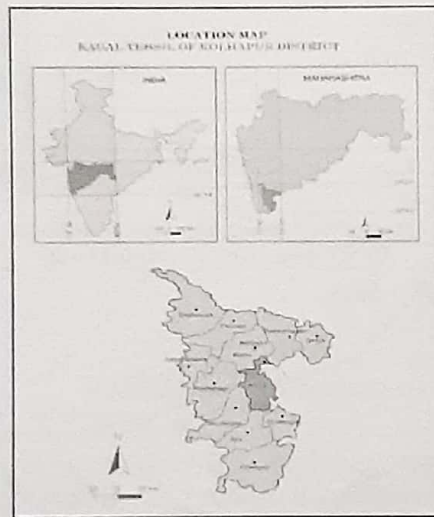

Fig. 1

OBJECTIVES:

1. To ascertain the literacy and educational attainment among the sugarcane cutters.
2. To know the role of Sugar School (*Sakhar Shala*).
3. To find out the patterns of the sugarcane cutters literacy and male-female disparity.

DATA BASE AND METHODOLOGY:

The present study is based on both primary and secondary data. In order to achieve objectives of the study, the necessary primary data is obtained from the seasonal migrant sugarcane cutters working in C. S. Co-op. S. F., Kagal of Kolhapur district. The required secondary data is gathered from the published Annual Reports of respective sugar factories and Agriculture Reports.

An interview schedule has been mainly used for collecting information from sugarcane-cutters huts. Health Centers and Sugar School (*Sakhar Shala*) in the catchment area of sugar factory is studied. Keeping in mind the seasonal nature of sugar industry and less availability of secondary data about migration in governmental offices, for this particular study, out of non-probability sampling method, 10% random sampling technique is used for selection of migrant sugarcane cutters of Beed district.

LITERACY LEVELS AMONG SUGARCANE-CUTTERS AT STUDY AREA:

The sugar industry of Kolhapur district attracts a significant amount of migrants and children. It is called 'seasonal migration'. They move with their families, animals and some other essential material in the district of Kolhapur (the destination place). So, study concentrates on educational status of sugarcane-cutters. It seeks to investigate the male-female disparities in literacy and status of women education. The total population of Beed district is 25.86 lakhs, male population is 13.52 lakh and females are 12.33 lakh. The literacy rate 73.53, male literacy is 83.99 and female literacy is 62.29. The decadal growth of literacy rate from 2001 to 2011 is 19.65 per cent. Density of population per sq. km. is 242 and sex ratio is 912. It shows the tremendous difference from the data below.

Table 1
Literacy Levels among Sugarcane-cutters at
C. S. Co-op. S. F., Kagal

Sr. No.	Literacy Level	Percentage
1	Below 6 years age group	11.27
2	Illiterate	38.03
3	Primary (I to IV class)	19.72
4	Middle Education (V to VII class)	13.38
5	Secondary (VIII to X class)	12.68
6	Higher Secondary (XI to XII class)	3.52
7	Graduate	0.70
8	Post-Graduate	0.00
9	Other	0.70
Total		100.00

C.S.Co-op.S.F., Kagal: Chh. Shahu Coop. Sugar Factory, Kagal

Source: Field Work 2013-14

Literacy rate among Sugarcane-cutters at
C. S. Co-op. S. F., Kagal (2013-14)

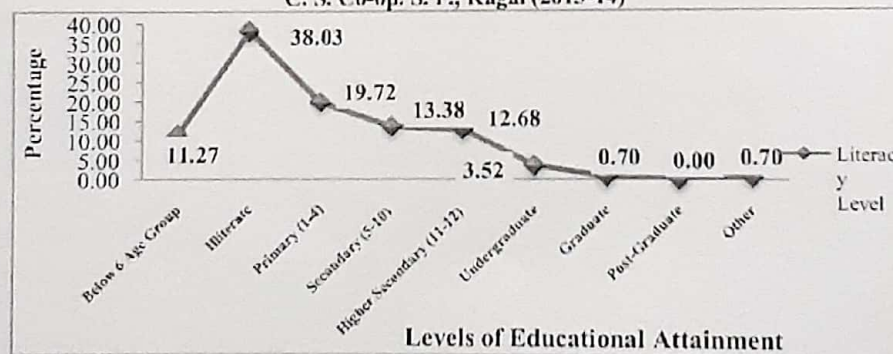

Fig. 2

As the above information shows that, 50.70 per cent population is literate and 38.03 per cent sugarcane-cutters are illiterate. 11.27 per cent come under the age group of below 6 years. The proportion of sugarcane-cutters with primary and middle school education is 19.72 per cent and 13.38 per cent respectively. It shows that at primary level there is high enrollment in educational attainment which is reducing towards secondary level. At secondary level this percentage reduces to 12.68 per cent, and at highest level in higher secondary i.e. 3.52 per cent. There is only 0.70 per cent flow towards Graduation level. At post graduation level there is no one registered. In other courses 0.70 per cent sugarcane-cutters found doing B.Ed. The literacy rate at the C.S. Co-op. S. F., Kagal is 50.70 per cent.

MALE-FEMALE DISPARITY IN LITERACY

The literacy rate among sugarcane-cutters in the study region is already discussed. It is necessary to know the male-female disparity in literacy and the attainment of female in education.

The following table 5.13 and Fig.5.7 aim at to show the male-female disparity and the level of literate population at three factories.

Table 3
Male-Female Disparity in Literacy at
C. S. Co-op. S. F., Kagal

Sr. No.	Educational Attainment Level	Male	Female
1	Below 6 Age Group	7.75	4.93
2	Illiterate	16.20	20.42
3	Primary (1-4)	10.56	9.15
4	Middle Education (5-7)	7.04	6.34
5	Secondary (8-10)	9.15	3.52
6	Higher Secondary (11-12)	3.52	0.00
7	Graduate	0.70	0.00
8	Post-Graduate	0.00	0.00
9	Other	0.70	0.00
	Total	55.63	44.37

Source: Field Survey 2013-14

Male-Female Disparity in Sugarcane-cutters at
C. S. Co-op. S. F., Kagal (2013-14)

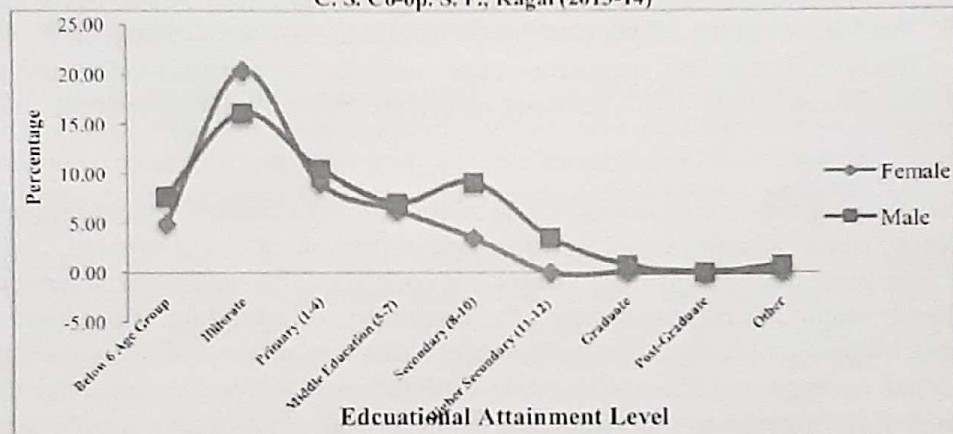

Fig. 4

Male-female disparity can be reduced by developing awareness among sugarcane-cutters. The fig. 5.8 and table 5.14 show that out of total migrated sugarcane-cutters with their families at C. S. Co-op. S. F., Kagal count, 4.93 per cent female and 7.75 per cent male are with below the age group of six years. 16.20 per cent male sugarcane-cutters are illiterate and 20.45 per cent females are illiterate. Here female literacy is higher than male. At primary educational attainment level, 10.56 per cent male and 9.15 per cent female are enrolled. Middle education level male and female count is 7.04 per cent and 6.34 per cent respectively. At secondary level, 9.15 per cent male and 3.52 per cent female are enrolled. The strength of female towards higher education is reducing incredibly. At higher secondary level male count is 3.52 per cent and female is zero. At graduate level 0.70 per cent male are found but female are absent. In remaining criteria P.G. level and other category nobody is at that area working, having this qualification. And finally only 0.70 per cent population comes under other educational criterion. The above multiple line graph clearly shows the enrollment ratio of male and female among sugarcane-cutters. This graph illustrates the declining educational rate of male and female sugarcane-cutters.

SUGAR SCHOOL PRACTICES AND SUGARCANE-CUTTERS OPINIONS

According to the UNCRC, every human being below the age of 18 years is considered as a 'child'. The Indian legal system has already adopted 18 years as the upper age limit for childhood (II Act, 2001 and Child Marriage Prohibition Act, 2006)

Table 4
Sugar School Practices and Sugarcane-Cutters Opinions at
C. S. Co-op. S. F., Kagal

Views of Sugarcane-cutters	Yes	No	No Opinion
Percentage	19.05	2.38	78.57

Source: Field Survey 2013-14

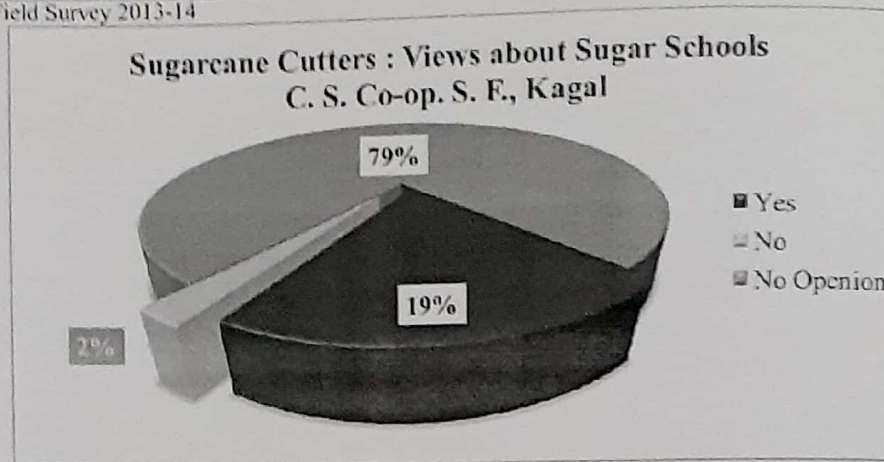

Fig. 5

At C. S. Co-op. S. F., Kagal there is Chh. Shahu Sakhar Shala. The children have uniforms in school. In the field work 19.05 per cent people said that they are sending their children to the sugar school. Only 2.38 per cent sugarcane-cutters said that they are not interested to send their children to school. Remaining 78.57 per cent people are neutral while answering about the sugar school.

CONCLUSION

After studying the literacy levels, levels of educational attainment, male-female disparity in literacy, role of sugar schools, views of sugarcane-cutters about sugar schools, and educational facilities at their place of origin in Beed district it is concluded that maximum sugarcane-cutters are illiterate. These people are not aware about the importance of education. This is the main reason behind their children's illiteracy. Sugarcane-cutters don't want to send their children to Sugar School in order to fetch more hands to work. Children also follow their parents' mentality and prefer to help their parents in the sugarcane fields instead of attending school. 38.03 per cent sugarcane-cutters migrated from Beed district to study area are completely illiterate. Above one third migrating population is illiterate which, is very serious thing to take into consideration. The educational attainment is high at primary level only but extend goes drastically down while moving from secondary to higher education and become zero regarding professional education.

REFERENCE:

1. Dandekar, V. A. (2000): "Return To Education In Sugar Co-operatives In Sangli District of Maharashtra State-An Economic Analysis", unpublished Ph. D. Thesis, Shivaji University, Kolhapur
2. Dutta, P. and Neogi D. (2012): "Drop-Out of Children from Elementary Education and Incidence of Child Labour: A Study from Socio-Economically Underdeveloped North-Eastern Regions of India", Indian Journal of Millennium Development Studies, Vol-7, pp. 63-73
3. Kendre, B. (2008): "Migration, Poverty and Development in India", published by Academic Excellence, New Delhi-110 059.
4. Kothari, C. R. (2004): "Research Methodology, Methods and Techniques", published by New Age International Publishers(P) Limited, Publishers, New Delhi.
5. Wadikar, J. and Das, M. (2004): "Sakhar Shala-An Educational Program for Children of Migrant Labourers in Sugar Factories", State level Janarth Report.

मराठे — इंग्रज संबंध (१७६० ते १७८०)

प्रा. सौ. वंदना रामचंद्र लोंढे. मालती वसंतदादा पाटील कन्या महाविद्यालय, इस्लामपूर ता. वाळवा जि. सांगली मो. नं. ९८६०६५९

प्रस्तावना — इ. स. १७५७ च्या प्लासीच्या लढाईपासून इंग्रजांची सत्ता संपत्ती, राजकीय सामर्थ्य अतिशय वेगाने वाढत चालले होते. कारण त्यांना प्रतिकार करणारे ऐतद्देशीय सत्ताच संघटीत किंवा समर्थ नव्हत्या. असे असले तरी मराठी सत्ता अजूनही सामर्थ्यशाली होती. सन १७६१ च्या पानिपतच्या युद्धामध्ये मराठे दुर्बल झाले अशी समजूत इंग्रजांची झाली होती. मराठी सत्तेत प्रवेश करण्याची ते संधीच पाहत होते. अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात इंग्रजांचे सामर्थ्य वाढत गेले. त्याला कारण मराठ्यांचे आपआपसातील वैर, मतभेद, तंत्रज्ञानाचा अभाव, वैचारिक परंपरा, हेवेदावे, केंद्रीय सामर्थ्यशाली सत्तेचा अभाव यातच शोभावे लागेल. प्रस्तुत शोधनिबंधात मराठे — इंग्रज संबंधाचा परामर्श घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

आंग्रे विरुद्ध इंग्रज — पेशवे मैत्री :— पश्चिम किनारपट्टीवर मराठेचे आरमार सामर्थ्यशाली होते. तुळाजी आंग्रेच आरमार अतिशय पराक्रमी व शौर्यशाली होते. ते ब्रिटिशांना ही जुमानत नव्हते. आंगऱ्यांनी पारचात्य नाविकास व शेजारच्या जजिरेकर सीद्दीस एवढ्या धाकात ठेवले होते की, आंगरे त्या सर्वांचे प्रखर वैरी बनले होते.^१

पेशव्यांची श्रीवर्धनची जन्मभूमि सुरक्षित ठेवण्यास पश्चिम किनारा पेशव्यांना निर्वेध पाहिजे होता. तथापि त्याजवर प्रत्यक्ष ताबा आंगऱ्यांचा होता. तुळाजी आंग्रे साहसी, दुर्दम्य, वृत्तीचा सरदार विजयदुर्गवर बसून चहूकडे उपद्रव्याप करी. छ. शाहू असेपर्यंत आंग्रे धाकात असे परंतु शाहूंचे छत्र नाहीसे होताच पेशव्यांशी त्यांचे वैर जुंपले. त्यात पेशव्यांचा कोकणातील सरसुभेदार रामाजी महादेव याच्याशी तुळाजीचा संघर्ष होता.^२ इकडे इंग्रजांच्या (मुंबईचे इंग्रज) आक्रमणास आंगरे विरोध करित म्हणून त्यांचा वैरभाव वाढत गेला.^३ तुळाजीचा पराभव करण्यासाठी पेशवे व इंग्रज एक झाले. दोघांनी मिळून १९ मार्च १७५५ ला तुळाजीचा पराभव करून शेवटी त्याचा नाश केला.

सरदेसाई गो. स. म्हणतात, “मराठी आरमाराचा नाश करणे हा पेशव्यांचा उद्देश बिलकूल नव्हता. तसा परिणाम होईल अशी धास्ती मुळीच नव्हती. तुळाजीचा काटा काढणे एवढाच त्याचा अर्थ. यामुळे पेशवे व इंग्रज दोस्त बनले.”^४

खरे वा. वा. यांच्या म्हणण्यानुसार “पेशव्यांच्या या वर्तनाला जात्यभिमानाची काही तरी प्रेरणा असावी.”^५

शेजवलकर ज्य. श. यांनी नानासाहेब पेशव्यांने इंग्रजांशी मैत्री करून तुळाजी आंग्रेचा नाश करणे म्हणजे ‘गाढ अज्ञान’ म्हटले आहे.^६

मला वाटते की, पेशव्याला आंग्रेचा इतका राग होता की, आपले आणि परके कोण हेच समजले नाही. खऱ्या अर्थाने पेशव्यांने इंग्रजांना मराठ्यांच्या अंतर्गत कारभारात हस्तक्षेप करण्याची संधी दिली होती. इंग्रजांनी तुळाजीच्या आरमाराचा नाश करून मराठ्यांनाच शह दिला होता. हे नानासाहेबांच्या लक्षात आले नव्हते का? कारण या घटनेमुळे इंग्रजांनी मराठ्यांच्यातील आपआपसातील वैरभावाचा फायदा घेऊन संधीसाधूचे धोरण स्वीकारले. याचे दुरगामी परिणाम मराठेशाहीवर झाले.

इंग्रजांचे डावपेच :— ३० जून १७६१ रोजी बाळाजी बाजीरावाचा (नानासाहेब) मृत्यू झाला. या स्थितीचा फायदा घेऊन मराठ्यांच्यात दुही निर्माण करण्यासाठी इंग्रज डावपेच आखू लागले. वारणेच्या तहानुसार मालवणचा प्रदेश कोल्हापूरकरांच्या ताब्यात होता. तो आपल्या ताब्यात असावा अशी इंग्रजांची आकांक्षा होती. यातूनच इ. स. १७६५ मध्ये सिंधुदुर्गवर इंग्रजांनी आक्रमण करून ते आपल्या ताब्यात घेतले.^७ माधवराव पेशवे हे नुकतेच सत्तेवर आले होते. रघुनाथराव व माधवराव यांच्यातील यादवीचा फायदा इंग्रजांना झाला.^८ इ. स. १७६७—६८ मध्ये इंग्रज अधिकारी मॉस्टिनने माधवरावाशी मैत्रीचे संबंध ठेवण्याचे प्रयत्न केले. परंतु त्यात म्हणावे तसे इंग्रजांना यश येत नव्हते. मॉस्टिन हा तसा फार चतुर होता. त्याने फेब्रुवारी १७७२ मध्ये पुण्यास येऊन विनंती केली की, “आम्हास दुसरे काही नको, फक्त पुण्यास इंग्रजांचा वकील म्हणून राहू द्या.”^९ ही विनंती माधवरावाने मान्य केली. त्यानुसार ऑक्टोबर १७७२ पासून इंग्रजांचा पुण्यात कायम वकील राहू लागला. यानंतर लवकरच माधवरावाचा मृत्यू झाला.

सुरतेचा तह :— (६ मार्च १७७५) नारायणरावाच्या खुनानंतर राघोबाला पेशवाई मिळू नये या उद्देशाने बारभाईचा उदय झाला. त्यात सखारामबापू, नाना फडणवीस, हरिपंत फडणीस, महादजी शिंदे, तुकोजी होळकर ही प्रमुख मंडळी होती. या सर्वांनी राघोबाला पेशवा होण्यास विरोध केला म्हणून त्याने सर्वाई माधवरावाला (नारायणरावाचा पुत्र) वेगवेगळ्या पध्दतीने मारण्याचा प्रयत्न केला. त्यात यश आले नाही म्हणून शेवटी सुरतेच्या इंग्रजाकडे आश्रयास गेला. राघोबा इ. स. १७७५ च्या सुरुवातीला इंग्रजाकडे गेला.^{१०} मॉस्टिन, गैबियर वगैरे ब्रिटिश अधिकाऱ्यांशी त्याच्या वाटाघाटी होऊन ६ मार्च १७७५ रोजी त्यांचा इंग्रजांशी त्याच्या वाटाघाटी होऊन ६ मार्च १७७५ रोजी त्याचा इंग्रजांशी तह झाला. या तहास ‘सुरतेचा तह’ असे म्हणतात. या तहानुसार राघोबाला पेशवे पदावर बसविण्यासाठी अडीच हजार सैन्य, पुरेसा दारूगोळा व तोफखाना यांची मदत पुरविण्याचे सुरतेच्या तहाने इंग्रजांनी मान्य केले. त्याबद्दल राघोबाने सैन्याच्या खर्चासाठी दीड लाख रूपये दरमहा आगाऊ दिले पाहिजेत. तसेच सहा लाख रूपये रोख रक्कमेने किंवा जवाहिराच्या रूपाने अनामत म्हणून ठेवले पाहिजे. अशा अटी इंग्रजांनी घातल्या.^{११}

वरील सर्व अटी मान्य करून राघोबाने सहा लाखाचे जबाहिर इंग्रजांच्या स्वाधीन केले. इतकेच नव्हे, तर इंग्रजांच्या मागणीप्रमाणे त्यांना ठाणे, वसई, साष्टी इ. प्रदेश कायमचा तोडून दिला.

सुरतेचा तह झाल्यावर खंबायतजवळ आडास गावाजवळ इंग्रज सैन्य (राघोबासोबत) व बारभाई यांच्यात संघर्ष झाला पण विजय कोणासच मिळाला नाही.

पुरंदरचा तह : (१ मार्च १७७५) परकीयांचे राजकारण स्वकीय सत्ताधाऱ्यांपेक्षा वेगळे आणि सरस असल्यामुळे हिंदुस्थानातील अनेक सत्ता इंग्रजास जाऊन मिळाल्या.^{१२} त्याबरोबर राघोबा ही इंग्रजाला मिळाले. कलकत्त्याचा ग. ज. वॉरन हेस्टिंग्जला सन १७७३ च्या रेग्युलॅटिंग ॲक्टनुसार मुंबईच्या गर्डनरांवर हक्क गाजविण्याचा अधिकार मिळाला होता. त्याने मराठ्यांच्या अंतर्गत राजकारणात हस्तक्षेप करण्यास सुरुवात केली. सन १७७६ ला हेस्टिंग्जचा वकील कर्नल अष्टन

पुण्यास आला व नाना फडणीसाशी वाटाघाटी करू लागला. या दरम्यान सदाशिवराव भाऊचा तोतया रत्नागिरीच्या तुरूंगातून सुटून दंगा करू लागला. यामुळे पुणे दरबाराची तारांबळ उडाली. या घाईतच १ मार्च १७७५ रोजी अष्टनशी पुणे दरबाराने तह केला.^{१३} यालाच पुरंदरचा तह म्हणतात. पुरंदरच्या तहानुसार ठाणे व साष्टी इंग्रजांच्या ताब्यात राहू देण्यास पुणे दरबाराने मान्यता दिली. राघोबाची यी इंग्रजांना आलेल्या खर्चाबद्दल बारा लाख रूपये मुंबईकरांना देण्यासाठी कारभार्यांनी संमती दिली. राघोबाने कारभारातून बाजूला होऊन वर्षाला तीन लक्ष पंधरा हजार रूपयांची नेमणूक घेऊन स्वस्थ बसावे ही व्यवस्था अष्टनने कबूल केली. गुजराथेत मराठयांचा जो मुलुख इंग्रजांनी जिंकून घेतला होता तो मराठयास परत करण्यास अष्टनने अनुमती दिली.

मराठयांच्या दृष्टीने पुरंदरचा तह समाधानकारक नव्हता त्यांना आपला सहा लक्षांचा मुलुख गमवावा लागला.^{१४} इंग्रजांचेही या तहाने समाधान झाले नव्हते. सहा लक्षांच्या मुलखापेक्षा राघोबा ताब्यात राहणे इंग्रजांना फायदेशीर होते. त्यामुळे इंग्रजांनी राघोबास पुणे दरबाराच्या स्वाधीन न करता त्यास दरमहा दहा हजार रू. पेन्शन देऊन मुंबईत ठेवून घेतले यामुळे पुरंदरचा तह अमंलात आला नाही.

वडगावचा तह :- (इ. स. १७७९) - इ. स. १७७६ मध्ये फ्रेंचानी पुणे दरबाराशी मैत्रीचे बोलणे सुरू केले. हे इंग्रजांना आपल्या दृष्टीने धोक्याचे वाटले. वॉरन हेस्टिंग्ज हा चतुर होता. त्याने राघोबाला पुणे दरबाराकडे सोपविण्यासाठी कर्नल लेस्लीला फौज देऊन कलकत्त्यावरून मुंबईला पाठविले. पण तो वाटेतच (ऑक्टो. १७७८) ला मरण पावला. कलकत्त्याच्या फौजेची वाट न पाहता कर्नल इगर्टन (मुंबईचा इंग्रज अधिकारी) २४ नोव्हें. १७७८ रोजी मुंबईहून पुण्याकडे राघोबाला घेऊन निघाला. जाने. १७७९ पर्यंत कर्नल इगर्टनचे सैन्य तळेगावास (पुण्यापासून २०-२५ मैल) पोहोचले. परंतु इथे पोहोचल्यावर इंग्रज सैन्यास मराठयांनी गनिमी काव्याने हैराण केले. पेशव्यांचा गोलंदाज भिवराव पानसे याने खंडाळा ते तळेगावापर्यंत इंग्रजास उपद्रव केला तर शिंदे व इंग्रज अधिकारी फार्मर यांच्यात वडगावचा तह झाला.^{१५} वडगावच्या तहानुसार इंग्रजांनी राघोबास ताबडतोब मराठयांच्या हवाली करावे. साष्टी, ठाणे व गुजरात मधील सर्व मुलुख इंग्रजांनी मराठयास परत करावा. कलकत्त्याच्या फौजास परत माघारी बोलावून घ्यावे हा तह पाळला जावा म्हणून ले. स्टुअर्ट व फार्मर या दोघांना मराठयांकडे ओलीस ठेवण्यात आले.

तळेगांव - वडगावचा मराठयांना मिळालेला विजय मराठयांच्या पराक्रमामुळे मिळालेला नव्हता. खरे म्हणजे इंग्रज अधिकाऱ्यांच्या चुकामुळे व त्यांच्या अतिधाडसामुळे मिळालेला होता. यात मोठी चूक महादजी शिंदेने इंग्रज सैन्य कैद न करता त्यांना सोडून केली. वडगावच्या तहामुळे मुंबई सरकारचा अपमान झाल्यामुळे त्यांना तो पसंत पडला नाही. त्यामुळे त्यांनी तो नाकारण्याचे धाडस दाखविले. त्याला कारण महादजी शिंदेने इंग्रज सैन्य सोडून दिले त्यात आहे. इंग्रजांचे सैन्य परत मिळाल्यामुळे त्यांचे धाडस वाढले. या दरम्यान राघोबाही महादजी शिंदेच्या (महादजीचा अधिकारी हरी बाबजी याच्या नजर कैदेतून) ताब्यातून निसटून सुरतच्या इंग्रजाकडे आश्रयास गेला.

समारोप :- अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात इंग्रजांचे सामर्थ्य वाढत गेले. त्याला कारण ऐतद्देशीय सत्तेतील संघर्ष, द्वेष, मतभेद, केंद्रीय समर्थशाली सत्तेचा अभाव हेच दिसते. पेशव्यांच्या कारकीर्दीत अंतर्गत यादवी राघोबाचे बदलते राजकारण, आंग्रेचा पाडाव, इंग्रजांचे डावपेच इ. होते. मराठयांच्या राजकारणात इंग्रजांनी हस्तक्षेप करून संधीसाधूपणाचे धोरण ठेवले. मराठी साम्राज्याला उतरती कळा लागण्याच्या कितीतरी अगोदरपासून मराठी समाजावर इंग्रजांचा प्रभाव खोलवर रूजत होता. याची जाणीव मराठयांना झाली नाही. इंग्रजांनी आंग्रेचा पाडाव पेशव्याला हाताशी धरूनच केला. यामुळे मराठयांचेच आरमार दुर्बल झाले हे नानासाहेबला समजत नव्हते का? परंतु द्वेषापुढे बुध्दी नष्ट झाली. राघोबाने तर आपल्या राजकारणाने मराठयांचीच शक्ती कमी केली. इंग्रजांनी वेळोवेळी तह करून मराठयांचे खच्चीकरण केले. केवळ इ. स. १७६० ते १७८० या वीस वर्षांच्या कालखंडात मराठयांचे इंग्रजांनी बारकाईने निरीक्षण करून त्यांच्यातील द्वेषाचा, मतभेदाचा फायदा घेऊन मराठयांशी संबंध कधी मित्रत्वाचे तर कधी शत्रूत ठेवले.

संदर्भ

1. Dr. Pawar Appasaheb - 'The Reign of Shahuy Chhatrapati' published by - Shivaji University, Kolhapur-2013 P. 95
2. सरदेसाई गो. स., मराठी रियासत, खंड - ४ पृ. ३८१
3. सरदेसाई गो. स., मराठी रियासत, मध्य विभाग, भाग - २ पृ. ४४२, ४४३.
4. कित्ता - ३८२
5. खरे वा. वा., मराठे व इंग्रज - प्रस्तावना, पृ. १८
6. शेजवळकर त्र्य. श., लेखसंग्रह, नानासाहेब पेशवे, पृ. ४०
7. खरे वा. वा., ऐ. ले. सं. खंड - २ पृ. ५४७
8. गर्गे स. मा., खंड - ३ पृ. ११६-११७
9. खरे ग. ह. आणि अ. रा. कुलकर्णी - मराठयांचा इतिहास कॉन्टिजेन्टल प्रकाशन, खंड-३ पृ. १३१
10. गर्गे स. मा., क. रि. का. खंड - १ पत्रांक - २२
11. खरे ग. ह. आणि अ. रा. कुलकर्णी, उपरोक्त पृ. १३५
12. श्रीखंडे कमलाकर, करवीर छ. दुसरे शिवाजी, हेमंत प्रकाशन, कोल्हापूर प्रथमावृत्ती - १९८८ पृ. ३७
13. खरे ग. ह. आणि अ. रा. कुलकर्णी, उपरोक्त, पृ. १३७
14. कित्ता पृ. १३८

महाराष्ट्रातील स्त्रियांचा भारतीय स्वातंत्र्य लढयातील सहभाग

प्रा.डॉ.शीला चापले-उमाळे, विभाग प्रमुख, इतिहास शासकीय विदर्भ ज्ञान विज्ञान संस्था, अमरावती.

प्रस्तावना :

भारताच्या इतिहासात स्वातंत्र्य चळवळ अतिशय महत्त्वाची समजली जाते. बलाढय इंग्रज सत्तेबरोबर भारतीयांनी स्वातंत्र्य मिळविण्याकरीता दिलेला लढा अभूतपूर्व होता. हातात कोणतेही शस्त्र न घेता प्रबळ सत्तेविरुद्ध यशस्वीरित्या लढता येते हे जगाला दाखवून दिले. १५ ऑगस्ट १९४७ ला भारत इंग्रजांच्या पारतंत्र्यातून मुक्त होऊन स्वतंत्र झाला. ह्या स्वातंत्र्य लढयात भारतीय स्त्रियांनी पुरुषांप्रमाणेच शतकानुशतकांची बंधने तोडून स्वातंत्र्य लढयात भाग घेऊन महत्त्वाचे योगदान दिले. असहकार, अहिंसा, सत्याग्रह या शस्त्रांचा अवलंब करून पुरुषांच्या बरोबरीने हालअपेष्टांची पर्वा न करता लढल्या.

भारताच्या इतिहासात १८८५ ची राष्ट्रीय सभेची स्थापना ही क्रांतीकारक घटना समजली जाते. त्यावेळेपासून राजकीय क्षेत्रात स्त्रियांचा सहभाग असलेला दिसून येतो. मुंबई येथे भरलेल्या राष्ट्रीय सभेच्या पहिल्या अधिवेशनास मॅडम भिकाजी कामा या उपस्थित असल्याचा उल्लेख आहे.^१ १८९७ ला अमरावती येथील काँग्रेसच्या अधिवेशनास मोरोपंत जोशी यांच्या पत्नी यशोदाबाई जोशी व नागपूरच्या तुलसीबाई भिष्म काँग्रेस सदस्य म्हणून उपस्थित होत्या. राजकीय जागृतीत वाढ होत असल्याचे पाहून १९०५ मध्ये लार्ड कर्झन ने बंगालची फाळणी केली होती. फाळणी विरोधी सर्वत्र 'स्वदेशी' व बहिष्कार या मार्गाचा अवलंब केला होता. यावेळी टिळकांनी सर्वाना बंगालच्या अन्यायाविरुद्ध लढयाचे आवाहन केले. लोकमान्य टिळकांनी सुरू केलेल्या स्वदेशीच्या लढयात स्त्रिया मोठ्या संख्येने सामिल झाल्या होत्या.

गांधीपूर्व काळात स्त्रियांमध्ये जागृती व्हायला सुरुवात झाली होती. अल्पप्रमाणात का होईना स्त्रिया स्वतंत्र चळवळीत सामील होत होत्या. चळवळीचे स्वरूप व्यापक नसले तरी पुरुषांपेक्षा त्यांची देशभक्ती कमी नव्हती. महाराष्ट्रातील स्त्रिया एक पाऊल पुढेच होत्या. पुरुषांपेक्षा कुठेही कमी नव्हत्या. गांधीजींना स्त्रिशक्तीची जाणीव आफ्रिकेत झाली. आफ्रिकेतील सत्याग्रहाचे नेतृत्व करताना स्त्रियांना पाहिले तेव्हा त्यांना जाणवले की 'पुस्तकी विद्येने नव्हे तर सहनशक्ती व विश्वास यातून निर्माण झालेले कणखर मत हे नेतृत्वासाठी जरूर आहे'^२ ३० मार्च १९१९ ला महात्मा गांधींनी रॉलेट कायद्याच्या निषेधार्थ संपूर्ण देशभर हरताळ करण्याचे ठरविले. ३० मार्च ऐवजी ६ एप्रिल या दिवशी मुंबईच्या चौपाटीवर दीड लाख लोक समुद्रावर जमले होते. सरोजिनी नायडू, अवंतिका गोखले यांच्या प्रेरणेने स्त्रिया यात सामील झाल्या होत्या.^३

असहकार चळवळ -

१९२० मध्ये दोन घटनांमुळे भारतीय राजकारणात प्रचंड उलथापलथ झाली. १ ऑगस्ट रोजी जहालवादी चळवळीचे जनक लोकमान्य टिळक यांचा मृत्यु दुसरी म्हणजे १९२० मध्ये काँग्रेसने महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखाली असहकार आंदोलनाला सुरुवात केली. यात कीर्तने, मिरवणूका खादी प्रचाराद्वारे जनजागृतीचे काम स्त्रियांनी केले. महात्मा गांधीजींनी केलेल्या मदतीच्या आवाहनावरून भरभरून प्रतिसाद दिला. गांधीजींच्या प्रेरणेने स्वदेशी चळवळ, सुतकताई, खादीउद्योग, ग्रामोद्योग, दारूच्या गुत्यावरील पिकेटिंग, राष्ट्रीय शिक्षण, आश्रम शाळा, सत्याग्रह या सर्व चळवळीत स्त्रिया अग्रभागी राहिल्या. अनेक स्त्रियांनी आपले दागदागिने स्वतंत्र लढयाकरीता दिले. महाराष्ट्रातील मुख्यत्वे पद्यावती हरोलीकर, वारूबाई दास्ताने, पार्वतीबाई ठकार, दुर्गाताई जोशी, जानकी देवी बजाज, शरयुताई धोत्रे, विमल जोग, विभाग गंगुताई वाळूजकर, ताराबाई मथुराला, सावित्रीबाई ओक^४ या स्त्रिया स्वातंत्र्य चळवळीत अग्रेसर झालेल्या दिसून येतात. परंतु ज्यांचे नातेवाईक चळवळीत होते त्याच स्त्रिया स्वातंत्र्य चळवळीत सहभागी होत्या. १९२० ते १९३० या दशकात काँग्रेसच्या कार्यात स्त्रियांची संख्या हळूहळू वाढत गेली. ताराबाई धर्माधिकारी नंतर '१९२० नंतर महात्मा गांधींच्या प्रेरणेने स्त्रिया राजकारणात पडू लागल्या होत्या. त्यांच्यामुळे सत्य व अहिंसा हि तत्त्वे हिंदी समाजात दाखल झाली होती. दोन्ही तत्त्वे स्त्रियांच्या दृष्टीने प्रेरक ठरली.^५

सविनय कायदेभंगाची चळवळ :-

ताराबाई ६ एप्रिल १९३० ला राष्ट्रसभेने सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीअंतर्गत मिठाचा सत्याग्रह सुरू केला. महात्मा गांधींनी म्हटले होते 'स्त्रिया या लढयातील आपला भार पूर्णतः उचलू शकतील सरकारला आमच्या प्रत्येक सैनिकाला अटक करू द्या. मला काळजी वाटत नाही. आपले काम इतके सोपे आहे की आपल्या महिला ते सहजासहजी करू शकतील ' महात्मा गांधींचा विश्वास महिलांनी सार्थ करून दाखविला. मिठाच्या सत्याग्रहात महिला आघाडीवर होत्या. धारासना येथील सत्याग्रहाचे नेतृत्व सरोजिनी नायडू यांनी केले होते. कमलादेवी चटोपाध्याय, अंबिकाबाई गोखले त्यांच्या बरोबर हजारोंच्या संख्येने स्त्रियांनी समुद्रावर जाऊन मीठ तयार केले. सत्याग्रहाचा वाढता प्रतिसाद पाहून पोलिसांनी केलेल्या कारवाईत महिलांनी अत्यंत कडवा प्रतिकार केला. अनेक स्त्रियांनी तुरुंगवास ही भोगला. दारिद्र्य, हालअपेष्टा सोसल्या. देश सेवेस वाहून घेतल्या.

स्त्रियांमध्ये जन्मजात असलेल्या सहनशक्ती, सोशिक वृत्तीने हजारो स्त्रियांनी स्वातंत्र्य लढयातील हालअपेष्टा सहन केल्या. मोठ्या संख्येने महिला चळवळीत सामील झालेल्या पाहून केवळ ब्रिटीश अधिकारीच नव्हे तर परकीय लोक विस्मयचकित झाले.

‘‘घराबाहेर क्वचित पाऊल ठेवणाऱ्या प्रतिष्ठित कुटुंबातील महिला हातात तिरंगा ध्वज घेऊन रस्त्यावरून मिरवणूक काढीत असलेल्या आणि पोलिसांच्या लाठ्यांचे प्रहार सहन करीत असलेल्या पाहून आपण दिड:मूढ झालो’’^६ असे उद्गार एका परकीय पत्रकाराने काढलेले आढळतात. देशभक्तीपर गीत म्हणत स्वातंत्र्यादिन साजरा करणे, मिरवणूक, निरोधन, सत्याग्रह असे विविध कार्यक्रम राबविण्यात आले. अत्याचार ही सहन केला. आत्मविश्वास वाढून स्वातंत्र्य लढयात हजारांच्या संख्येने स्त्रिया सामील झाल्या. वैयक्तिक सत्याग्रहात विदर्भातील मीरा बेग, लक्ष्मीबाई केळकर, दमयंती धर्माधिकारी, ताराबेन मश्रूवाला, राधादेवी गोयनका, दुर्गाताई जोशी, वत्सलाबाई दास्ताने यांनी सक्रीय सहभाग घेतला.

भारत छोडो आंदोलन -

१४ जुलै १९४२ ‘भारत छोडोचा ठराव सेवामार्ग येथे पारीत झाला.’ भारतीय स्वातंत्र्य लढयाचा शेवटच्या टप्पा १९४२ ते १९४७ या कालखंडात स्त्रियांनी सत्याग्रह भूमिगताना मदत करणे, घातपाती कारवायांना मदत, निदर्शने, निरोधने, सभा या मार्गांचा अवलंब करून स्वातंत्र्याची ज्योत तेवत ठेवण्याचे कार्य केले. लढयाची तिब्रता पाहून ब्रिटीश सरकारने दडपशाहीच्या मार्गाने ही चळवळ दडपून टाकण्याचा प्रयत्न केला. हजारां, लोकांना तुरूंगात टाकले, नेते तुरूंगात असताना जनतेने जमेल तसा लढा चालू ठेवला. यावेळी स्त्रियांनी भूमिगताना अन्न, शस्त्र पुरविणे, गुप्त आदेशांची देवान घेवान करणे यासारखी कामे जबाबदारीने पार पाडली. चिमूर आष्टी येथे स्त्रियांची कामगिरी अतिशय गौरवास्यद होती. गांधीजींच्या आवाहनाला स्त्रियांनी खेडोपाडी शहराशहरातून प्रतिसाद दिला. ‘चरखा चलाचलाके लेंगे स्वराज’ हे त्यांचे घोषवाक्य होते. भारतीय स्त्रीच्या जीवनातील हे परिवर्तन पाहून पाश्चात्य जगातील जनताही प्रभावित झाली. स्त्रियांच्या सहभागाने पुरूषांनाही दुप्पट स्फुरण चढले. महिलांच्या मानसिक मुक्तीचा आणि प्रगाढ देशप्रेमाचा हा अपूर्व अविष्कार होता.

भारतीय स्वातंत्र्यलढयात महिलांच्या सहभाग अत्यंत महत्त्वाचा ठरला. खादी, स्वदेशी या गोष्टी त्यांनी घरोघरी पोहचविल्या. सरोजिनी नायडू, कस्तूरबा गांधी, कमलादेवी चट्टोपाध्याय, सुचिता कृपलानी यासारख्या राष्ट्रीय स्तरावरील महिलांप्रमाणेच हजारां उपेक्षित ग्रामीण शेतकरी महिलांनी सविनय कायदेभंग आंदोलनानंतर स्वातंत्र्य लढयात सहभागी होऊन अतुलनीय कामगिरी बजावली. महाराष्ट्रातील स्त्रियांबद्दल गांधीजींनी काढलेले उद्गार अत्यंत महत्वपूर्ण आहेत. मनमोकळे आचार गौरव वर्तन स्वातंत्र्य हे गुण नम्रतेसह महाराष्ट्रीय महिलांमध्ये असतात’’^६

स्वातंत्र्य लढयात भिन्न जातीच्या धर्माच्या वेगवेगळ्या गटातील सुशिक्षित, अशिक्षित स्त्रिया सामील झाल्या. महाराष्ट्रातील स्त्रिया कुठेही कमी नाही हे सिद्ध झाले. महिलांमध्ये स्वातंत्र्याबद्दल जाणीव, आवड निर्माण होऊन त्यांनी राजकीय कार्यात मोठ्या प्रमाणात भाग घेतला. त्यामुळे हिंदुस्थानचे स्वातंत्र्य अधिक जवळ आले असे म्हटले तर अतिशयोक्ती होणार नाही.

संदर्भग्रंथसूची :-

१. जोशी व्हि. एस. - अग्निपथावरील परांगदा, मुंबई १९८७, पृ. ११९
२. हरीजन, ११ डिसेंबर १९३८
३. आपटे, पा. श्री. - गांधीदर्शन, पुणे १९४८ पृ. ९५.
४. तारा धर्माधिकारी - स्वातंत्र्य लढयातील स्त्री, ऑगस्ट क्रांती महोत्सव समिती, मुंबई, आवृत्ती १९९२, पृ.२७.
५. कोलारकर, शं.गो. - विदर्भाचा इतिहास, मंगेश प्रकाशन, नागपूर, १०
६. कोठेकर शांता - आधुनिक भारताचा इतिहास, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, पृ. ४३
७. शिखरे दा. न. (संपा.) - महाराष्ट्र गांधी पृ. १०८
८. वक्कानी डॉ. नि. आ. - आधुनिक विदर्भाचा इतिहास, मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
९. काळे, या. मा. - वऱ्हाडचा इतिहास,
१०. कारंजकर, भि. दे. - अमरावती शहराचा इतिहास, खंड १, २, १९७८
११. पाठक डॉ. दमयंती - वैदर्भिय महिलांचे स्वातंत्र्य संग्रामातील सहकार्य, मंगेश प्रकाशन, नागपूर, २००३.

पंचायत राजव्यवस्थेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी व ग्रामीण विकास

प्रा. सुरेश ल. पंडित इतिहास विभाग प्रमुख, श्री. धावेकर कला महाविद्यालय, खडकी, अकोला.

सारांश :- भारत हा सर्वाधिक खेडे असलेला देश आहे. म. गांधींनी या खेड्यांना देशाचा आत्मा संबोधिले आहे. भारतात स्वातंत्र्योत्तर काळात राष्ट्रीय विकास कार्यक्रमांना गती देण्यासाठी सामूहिक विकास योजना सुरू करण्यात आली होती. हीच पंचायतराज व्यवस्था होय. स्थानिक लोकांच्या सहभागातून ग्रामीण विकास साध्य करणे हा या योजनेचा हेतू होता. ग्रामीण भागाचा पर्यायाने समाज व राष्ट्राचा विकास घडवून आणण्याकरिता पंचायतराज व्यवस्थेशी संबंधित ७३ वी घटनादुरुस्ती करण्यात आली. ही दुरुस्ती पंचायतराज संस्थांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त करून देणारी ठरली. यामुळे पंचायतराजचे महत्त्व वाढून तिला बळकटी प्राप्त झाली. पंचायत राज व्यवस्था अंमलात येण्यापूर्वी भारतातील खेड्यांची स्थिती शोचनीय होती. परंतु पंचायतराज व्यवस्थेमुळे काहीसा ग्रामीण विकास झाला त्यामुळे ही योजना ग्रामीण विकासासाठी नवी पहाट ठरली असे असले तरी या व्यवस्थेला अधिक सक्षम बनवून त्यांना आर्थिक दृष्ट्या बळ देण्याची गरज आहे.

प्रस्तावना :- लोकशाही शासन प्रणालीत पंचायत राजव्यवस्थेला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. भारतात ही पंचायत राजव्यवस्था प्राचीन काळापासून अस्तित्वात आहे. पूर्वी स्थानिक पातळीवरील राजवटीत ह्या ग्रामपंचायती मोडून काढून त्याऐवजी जिल्हा पातळीवर जिल्हा बोर्ड स्थापन करण्यात आले.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर देशाच्या आर्थिक विकासार्थ केंद्र शासनाकडून सत्तेचे विकेंद्रीकरण करून गाव, तालुका व जिल्हा पातळीवरील प्रशासन सांभाळण्यासाठी पुन्हा पंचायत राज व्यवस्था कार्यान्वीत करण्यात आली. १९५२ ला सामूहिक विकास योजना या नावाने देशात सुरू झाली व पुढील काळात यांचेच रूपांतर पंचायत राज व्यवस्थेमध्ये करण्यात आले. १९५७ साली बळवंतराव मेहता यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या समितीने सुध्दा गाव, तालुका व जिल्हा या स्थानिक संस्थेच्या पदाधिकाऱ्यांकडे विकासाची आणि नियोजनाची कामगिरी सोपवावी. अशी शिफारस केली होती. यानंतर राष्ट्रीय विकास परिषदेने मेहता समितीच्या शिफारसीचा स्वीकार करून ह्या शिफारसीची सर्व राज्यांनी अंमलबजावणी करावी असे निर्देश दिले पुढे राजस्थान या राज्याचे सर्वप्रथम २ ऑक्टोबर, १९५९ रोजी ही पंचायतराज व्यवस्था कार्यान्वीत केली.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

१. ग्रामीण विकासाच्या बाबतीत पंचायत राजची संकल्पना स्पष्ट करणे.
२. ग्रामीण विकासात पंचायत राज व्यवस्थेची भूमिका विशद करणे.
३. पंचायतराज व्यवस्थेच्या माध्यमातून झालेल्या ग्राम विकासाचे अध्ययन करणे.
४. पंचायत राज व्यवस्थेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी तपासणे.

पंचायत राजव्यवस्थेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :-

प्राचीन काळापासूनच भारताच्या इतिहासात स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा उल्लेख आढळतो भारताच्या इतिहासाचा प्रारंभ ज्या संस्कृतीच्या अभ्यासापासून होतो. ती सिंधू अर्थात हरप्पा संस्कृती होती. नगरप्रशासन पध्दती या संस्कृतीमध्ये अस्तित्वात होती. येथील प्रत्येक नगराची प्रशासन पध्दती स्वतंत्र होती. या नगराचा कारभार अतिशय पारदर्शी व प्रशासन अतिशय चोख होते. लोकांना मिळणाऱ्या सुविधा त्यांची जीवन पध्दती पाहता. लोकाभिमूख व आदर्श शासनाची परंपरा या संस्कृतीने निर्माण केली. मोहेंजोदरो व हरप्पा या शहराच्या मध्यभागी घुमटाकृती प्रासाद आढळतो. हे प्रासाद तत्कालीन जनसभेचे प्रतिक असावेत असे अनुमान भारतीय पुरातत्त्व संशोधन संस्थेने काढले आहे. तदनंतरची वैदिक संस्कृती ही ग्रामीण संस्कृती होती. येथील ग्रामप्रशासन हे लोकानुवर्ती होते. वैदिक संस्कृतीत लिहलेल्या ऋग्वेदात सभा-समितीचा उल्लेख आढळतो. जीमर या विदवानाने त्याकाळी सभा-समिती नावाची ग्रामसभा अस्तित्वात असल्याचे म्हटले आहे. गावातील लोकांनी गावाचा कारभार पाहणे, तंटे मिटविणे, न्यायदान करणे ही कामे या संस्थेच्या वतीने केले जाते. बौद्ध साहित्यानुसार इ.स. पूर्व ६ व्या शतकाच्या प्रारंभी भारतात १६ महाजनपदे होती काही गणराज्ये अस्तित्वात होती. या गणराज्यांचे प्रशासनीय कार्य आधुनिक काळातील लोकशाहीप्रमाणे चालत होते. म्हणजेच सार्वभौम सत्ता जनतेच्या हातात होती. जनता आपले प्रतिनिधी निवडून देत असे.

कौटिल्य व मेगोस्थेनिजच्या साहित्यावरून मौर्यांच्या काळात ग्रामशासनाची व्यवस्था कशी होती याची माहिती मिळते. ग्रामसभेद्वारे गावाचे शासन ग्रामिक नावाचा अधिकारी चालवित असे व मध्यवर्ती शासनाचा प्रतिनिधी म्हणून भृत्य नावाचा अधिकारी नियंत्रण ठेवित असे नगराचे शासन, मौर्यांच्या काळात अतिशय चोख होते. नगरप्रमुखास नागरिक असे म्हणत. कौटिल्याने मात्र यास आपल्या अर्थशास्त्र ग्रंथात पौर व्यावहारिक असे म्हटले आहे. सुल्तानशाहीच्या काळात ग्रामशासनाची व्यवस्था अतिशय चोख होती. प्रांताची विविध जिल्ह्यात विभागणी करण्यात येऊन येथील प्रमुखाला शिकदार म्हणत जिल्ह्याची विभागणी परगणा व शेवटचा घटक ग्राम अशा पध्दतीने करण्यात आली होती. ग्रामचा प्रमुख अधिकारी ग्रामणी हा असून या ग्रामचा संपूर्ण कारभार ग्रामपंचायत पाहत होती.

पंचायत राज व्यवस्थेचा उदय व विकास :-

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर या देशातील खेड्यांच्या विकासार्थ ग्रामीण सामुदायीक विकास योजना राबविण्यात आल्या. परंतु याने फारसा विकास होत नव्हता. तसेच या योजनांना जनतेचा सुध्दा अत्यल्प प्रतिसाद मिळत होता. करीता खेड्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी व मागील योजनेने ग्रामीण भागांच्या झालेल्या विकासाची चिकित्सा करण्यासाठी १९५७ मध्ये बळवंतराव मेहता समिती स्थापन करण्यात आली. ग्रामीण भागाचा विकास करावयाचा असेल तर ग्रामपंचायती, पंचायत समिती व जिल्हा परिषद या त्रिस्तरीय स्थानिक स्वराज्य संस्थे

जनतेचा सहभाग वाढविणे आवश्यक आहे अशी शिफारस या समितीने सरकारकडे केली. मेहता समितीच्या शिफारशीनंतर ह्या त्रिस्तरीय स्थानिक स्वराज्य संस्था निर्माण करण्यात आल्या हीच पंचायतराज व्यवस्था होय. पुढे या पंचायत राज व्यवस्थेला बळकटी देण्यासाठी वसंतराव नाईक समिती, अशोक मेहता समिती, रूपाळी राव समिती, सिंधवी समिती इत्यादी समिती स्थापन करण्यात आल्या.

राजस्थान या राज्याने प्रथमतः या पंचायत व्यवस्थेची अंमलबजावणी केली. महाराष्ट्र राज्याने ही व्यवस्था नाईक समितीच्या शिफारशीनंतर १९६१ च्या महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियमाद्वारे १ मे १९६२ रोजी महाराष्ट्रात लागू केली. ग्रामीण लोकांचा सर्वांगीण विकास करणे हा पंचायत राज व्यवस्थेचा मुख्य हेतू आहे. या हेतूपूर्तीसाठी शासनाच्या योजनांची अंमलबजावणी जिल्हा परिषद, पंचायत समित्या व ग्रामपंचायती करतात. आज ग्रामीण विकासासाठी केंद्र व राज्य सरकारमार्फत काही योजना राबविल्या जातात. त्या खालीलप्रमाणे आहे.

अ) इंदिरा आवास योजना :-निवारा ही मानवाची एक मुलभूत गरज आहे. ग्रामीण भागातील नागरिकांच्या निवाऱ्याची व्यवस्था करण्यासाठी, निवासितांच्या पूर्णवसनाकरीता सरकारनेही योजना अंमलात आणली. याद्वारे ही निवारे वस्तीमध्ये व व व्यक्तीगत भूखंडावर बांधण्यात येतात. याचा खर्च ७५% केंद्र सरकार व २५% राज्य सरकार करते.

ब) जवाहर रोजगार योजना :-इ.स. १९८९ पासून ही योजना सुरू करण्यात आली. या योजनेच्या ग्रामीण भागातील बेरोजगारांना रोजगार उपलब्ध करून देणे, येथील दारिद्र्य नष्ट करणे, आर्थिक स्थिती सुधारणे इत्यादी उद्दीष्टपूर्तीसाठी ही योजना सुरू करण्यात आली.

क) स्वर्ण जयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना :-१९९८ पासून सुरू झालेली ही सुध्दा ग्रामीण भागातील बेरोजगारांना रोजगार उपलब्ध करून देणारी योजना होती.

ड) महिला बालविकास कार्यक्रम :-महिला व बालविकास कार्यक्रमाच्या अंतर्गत महिला, मुले यांचे कल्याण व पोषण आहार याकडे लक्ष दिले जाऊ लागले. तसेच महिलांना रोजगार व कर्ज वाटप करण्याची प्रक्रियाही सुरू करण्यात आली.

इ) शालेय पोषण आहार योजना :-ग्रामीण भागातील शैक्षणिक विकासासाठी ही योजना राबविण्यात आली. या योजनेच्या ५ व ६ पर्यंतच्या विद्यार्थ्यांना पोषक आहार व मोफत दुपारचे भोजन देण्याची व्यवस्था करण्यात आली.

फ) कुटूंब कल्याण आणि माता व बालसंगोपन :-पंचायत राज व्यवस्थेच्या माध्यमातून आरोग्य विकासाच्या दृष्टीने हा कुटूंब कल्याण आणि माता व बालसंगोपनाचा कार्यक्रम सुरू करण्यात आला आहे. या कार्यक्रमाच्या मातेचा गरोदरपणातील आहार, विविध तपासण्या, प्रसुतीनंतरच्या बाळाच्या लसी, प्रसुतीनंतरचा माता व बाळाचा सुदृढ व पोषक आहार यासाठी शासनाच्या वतीने अर्थसहाय्य पुरविले जाते.

पंचायत राज व्यवस्थेचे परिणाम :-

अ) ग्रामीण क्षेत्रातील विशिष्ट घटकांची मक्तेदारी संपुष्टात :-पूर्वी ग्रामीण भागाचे नेतृत्व उच्च जात, धर्म, घराणेशाही जमिनीची मालकी हे घटक करीत. परंतु पंचायत राज व्यवस्थेमुळे या घटकांची मक्तेदारी संपुष्टात येऊन सर्वसामान्यांना त्यांच्या मताच्या व संख्येच्या आधारावर या ग्रामव्यवस्थेचे नेतृत्व करण्याची संधी मिळाली.

ब) बहुजनाकडे ग्रामव्यवस्थेचे नेतृत्व :-पंचायत राज व्यवस्थेमुळे बहुजनांना ग्रामसभेचे नेतृत्व करण्याची संधी प्राप्त झाली होती. यामुळे तळागाळातील बहुजनांनी सत्तेचे सुत्रे स्वतःकडे घेतल्यानंतर त्यांनी सामान्य नागरिकांच्या संबंधित विविध प्रश्न सोडविण्यावर भर दिला होता.

क) दलित आदिवासी स्त्रीयांना लोकशाहीचे धडे :-पंचायत राज योजनेमुळे ग्रामीण भागातील दलित, आदिवासी स्त्रिया यांना लोकशाहीचे धडे दिले.

ड) अल्पसा ग्रामीण विकास :-पंचायत राज व्यवस्थेतील अनेक त्रुटी, जातीय राजकारण, निरक्षरता, प्रतिगामीवृत्ती यामुळे ग्रामीण भागाचा पाहिजे तेवढा विकास झाला नाही.

निष्कर्ष :-

१. पंचायत राज व्यवस्थेच्या माध्यमातून ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण विकास होत आहे पण तो पुरेसा नाही.
२. पंचायत राज व्यवस्थेच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील लोकांचा राजकारणातील सहभाग वाढत आहे.
३. पंचायत राज व्यवस्थेच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील व्यवसाय वाढत असून या व्यवसायांना नवसंजिवनी मिळत आहे आणि येथील बेरोजगारी व दारिद्र्याचे प्रमाणही कमी होत आहे.
४. ग्रामीण भागांच्या विकासासाठी पंचायत राज व्यवस्थेच्या माध्यमातून विकासनिधी तत्परतेने तसेच या निधीचे योग्य नियोजन असावे.
५. पंचायत राज व्यवस्थेच्या वतीने कार्यान्वीत केलेल्या योजनांची माहिती ग्रामीण नागरिकांना तात्काळ कळावी याची व्यवस्था करणे.

संदर्भ ग्रंथ सुची :-

१. कऱ्हाडे, डॉ. बी. एम., ग्रामीण व नागरी समाजशास्त्र, पिंपळापुणे अँड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर.
२. कुळकर्णी अ. ना. भारतातील स्थानिक स्वशासन, विद्या प्रकाशन, औरंगाबाद.
३. भनगे, डॉ. रविंद्र, भारतातील स्थानिक स्वराज संस्था, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगांव, २०१२.
४. बंग, प्रा. के. आर., भारतातील स्थानिक प्रशासन, विशेष संदर्भ, महाराष्ट्र राज्य, मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
५. पाटील, व्ही. बी., महाराष्ट्रातील पंचायत राज, के. सागर पब्लिकेशन, पुणे.

गणेश आकाजी गवई यांचे शैक्षणिक कार्य

प्रफुल्ल भारतराव गवई - संशोधक विद्यार्थी शा.वि.जा.वि.संस्था, अमरावती मो.नं. ९२७२११७१४६

प्रस्तावना :-

विदर्भातील दलितांना आणि त्यांच्या चळवळीला राष्ट्रीय प्रवाहात आणणारा आणि हिंदू-अस्पृश्य ऐक्यवादी नेता म्हणून नानासाहेब ऊर्फ गणेश आकाजी गवई यांचे नाव घेतले जाते. त्यांनी केलेले अस्पृश्योद्धाराचे कार्य अतुलनीय आहे. विदर्भातील प्रारंभिक दलित चळवळीमध्ये कार्य करणाऱ्या दलित नेतृत्वामध्ये गणेश आकाजी ऊर्फ नानासाहेब गवई यांचा समावेश होतो. यांचा जन्म अमरावती जिल्ह्यातील थुगाव येथे २६ ऑक्टोबर १८८८ रोजी

झाला. काहीसा खोडकर पण चिकित्सक व जिज्ञासू मुलगा म्हणून बालपणीच त्यांचे मोठे कौतुक केले जाई. गणेश आकाजी गवई यांनी आपल्या सामाजिक कार्यातून दलितांच्या शिक्षणाविषयी महत्त्वाचे कार्य केले आहे. स्वतः ते एक उच्चविद्या विभूषित होते. म्हणूनच त्यांना शिक्षणाचे महत्त्व काय आहे व यातून दलित बांधवांचा उद्धार कसा होईल हे त्यांना जाणीव होती. उच्च शिक्षणाशिवाय हमखास दलित उद्धार होणार नाही अशी त्यांची सर्व दलितांना तळमळीची हाक होती. म्हणून गणेश आकाजी गवई यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील कार्य हे महत्त्वाचे आहे व त्याचा अभ्यास होणे गरजेचे आहे.

वन्हाड प्रांतावर निझामाचे वर्चस्व असताना शिक्षणाचा विकास झाला नाही. त्या काळात खाजगी पाठशाळांमध्ये हिंदू, ब्राम्हणांची मुले शिक्षण घेत होती. तर मदारसामध्ये मुस्लिम मुलांना शिक्षण दिले जात होते. शाळा श्रीमंत, दानशूर लोकांच्या मदतीवर चालत. काही हिंदू-मुस्लिम मुले बरीच शिकवण्या लावून शिकत असत. शिक्षण हे फक्त ब्राम्हण व वरच्या तत्सम जातीपुरतेच मर्यादीत होते. महार-मांग आणि अस्पृश्य जातीच्या विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेण्याची परवानगी दिली जात नसे. १ शुद्ध-अतिशुद्धाच्या अधोगतीचे कारण शिक्षणाचा अभाव आहे असे गणेश आकाजी गवई यांच्या लक्षात आले व त्यांनी विदर्भात दलितांची शैक्षणिक स्थिती सुधारण्यासाठी कार्ये सुरू केले.

त्यांचे शिक्षणविषयक कार्ये विशेष स्पृहनीय आहे. त्यांनी विदर्भातील दलित शिक्षणाविषयी पुढीलप्रमाणे विचार व्यक्त केले होते. अस्पृश्यांच्या सामाजिक आणि शैक्षणिक स्थितीचे अतिशय विदारक चित्रण गणेश आकाजी गवई यांनी मध्यप्रांत वन्हाड कायदे कौसिलमध्ये दिनांक १६ मार्च १९२१ रोजी केले होते. २ सरकारी व जिल्हा लोकल बोर्डांमार्फत चालवल्या जाणाऱ्या शाळांमध्ये अस्पृश्य विद्यार्थ्यांना मिळणाऱ्या वागणुकीचे स्वरूप मध्यप्रांत वन्हाडमध्ये जवळपास सारखेच होते. फार थोडे विद्यार्थी उच्च शिक्षणापर्यंत जात असत. गणेश आकाजी गवई यांची शिक्षण विषयक तळमळ होती. गणेश आकाजी गवई यांनी आपल्या शैक्षणिक कार्याची सुरुवात त्यांनी आपल्या गावी थुगांव येथूनच सुरू केले. ते अकोल्यावरून शिक्षण पूर्ण करून आल्यावर त्यांनी थुगांव येथील लोकांना वाचण्याची गोडी निर्माण व्हावी म्हणून 'महार लायब्ररी' या नावाचे एक वाचनालय सुरू केले. त्यात भोपटकरांचा भाला, शिवराम पंथ परांजण्याचा काळ, सयाजी, विजय, इत्यादी पत्रे येत असत. हे गोष्ट काही महिन्यांनंतर पोलीस अधिकाऱ्यास कळली व त्यांना ते ग्रंथालय काही दिवसांनी बंद करावे लागले. ३

गणेश आकाजी गवई थुगांव येथून पुढे नापुरला किसन फागुजी बनसोड यांच्याबरोबर शैक्षणिक कार्यास सुरुवात केली. त्यावेळेस नागपूर येथे कर्मवीर विठ्ठल महर्षी शिंदे ह्यांच्या डिप्रेस्ट क्लासेस मिशनची एक शाखा काढण्यात आली होती. तिचे मोफत पाच पावली विभागात एक शाळा व एक वसतीगृह चालविण्यात येत होते. येथील सर्व कामकाज गुरूवर्य किसन फागुजी बनसोड हेच पाहत असत. परंतु पुढे सोयीसाठी कोल्हापुरचे गणपत कृष्णाजी कदम या नावाच्या एका वकिलाकडे वसतीगृह चालविण्याचे काम देण्यात आले होते. काही दिवसांनंतर आणखी एक नवीन वसतीगृह काढण्यात आले व ते सांभाळण्याची जबाबदारी गणेश आकाजी गवई यांच्यावर होती. ४ व त्याचे नाव 'चोखामेळा वसतीगृह' (१९१४) असे ठेवण्यात आले. गणेश आकाजी गवई यांना ह्या वसतीगृहाचे अध्यक्ष निवडण्यात आले होते. दुसऱ्या गावाहून शिक्षणासाठी येणाऱ्या अस्पृश्य विद्यार्थ्यांची सोय व्हावी म्हणून हे वसतीगृह स्थापन करण्यात आले होते. ५ याप्रकारे अस्पृश्य विद्यार्थी वर्गाच्या शिक्षणात गवई हे प्रयत्नरत होते. त्या काळी अन्य अस्पृश्य कार्यकर्त्यांनी देखील शिक्षणाच्या क्षेत्रात प्रशासनीय कार्य केले होते.

नानासाहेब गवई हे १९२० ते १९४५ पर्यंत म्हणजे २५ वर्ष मध्यप्रांत वन्हाड प्रांतिक विधिमंडळात कार्य केले. त्यांनी प्रांतिक विधिमंडळात दलित, शोषित यांच्या शैक्षणिक कार्याला वाच्या फोडण्याचे काम त्यांनी केले. त्यांनी अस्पृश्यता निवारण्याचे ठराव संमत करून घेतले होते. त्यात अस्पृश्यांचे सरकारी नोकरीचे प्रमाण वाढविणे, अस्पृश्यांचे शिक्षणाचे प्रमाण वाढविण्यासाठी त्यांना सक्तीचे व मोफत शिक्षण देणे. अस्पृश्यांना शैक्षणिक विकासाकरिता सरकारकडून अनुदान, सवलती मिळवून देणे, यासारखे अनेक ठराव मांडून विधिमंडळात ते मंजूर करून घेतले. ६

अस्पृश्यांना शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी गणेश आकाजी गवई यांनी १९२३-२४ मध्ये मध्यप्रांत वन्हाड कौन्सिलमध्ये महत्त्वाची कामगिरी केली. सक्तीचे मोफत शिक्षणाकरिता सरकारने १९२१ मध्ये कायदा पास केला व त्यानुसार १९२३-२४ मध्ये सक्तीचे शिक्षणाकरिता ६०००००. तरतुद करण्यात आली होती. १९२३ मध्ये अकोला, डिस्ट्रिक कौन्सिल व रोज म्युनिसीपल कमिटी यांना सक्तीचे शिक्षण देण्याची परवानगी देण्यात आली व प्रत्येकी १५८३ व ९६० असे अनुदान मंजूर करण्यात आले. तसेच बुलढाणा व अमरावती डिस्ट्रिक कौन्सिल यांनाहि सक्तीचे शिक्षण करण्याकरिता सरकारकडे परवानगी मागण्यात आली होती. ७ १६ मार्च १९२१ रोजी

प्रांतिक विधिमंडळात अस्पृश्यांच्या सामाजिक व शैक्षणिक प्रश्नावर ठराव मांडला व या ठरावावर चर्चा केल्यानंतर विधिमंडळाने यावर एक कमिटी नेमली. या कमिटीने

खालील विषयावर चौकशी करावी असे ठरवले.

१. अस्पृश्यांची सरकारी नोकरीत नेमणूक करण्यात यावी.
२. अस्पृश्य विद्यार्थ्यांना तांत्रिक व औद्योगिक शिक्षणात सवलती देण्यात याव्यात.
३. अस्पृश्यांना गुन्हेगारी प्रवृत्तीपासून मुक्त करण्यासाठी विशेष प्रयत्न करून अज्ञान दूर करण्यात यावे.^६

४ मार्च १९२२ प्रांतिक विधिमंडळात वार्षिक अंदाज पत्रकावर चर्चा झाली. या चर्चात नानासाहेब गवई यांनी सहभागी होऊन अंदाज पत्रकात दलिताना योग्य व न्याय वाटा मिळावा. दलितांचा निधी त्याचा विकासावर खर्च व्हावा. शिक्षणाची ग्रॅन्ट ५० हजार रूपये पर्यंत वाढवावी असे सुचविले.^९

निष्कर्ष :-

गणेश आकाजी गवई हे स्तः दलित कुटुंबातील असल्यामुळे त्यांना शिक्षणाची जाण होती म्हणून ते स्वतः पहिल्यादा उच्च विद्या विभूषित झाले. व नंतर त्यांनी आपल्या दलित बांधवाना शिक्षण देण्यास सुरवात केली. त्यांचे विदर्भातील दलित चळवळीत महत्त्वाचे असे योगदान आहे व त्यात त्यांना केलेले शैक्षणिक कार्य विशेष उल्लेखनीय आहे. त्यांनी अकोला येथील जानोजी खंडारे, वसतिगृहाला उर्जितावस्था प्राप्त करून देणे, नागपूर येथे चोखामेळा वसतीगृह निर्माण करणे व प्रांतिक विधिमंडळातील शैक्षणिक कार्य हे तर महत्त्वाचे आहे. एकूणच विदर्भातील दलित चळवळीमध्ये गणेश आकाजी गवई यांचे शिक्षणविषयक विचार व कार्य महत्त्वाचे आहे.

संदर्भग्रंथ सूची :-

१. Eizerald, S.V., Nelson. A.E (Edi) [Center Province District] Gazet treers Amravati, District १९११, P.No. 336
२. प्रा. डॉ. मस्के, बी.आर- विदर्भातील दलित चळवळीचा इतिहास, आवृत्ती २०१२, पृ. ८५
३. शेंडे, न. रा. - गणेश आकाजी गवई : व्यक्ती आणि कार्य, आवृत्ती १९६३, पृ. २०.
४. डॉ. कोलालकर, श.गौ.- आधुनिक विदर्भाचा इतिहास, (१८८५-१९४७), पृ. ५१३
५. डॉ. वक्कानी, नि.आ.- आधुनिक विदर्भाचा इतिहास, (१८४७-१९५०), पृ. १०७
६. डॉ. नगराळे, मोहन, भा - विदर्भातील दलित चळवळ (डॉ. आंबेडकरांच्या महापरिनिर्वाणापर्यंत) पृ. ८७
७. डॉ. गवई, वामन- आंबेडकरी चळवळीचा शक्ती संघर्ष, पृ. ६३
८. मनु, वसंत- आंबेडकर पूर्व दलित चळवळ, १९८७, पृ. ४७
९. Proceedings of the Legislative Concil, Volume I, 1992, p. No. 234

भारतात काम (नोकरी/ व्यवसाय) करणाऱ्या महिलांचे पुरुषांच्या तुलनेत प्रमाण: एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण
 प्रा. रमेश. एच. पाटील.समाजशास्त्र विभाग, श्रीमती कुसुमताई राजारामबापू पाटील कन्या महाविद्यालय इस्लामपूर
 प्रा डॉ ए.पी.जैन.समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, पी.डी. जैन महाविद्यालय अनसिंग ता. जि. वाशिम

प्रस्तावना : आधुनिक काळात स्त्रियांचे समाजातील स्थान आणि स्त्रियांच्या समस्या या विषयावर जागतिक स्तरावर मोठ्या प्रमाणात चर्चा घडून येत आहे. भारतामध्ये देखील स्त्रियांच्या प्रश्नावर व्यापक प्रमाणात विचारमंथन होत आहे. स्त्रियांचे समाजातील स्थान, त्यांचे प्रश्न, समस्या या संदर्भात अभ्यास करण्यासाठी विविध ठिकाणी, तसेच महाविद्यालये व विद्यापीठ स्तरावर स्त्री अभ्यास केंद्र स्थापन झाली आहेत. स्त्रियांच्या प्रश्नासंबंधी संशोधने होत आहेत. स्त्रीवादी विचारवंत स्त्रियांच्या प्रश्नाकडे समाजातील सर्वांचे लक्ष वेधून घेत आहेत. परंतु बुद्धिमत्ता, शास्त्रीय क्षमता, रुजूनशीलता, कष्ट करण्याची धमक इत्यादी बाबतीत पुरुषांपेक्षा कोणत्याही बाबतीत कमी नसताना स्त्रीला पुरुषांपेक्षा कमी लेखण्याची प्रवृत्ती एकपक्षाच्या शतकातही कायम असल्याचे दिसून येते.

जगातील बहुसंख्य समाज हा पुरुषप्रधान आहेत. पुरुष प्रधान समाजात स्त्रियांचा दर्जा हा दुय्यमच समजला जातो. किंवा तो आहेच. स्त्री आणि पुरुषांच्या सामाजिक भूमिकांत भेद असतो. पुरुषाची भूमिका श्रेष्ठ तर स्त्रियांची भूमिका दुय्यम मानली जाते. तसेच स्त्रिया कशीत असलेल्या कामाचा सामाजिक दर्जा कनिष्ठ मानला जातो. तर पुरुष कशीत असलेल्या कामाचा दर्जा श्रेष्ठ मानला जातो. पुरुष प्रधान समाजात जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात स्त्री आणि पुरुषांच्या दर्जात भेदभाव दिसून येतो. स्त्रियांना नेहमीच दुय्यम दर्जाची वागणूक मिळते. यामुळे काम करणाऱ्या महिलांचा विचार केल्यास त्यांचे प्रमाण आजही कमी आहे तसेच कनिष्ठ आर्थिक क्षेत्रात काम करणाऱ्या महिलांचे प्रमाण जास्त आढळते.

उद्देश भारतात काम (नोकरी/ व्यवसाय) करणाऱ्या महिलांचे पुरुषांच्या तुलनेत प्रमाण या संघेन विषयाच्या संदर्भात पोषणबंधाचे उद्देश राहिले आहेत.

1. भारतात काम करणाऱ्या महिलांचे पुरुषांच्या तुलनेतील प्रमाण अभ्यासणे.
2. काम करणाऱ्या महिलांच्या प्रमाणावरून त्यांचे समाजातील स्थान अभ्यासणे.
3. काम करणाऱ्या महिला नेमक्या कोणत्या क्षेत्रात काम करतात हे स्पष्ट करणे.

संशोधन पध्दती सदर पोषणबंधासाठी आवश्यक असणारी माहिती दुय्यम साधनसामग्रीवर आधारित असून त्यासाठी संदर्भग्रंथ मासिके, वर्तमानपत्रे, शासकीय आकडेवारी व वेबसाईट इ. चा आधार घेण्यात आला आहे.

काम (नोकरी व्यवसाय) करणाऱ्या महिला : भारतीय समाजात स्त्रियांना पुरुषांच्या तुलनेत नेहमीच गौण स्थान दिले गेले असले तरी देखील प्राचीन काळापासूनच स्त्रिया विविध व्यवसायात आपले कर्तृत्व सिद्ध करताना दिसून येत आहेत. मात्र पुरुषांच्या तुलनेत हे प्रमाण अत्यंत कमी आहे. 'जिच्या हाती पाळण्याची दोरी, तीच देशाचे उदरी' आणि 'यंत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता' अशी पिढ्यांनी केलेली विधाने ऐकली म्हणजे स्त्रियांचा दर्जा पुरुषांपेक्षा किंवा पुरुषांपेक्षा उच्च दर्जाचा आहे हे कोणासही कबूल करावे लागेल पण प्रत्यक्ष व्यवहारात आज स्त्रियांची स्थिती तशी नाही हे ही प्रत्येकास कबूल करावे लागेल.

भारतात काम करणाऱ्यांची एकूण संख्या स्त्री व पुरुष : भारतीय समाजातील स्त्रियांची सामाजिक स्थिती पाहिली असता तिला दुय्यम स्थान दिले गेलेले आढळते. प्राचीन काळापासूनच स्त्रिया पुरुषांच्या तुलनेत आपले अस्तित्व सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करीत आलेल्या आहेत मात्र समाजात स्त्रीने कोणते काम करावे याबाबत स्पष्ट श्रमविभाजन असल्याने स्त्रियांच्या भूमिका निश्चित केल्या गेलेल्या आढळतात. मात्र ब्रिटिश कालखंडानंतर यात बदल होत गेले. स्त्रिया शिक्षण घेऊन आपल्या पारंपरिक भूमिकेतून बाजूला येऊन नोकरी व्यवसायात सहभागी होऊ लागल्या. सुरवातीला प्रामुख्याने शिक्षण क्षेत्र व आरोग्य क्षेत्रात स्त्रियांचा सहभाग पाडला. स्थापत्योत्तर कालखंडात स्त्रियांनी सर्वच क्षेत्रात आपले अस्तित्व सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला. विविध क्षेत्रात काम करून आपला दर्जा वाढविण्याचा प्रयत्न स्त्रिया करत आहेत. या पार्श्वभूमीवर पुरुषांच्या तुलनेत सर्वच क्षेत्रात स्त्रिया किती प्रमाणात काम करतात. त्याची आकडेवारी पाहणे आवश्यक ठरते.

खालील तालिकावरून भारतातील एकूण लोकसंख्येच्या तुलनेत विविध क्षेत्रात काम करणाऱ्या पुरुष व स्त्रियांची आकडेवारी आपले लक्षात घ्यावे.

तालिका क्र.१ भारतात काम करणाऱ्यांची एकूण संख्या पुरुष व स्त्री (Total Workers in India - 2011)

अ.क्र.	लोकसंख्या कामगार संख्या	एकत्रित संख्या स्त्री पुरुष	पुरुष	स्त्री
१	एकूण लोकसंख्या	१,२१,०५,६९,५७३	६२,३१,२१,८४३	५८,७४,४७,७३०
२	काम करणाऱ्यांची संख्या	४८,१७,४३,३११	३३,१८,६५,९३०	१४,९८,७७,३८१
३	एकूण टक्केवारी	३९.७९	५३.२६	२५.५१

स्रोत : Office of the Registrar General, India. (2011).

वरील तालिकावरून २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतातील एकूण कामगारांची संख्या स्पष्ट होत आहे. या कामगारात संपूर्ण संघटीत व असंघटीत क्षेत्रात काम करणाऱ्या कामगारांची एकूण संख्या आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतीय लोकसंख्येच्या ३९.७९ टक्के लोकसंख्या ही कामगारांची असलेली आढळून येत आहे. यात स्त्री व पुरुष कामगारांची एकत्रीत आकडेवारी आहे. भारतातील लोकसंख्येतील केवळ पुरुष कामगारांचा विचार केल्यास पुरुषांच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ५३.२६ टक्के लोकसंख्या ही पुरुष कामगारांची आढळून येत

आहे. तर स्त्री कामगारांचा पिचार करता असे आढळते की, एकूण स्त्रियांच्या लोकसंख्येत २५.५१ टक्के स्त्रीया संघटीत व असंघटीत क्षेत्रात काम करीत आहेत. या आकडेवारीचा पिचार केल्यास असे आढळते की, पुरुष कामगारांची एकूण संख्या ५३.२६ टक्के म्हणजेच पुरुष लोकसंख्येच्या निम्म्या लोकसंख्येपेक्षा अधिक आहे तर स्त्री कामगारांच्या आकडेवारीचा पिचार करता स्त्री कामगारांची एकूण संख्या २५.५१ टक्के पाहिल्यास स्त्रियांच्या लोकसंख्येच्या १/४ असल्याचे आढळते यातून असे दिसून येते की, आजही स्त्रियांचे प्रत्यक्ष कामगार जनण्याचे प्रमाण मर्यादीत आहे. त्याला भारतीय समाजातील स्त्रीकडे पाहण्याची दृष्टी कारणीभूत असल्याचे आढळून येत आहे. स्त्री कामगारांचे स्त्रियांच्या लोकसंख्येतील प्रमाण : स्त्रियांच्या एकूण लोकसंख्येत विविध व्यवसायात किती स्त्रियांचा सहभाग आहे. यावरून आपणास स्त्रीच्या सशक्तीकरणची कल्पना येऊ शकते. पुढील सारणीवरून हे प्रमाण लक्षात येते.

सारणी क्र.२ स्त्री कामगारांचे एकूण स्त्रियांच्या लोकसंख्येतील प्रमाण टक्के

अ.क्र.	वर्ष	स्त्रियांच्या एकूण लोकसंख्येत स्त्री कामगारांचे प्रमाण टक्के				
		एकूण कामगार	शेती	शेतमजूर	घरगुती उद्योग	बेवा क्षेत्र इतर
१	१९८१	१३.९९	४.६५	४.४६	०.६४	२.२४
२	१९९१	१५.९३	५.५१	७.०५	०.५५	२.८२
३	२००१	१४.६८	५.११	४.५१	०.९५	४.११
४	२०११	२५.५	६.१२	१०.४८	१.४५	७.४४

स्रोत : Office of the Registrar General, India. (2011).

परील सारणीवरून स्त्रियांच्या एकूण लोकसंख्येत विविध क्षेत्रात काम करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण लक्षात येऊ शकते. भारतात १९८१ मध्ये स्त्रियांच्या एकूण संख्येत १३.९९ टक्के स्त्रिया विविध क्षेत्रात काम करीत होत्या. यात प्रत्यक्ष शेती व्यवसायात काम करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण ४.६५ टक्के, शेतमजुरी करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण ४.४६ टक्के, घरगुती उद्योगात ०.६४ टक्के व इतर क्षेत्रात (बेवा क्षेत्र) काम करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण २.२४ टक्के इतके होते. तर १९९१ मध्ये १५.९३ टक्के स्त्रिया विविध क्षेत्रात काम करीत होत्या. त्यात ५.५१ टक्के शेती, ७.०५ टक्के शेतमजुरी, ०.५५ टक्के घरगुती उद्योग व २.८२ टक्के इतर क्षेत्रात ह्यबेवा क्षेत्रात काम करीत होत्या. २००१ मध्ये १४.६८ टक्के स्त्रिया काम करताना आढळून येतात. त्यात ५.११ टक्के शेती, ४.५१ टक्के शेतमजुरी, ०.९५ टक्के घरगुती उद्योग व ४.११ टक्के इतर बेवा क्षेत्रात काम करीत होत्या. तर २०११ मध्ये स्त्रियांच्या एकूण लोकसंख्येत २५.५ टक्के स्त्रिया प्रत्यक्ष काम करणाऱ्या आहेत. त्यात ६.१२ टक्के स्त्रिया शेती व्यवसायात, १०.४८ टक्के स्त्रिया शेतमजुरी, १.४५ टक्के स्त्रिया घरगुती उद्योग व इतर बेवा क्षेत्रात ७.४४ टक्के स्त्रिया काम करताना आढळून येत आहेत.

भारतात स्त्रिया कुटुंबासाठी अर्थार्जन करीत आहेत परील सारणीद्वारे हे स्पष्ट होते की सर्वाधिक स्त्रिया शेती व शेतमजुरी या स्वरूपात काम करतात. त्यातून मिळणारे पेतन आर्थिक प्राप्ती हे तुलनेने फारच कमी असते. त्यामुळे स्त्रिया आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होताना आढळून येत नाहीत. याशिवाय घरगुती क्षेत्रात काम करणाऱ्या स्त्रिया प्रामुख्याने शिवाणकाम, अन्नपदार्थ तयार करणे व इतर कामे करतात, त्याचे प्रमाण देखील अत्यल्प असलेले आढळून येत आहे. तसेच इतर क्षेत्रात म्हणजेच बेवा क्षेत्रात काम करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण पाहिलेले दिसत असले तरी देखील शेती व शेतमजुरी करणाऱ्यापेक्षा बेवा क्षेत्रात काम करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण कमी आहे. बेवा क्षेत्रात आरोग्यक्षेत्राचाही समावेश होतो. म्हणजेच काम करणाऱ्या एकूण स्त्रियांपैकी सर्वाधिक स्त्रिया कमी उत्पन्न मिळणाऱ्या शेती व शेतमजुरी या क्षेत्रात काम करताना आढळतात यावरून भारतीय समाजातील काम करणाऱ्या स्त्रियांची परिस्थिती व त्यांना मिळणारे स्थान लक्षात येऊ शकते.

काम करणाऱ्या स्त्री-पुरुषांचे प्रमाण १९७१-२०११ : खालील सारणीवरून १९७१ ते २०११ या कालखंडात काम करणाऱ्या स्त्री-पुरुषांचे प्रमाण स्पष्ट होत आहे.

सारणी क्र.३ भारतात काम करणाऱ्या स्त्री-पुरुषांचे प्रमाण (Work Participation Rate by Sex in India) (1971-2011).

वर्ष	तपशील	एकूण टक्केवारी	पुरुष	स्त्री
१९७१	एकूण	३३.०८	५२.६१	१२.११
	ग्रामीण	३४.०३	५३.६२	१३.४२
	शहरी	२९.३४	४८.८२	६.६८
१९८१	एकूण	३६.७०	५२.६२	१९.६७
	ग्रामीण	३८.७९	५३.७७	२३.०९
	शहरी	२९.९९	४९.०६	८.३१
१९९१	एकूण	३७.५०	५१.६१	२२.२७
	ग्रामीण	४०.०९	५२.५८	२६.७९
	शहरी	३०.१६	४८.९२	९.१९
२००१	एकूण	३९.१०	५१.६८	२५.६३
	ग्रामीण	४१.७५	५२.११	३०.७९
	शहरी	३२.२५	५०.६०	११.८८
२०११	एकूण	३९.०८	५३.३	२५.५
	ग्रामीण	४१.८	५३.०	३०.०
	शहरी	३५.३	५३.८	१५.४

स्रोत : Office of the Registrar General, India. (2011).

वरील आरणीवरून भारतात १९७१ ते २०११ या कालखंडातील काम करणाऱ्या स्त्री-पुरुषांचे प्रमाण खपट होत आहे. १९७१ मध्ये काम करणाऱ्या स्त्रियांची टक्केवारी १२.११ टक्के होती. त्यात ग्रामीण समुदायात १३.४२ टक्के तर नागरी समुदायात ६.६८ टक्के स्त्रिया काम करीत होत्या. हेच प्रमाण १९८१ मध्ये १९.६७ टक्के झालेले आढळते त्यात ग्रामीण २३.०९ टक्के, नागरी ८.३१ टक्के प्रमाण आढळते. तर १९९१ मध्ये काम करणाऱ्या स्त्रियांची संख्या २२.२७ टक्के होती, त्यात ग्रामीण २६.७९ टक्के व नागरी ९.१९ टक्के प्रमाण आढळत आहे. तर २००१ मध्ये स्त्रियांची संख्या २५.६३ टक्के होती. त्यात ग्रामीण ३०.७९ टक्के व नागरी ११.८८ टक्के प्रमाण आढळत आहे. तर २०११ मध्ये २५.५ टक्के स्त्रिया काम करीत होत्या. त्यात ३०.० टक्के ग्रामीण समुदायात तर १५.४ टक्के नागरी समुदायात काम करताना आढळतात. १९७१ पासून २०११ पर्यंत काम करणाऱ्या स्त्रियांच्या आकडेवारीचा विचार केल्यास काम करणाऱ्या स्त्रियांच्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसून येते. यावरून स्त्रिया विविध क्षेत्रात नोकरी काम करून आपले अवित्त्व निव्वळ करण्याचा प्रयत्न करताना आढळतात. मात्र पुरुषांच्या तुलनेत हे प्रमाण अत्यंत कमी आहे. २०११ मधील काम करणाऱ्या पुरुषांचे प्रमाण ५३.३ टक्के व स्त्रियांचे प्रमाण २५.५ टक्के म्हणजे जवळपास निम्मे असलेले आढळून येते हि टक्केवारी पुरुष व स्त्रियांच्या लोकसंख्येशी संबंधित आहे.

वरील विविध आरणी व विश्लेषणावरून भारतात विविध क्षेत्रात काम करणाऱ्या स्त्रियांची आकडेवारी लक्षात घेवू शकते. आज २१ व्या शतकातदेखील स्त्रिया पुरुषांखरोखरीने आपले अवित्त्व निव्वळ करण्याचा प्रयत्न करताना आढळतात. मात्र पुरुष प्रधान समाजव्यवस्था त्यांना खरोखरीचे स्थान देताना आढळून येत नाही. स्त्रियांच्या सामाजिक भूमिकेकडे आजही पारंपरिक दृष्टीकोनातून पाहिले जात असल्याने शेती व शेतमजुरी या क्षेत्रात स्त्रियांचे प्रमाण जास्त आहे. त्या तुलनेत संघटीत क्षेत्रात ह्यानेवा क्षेत्रात स्त्रियांचे प्रमाण अत्यल्प आढळून येत आहे. यावरून स्त्रियांच्या समस्यांवरून आपणास कल्पना करता येतील.

निष्कर्ष

1. भारतात काम करणाऱ्या महिलांचे पुरुषांच्या तुलनेत प्रमाण कमी आहे.
2. काम करणाऱ्या महिला प्रामुख्याने असंघटित क्षेत्रात (उदा. शेत मजुरी व घरगुती व्यवसाय) काम करताना आढळून येत आहेत.
3. कनिष्ठ आर्थिक क्षेत्रात काम करणाऱ्या महिलांचे प्रमाण जास्त असल्याने त्यांचे सामाजिक स्थानदेखील कनिष्ठ असल्याचे आढळून येत आहे.
4. महिलांच्या पारंपारिक भूमिकेत बदल झालेले आढळत नाहीत.
5. पुरुष कामगारांच्या तुलनेत स्त्री कामगारांचे प्रमाण 50 टक्के असलेले आढळून येत आहे.
6. संघटित क्षेत्रात (सेवा क्षेत्र) स्त्रियांचे प्रमाण अत्यल्प आढळून येत आहे.

संदर्भ

1. पाटील शोभा (1972) स्त्रीवादी विचार आणि समिक्षेचा मागोवा, स्नेहवर्धन प्रकाशन पुणे.
2. धोंडगे आश्विनी (2003) स्त्री- पुरुष, दिपराज प्रकाशन पुणे.
3. कर्वे स्वाती संपा (2003) स्त्रीविकासाच्या पाउलखुणा प्रतिमा प्रकाशन पुणे
- 4- Ministry of Health & Family Welfare, Govt. of India
- 5- Office of the Registrar General, India. (2011).

'ऑनलाईन खरेदी' एक अभ्यास

श्री. राजाभाउ सोपान चिंतारे
(संशोधक विद्यार्थी)
मो. ९४२१४९३०१०

प्रा. डॉ. डी. ए. चौगले
(अर्थशास्त्र विभाग) भोगावती महाविद्यालय, भोगावती.
मो. नं. ८२७५४४९८०७

प्रस्तावना,

बाजारात जावून खरेदी करण्याची पध्दतीत लागणारा वेळ, पैसा, श्रम या सर्व त्रासापासून मुक्त असणारी व घरबसल्या गरजेच्या वस्तुची खरेदी करण्याची आधुनिक काळातील सोपी पध्दत म्हणजे ऑनलाईन खरेदी होय. यांत्रिक उपकरणांपासून ते दैनंदिन वापरावयास लागणा-या सर्व वस्तुचे एकापेक्षा सरस असणारे दालन आपल्यासमोर एका बटनावर घर बसल्या, घर पोच मागवता येईल असा विचार सुध्दा आपणास सुचला नसावा ते आजच्या एकविसाव्या शतकातील इंटरनेटच्या माध्यमातून सहज शक्य झाल्याचे दिसते. त्याचबरोबर ऑनलाईन वस्तु मागवताना मिळणारी विविध कंपन्यांची माहिती, आकार, रंग, वजन आणि महत्वाचे म्हणजे किमतीतील फरक इत्यादी बाबतचा विचार आपणास करण्याची आवश्यकता ही वाढू नदेणारा महत्वाचा दुवा मानवाच्या हातात आला आहे. परीणामी भारताबरोबरच विश्वात या माध्यमाचा वापर करून अधिक उपभोक्ते लाभ घेत असल्याचे दिसते. तसे पाहता इंटरनेटचा जन्म फार जुना नसला तरी इंटरनेटचा जगभरात प्रसार १९९५-१९९६ या कालखंडात सर्वसाधारणपणे अधिक प्रमाणात होण्यास सुरवात झाली. याबरोबरच या इंटरनेटच्या माध्यमातून व्यवसायीकतेचा विकास होऊ लागला असल्याचे दिसते. याचाच परीणाम म्हणून भारतामध्येसुध्दा ऑनलाईन खरेदीच्या प्रमाणात एकविसाव्या शतकात वाढ होत चालली आहे.

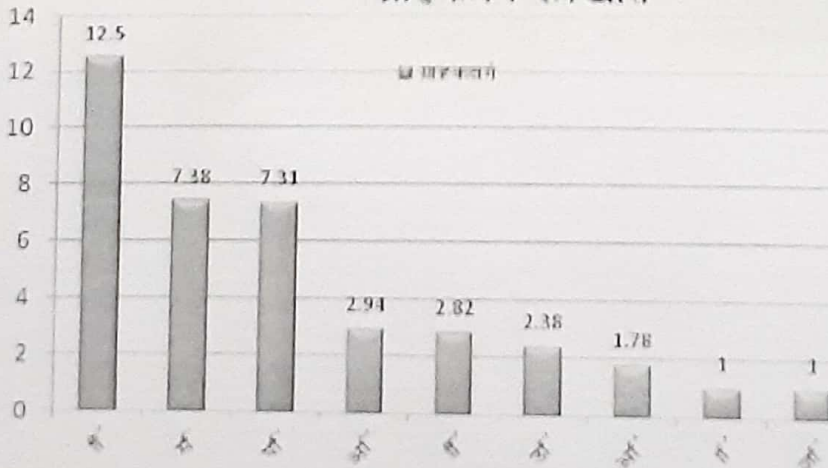
१. संशोधनाची उद्देश:

- १.१. ऑनलाईन खरेदीतील आर्थिक उलाढालीचा अभ्यास करणे.
- १.२. ऑनलाईन खरेदी विक्रीची लाभ व हानी अभ्यासणे.
- १.३. ऑनलाईन खरेदीत होणारी फसवणूक टाळण्यासाठी उपाय सुचवणे.
- १.१. ऑनलाईन खरेदीतील आर्थिक उलाढाल :

ऑनलाईन खरेदीच्या आर्थिक उलाढालीत महत्वाचा वाटा विविध कंपन्यांचा आहे. या कंपन्यांमध्ये अॅमेझॉन, फ्लिपकार्ट, शॉप क्लुज, येपमी डॉट कॉम, स्नॅपडील यासारख्या असंख्या ऑनलाईन कंपन्या उपलब्ध आहेत. या कंपन्यांच्या जाहिरातीची पध्दत जास्तीत जास्त ग्राहकांनी आपल्या ऑनलाईन शॉपिंग वेबसाइटला भेट देउन खरेदी करावी, यासाठी कंपन्या आपल्या ग्राहकांना सणाच्या निमित्ताने विविध योजनांची माहिती एसएमएस, इंटरनेट, टी.व्ही., जाहिरात, वर्तमानपत्रातील जाहीरात अशा विविध माध्यमातून आपल्या सणाच्या निमित्ताने काढलेल्या ऑफर्सची माहिती पुरवत असतात. त्यामध्ये वस्तुंवर डिस्काउंट, एकावर एक फ्री यासारख्या योजना आणून या कंपन्या ग्राहकांना आकर्षित करण्यात कमी पडत नसल्याचे दिसून येतात.

भारतातील २०१५ च्या ऑनलाईन विक्रीच्या व्यवसाईक कंपन्यांमधील ग्राहकांची संख्या अभ्यासली असता सर्वात जास्त फ्लिपकार्टची १२.५ लाख असून सर्वात कमी ३५४३४ ग्राहक संख्या ही मेरु या कंपनीची आहे. दूस-या नंबरला स्नॅपडील, तिस-या नंबरला पेटीएम, चौथ्या नंबरला अॅमेझॉन या कंपन्यांलाखामध्ये ग्राहकवर्ग असल्याचे दिसते.

ग्राहकवर्ग लाखात

भारतात १९ टक्के लोक इंटरनेट वापरनारे असले तरी त्यातील काही टक्क्यांना ऑनलाईन खरेदी करण्याची सवय आहे. म्हणजेच या व्यावसायात ऑनलाईन खरेदीदारांतही वाढीला अमर्याद वाव आहे. शहरी भागात इंटरनेटचा तर ग्रामिण भागात स्मार्टफोनचा वाढता वापर या कंपन्यांचा आधार बनला आहे. उपभोक्त्यांना या वर्षी किंमतवाढीचा त्रास सहन करावा लागला असला तरी सनासुदीच्या दिवसात या कंपन्यांनी ८० टक्क्यापर्यंतची सवलत दिली. बाजारपेठेला नवा चेहरा देणा—या कंपन्यांकडून नवनवे पायंडे रचले जात आहेत. एकूण किरकोळ विक्री बाजारपेठेपैकी जेमतेम १ टक्का मजल मारुनही ऑनलाईन विक्रेत्यांचा आज इतका बोलबाला चक्रावून सोडणारा आहे. या वर्षी ५ अब्ज डॉलर्सच्या घरात उलाढाल असलेला भारतीय ई व्यापार व्यावसाय मार्च २०१६ पर्यंत दुपटीपेक्षा अधिक, १२ अब्ज डॉलर पर्यंत पोहचेल, अशा विविध अधिकृत अंदाज दर्शवतात. या मागच्या दिवाळी दसरा ते नवरात्र महोत्सव या सप्ताहात ऑनलाईन विक्रेत्यांच्या विविध विक्रीच्या उत्सवी भड्डीमाराने सवलतीची खायाराखाय सुटलेल्या उपभोक्त्यांनी प्रत्येक दिवस दिवाळीसारखाच साजरा केला. विस्ताराचा वेग असाच राहिला तर सध्या एकूण अवघा १ टक्का हिस्सा राखणारे हे क्षेत्र २०२० पर्यंत भारताच्या ईव्यापार कलाटणीचे वर्ष ठरणार आहे. ६५०००० कोटीची उलाढाल आणि अनेक कंपन्यांना नफा दिसण्याचा तो टप्पा असल्याचे दिसते. म्हणजेच २००९ ते २०१४ दरम्यान ५६ टक्क्यांनी वाढत आलेला ईव्यापार, २०२० पर्यंत वार्षिक ३६ टक्के दराने वाढ होण्याची शक्यता असून नुकताच सुरु झालेला ईव्यापार २०२० पर्यंत परीपक्व होवून त्याबरोबर दिल्ली जाणारी सवलतीचे प्रमाणही कमी कमी होत जाण्याची शक्यता आहे.

भरभरून ग्राहक वर्ग मिळवित असलेले हे क्षेत्र रोजगारात वाढ घडवून आणतेच त्याचबरोबर आर्थिक विकासात वाढ घडवून आणते. या क्षेत्राचा ५० टक्क्याहून अधिक महसूल जमा होत असून भारतातील ईव्यापार मंचावरील एकूण विक्रीपैकी २० टक्के विक्री विदेशात निर्यात होते. हस्तकारागीरीच्या वस्तु, चर्मउत्पादने, शोभेचे दागिने, पारंपारीक वस्त्र यासारख्या कुटीरउदोग वस्तुना निर्यातीसाठी अधिक पसंती मिळत आहे. नविन ईकंपन्यामध्ये झालेल्या गुंतवणूकीपैकी ४१ टक्के निधी हा ईव्यापारातील कंपन्यांकडे आला असल्याचे दिसते. जानेवारी ते सप्टेंबर २०१५ दरम्यान ईव्यापारातील व्यावसाय कंपन्यांना २.६ अब्ज डॉलरचे वित्तीय पाठबळ मिळाले असून ते २०१४ या संपुर्ण वर्षात ३.१ अब्ज डॉलर होते. ईव्यापारकडे आकर्षित झालेला निमशहरातील उपभोक्ता वर्ग पाहता हा वर्ग शहरा प्रमाणे ग्रामिण भागातही १८ ते ३२ वयोगटातील तरुनाकडून सर्वाधिक स्वीकारला जात असल्याचे दिसते. या गटामध्ये एकदा खरेदी करणा—याचे पुन्हा पुन्हा खरेदी करण्याचे प्रमाण ८० टक्क्यापर्यंत गेल्याचे दिसते. ऑनलाईन खरेदी मधील एकूण व्यवहार हा महानगराबाहेरील ग्राहकांकडून केले जातात ही बाब बरेच काही सांगून जाते. पारंपारीक विक्रेत्यांना जेथे आजवर पोहोचता आले नाही तेथे हे क्षेत्र सहज पोहचत असल्याचे दिसते. या सर्व एकूण उलाढालीत वस्तु विक्रीचे प्रमाण फक्त १८ टक्के आहे. उर्वरीत हिस्सा हा सेवा उपभोगाचा असून सर्वाधिक ७० टक्के वाटा प्रवास व पर्यटन क्षेत्राचा त्यातही रेल्वे तिकीट आरक्षणांचा आहे. कपडेलत्ते ७, पुस्तके ७ टक्के मोबाईल फोन व गॅझेट्स २ टक्के, फॅशन अॅक्सेसरीज् ज्वेलरीचा वाटा १ टक्के आहे आणि रुपयातील ३५ पैसे हे दळणवळणावर खर्च होत आहेत.

१.२. ऑनलाईन खरेदीचे लाभ :

१. खरेदीमध्ये वस्तुंचे अनेक पर्याय असतात. त्यामुळे वस्तुंचे तुलनात्मक सर्वेक्षण करून वस्तु खरेदी करता येते.
२. गवाबाहेर राहणा—यांना नेहमीच्या खरेदीसाठी गावात न येता घरबसल्या खरेदी करता येते किंवा बाहेर देशात किंवा राज्यात मिळणारी महत्वाची वस्तुसूद्धा आपण खरेदी करू शकतो.
३. बजारात खरेदीला जाण्यासाठी इंधन, वेळ, श्रम व अन्य खर्च होतो. अशा पध्दतीच्या खरेदीत हे खर्च वाचू शकतात.
४. खरेदी संपूर्णपणे क्रेडिट कार्डच्या किंवा ई—पेमेंटच्या पध्दतीने करता येते. त्यामुळे पैसे बाळगण्याचा धोका उद्भवत नाही.
५. ऑनलाईन शॉपिंग ही भेटवस्तु देण्यासाठी उपयुक्त असून ती व्यक्ती कोणत्याही देशात किंवा कोणत्याही ठिकाणी असल्यास तेथे पाठवता येते.
६. ऑनलाईन खरेदी करताना डेबिट कार्ड किंवा क्रेडिट कार्डने पैसे भरू शकतो. इतकेच नव्हेतर कॅश ऑन डिलिव्हरीसारखे पर्याय निवडून रोख पैसा सुरक्षित ठेवता येतो.
७. दुकानातील ५० वस्तु पाहिल्यानंतर त्या पसंत पडल्या नाहीत तर दुस—या दुकानात जावून पुन्हा तेवढाच वेळ शोधाशोध करावी लागते. पण ऑनलाईन खरेदीमध्ये स्क्रिनवर एकाच वेळी अनेक वस्तु पाहावयास मिळतात. इतकेच नव्हे तर आपल्याला जी वस्तु हवी आहे ती कोणकोणत्या ब्रॅण्डमध्ये किती किंमतीला आणि कोणत्या सुविधांसह उपलब्ध आहे हे आपल्याला सत्वर कळते.

८. आपणास एका क्लिकवर नेमकी हवी ती वस्तू सहज खरेदी करू शकतो. तीही घरवसल्या आणि दिवसाच्या चोवीस तासांत केव्हाही आपल्या सवडीप्रमाणे वस्तुची मागणी करता येते.
९. ऑनलाईन खरेदीचा ग्राहकांना सर्वात मोठा फायदा म्हणजे किंमत सवलतीचा. भरघोस सवलतीमुळे ग्राहकांना त्यांना पाहिजे ती वस्तू कमीत कमी पैशात विकत घेणे शक्य होते. याचबरोबर आपण अमुक इतक्या रुपयांची खरेदी केल्यावर आपल्याला आणखी काही रुपयांचे कुपन्सही दिले जातात.
- १.३. ऑनलाईन खरेदीमुळे होणारी हानी :
१. वस्तुची खरेदी करताना वेबसाईटवर वेगवेगळ्या कंपन्यांचे वस्तू असतात. अनेक वेळा ग्राहक वस्तू स्वस्त आहे म्हणून खरेदी करतात. ही खरेदी केलेली वस्तू चांगल्या दर्जाची मिळू शकत नाही.
 २. ऑनलाईन वस्तू पसंत करताना आकर्षक, गडद रंगाची, उठावदार वाटते परंतु प्रत्यक्षात ती वस्तू मिळाल्यानंतर ती वस्तू तशी दिसत नाही. परीणामी उपभोक्त्याची निराशा होते.
 ३. ऑनलाईन घेतलेली वस्तू परत करण्याची सुविधा असली तरी त्यामध्ये वाहतुक खर्च भरावा लागतो. परीणामी ती वस्तू घेतली त्यापेक्षाही अधिक किंमत उपभोक्त्यास भरावी लागते.
 ४. ऑनलाईन मागविलेल्या वस्तू ऐवजी दुस-याच वस्तू मिळतात. ही चुक कंपन्याही मान्य करत असल्यातरी उपभोक्त्यास नाहक त्रास सोसावा लागतो.
- १.४. फसवणूक टाळण्यासाठी उपाय :
- ऑनलाईन खरेदी सोपी आणि सरळ असली तरी इंटरनेटचे जाळे महाकाय आणि भुलभुलयासारखे आहे. ज्याद्वारे संधीसाधू व्यक्ती उपभोक्त्यांना आपल्या जाळ्यात ओढण्याचे वरेचशे प्रयत्न नेहमी ऑनलाईन करत राहतात. ऑनलाईन आर्थिक व्यावहार करत असताना थोडे सजग राहल्यास योग्य लाभ ऑनलाईन पध्दतीचा घेता येवू शकतो. यासाठी पुढील प्रमाणे उपाययोजना सुचवता येतील.
१. आपल्या एटीएमकार्ड व पासवर्डची माहिती गुपीत ठेवावी.
 २. ऑनलाईन खरेदी करताना शक्यतो वस्तू मिळाल्या नंतरच्या पैसे भरण्याचा पर्याय निवडावा.
 ३. नेहमी <https://> हे वेबसाईटच्या नावाच्या आधी आहे की नाही ते तपासावे.
 ४. वाय-फाय वापरताना ते सुरक्षित आहे की नाही ते तपासावे.
 ५. अनावश्यक माहिती विचारली असताना ती देण्याचे टाळावे.
 ६. वस्तू विकत घेण्यापूर्वी त्या वस्तुच्या कंपनीच्या वेबसाईटवर जावून त्याबाबत खात्री करून घ्यावी.
- १.५. संदर्भ :
१. मोतीलाल ओसवाला सिक्युरिटीज् गोल्डमन सॅक्स अहवाल.
 २. सचिन रोहेकर, वीरेंद्र तळेगावकर, नीरज पंडित, ई ई सवलतीतील खरेदीचा!, लोकसत्ता विशेष, रविवार १ नोव्हेंबर २०१५.
 ३. निखिल गोखले, ऑनलाईन शॉपिंगची वाढती क्रेझ, पुण्य नगरी, गुरुवार १२ नोव्हेंबर २०१५.
 ४. मनाली रानडे, ऑनलाईन व्यवस्थापन, लोकसत्ता, डिसेंबर २०१५.
 ५. विशेष प्रतिनिधी, मुंबई, किरकोळ विक्रेत्यांना ऑपचा आधार, लोकसत्ता.
 ६. ई-कॉमर्सची उलाढाल १२८ अब्ज डॉलरवर, महाराष्ट्र टाईम्स, ८ डिसेंबर २०१५.
 ७. नीरज पंडित, महाजालातील युध्द, लोकसत्ता.

पंचायतराज आणि महिला सबलिकरण

प्रा. नीता नं. तिवारी, श्री धावेकर कला महाविद्यालय, खडकी बु. अकोला. मो. ९९२३०३६१२६

प्रस्तावना :- वैदिक काळाचा अपवाद वगळता समाजामध्ये भारतीय स्त्रियांना दुय्यम स्वरूपाची वागणूक मिळत असल्याचे दिसते. नंतरच्या काळामध्ये स्त्रियांचा दर्जामध्ये सतत घसरण झाल्याचे दिसून येत आहे, स्त्रियांच्या दर्जाबाबत अनेक समाजसुधारकांनी पुढाकार घेतल्याचे दिसून येते. त्यामध्ये केवळ भारतीय समाजसुधारकांचाच नव्हे तर पाश्चात्य सुधारकांचाही समावेश करावा लागेल. १८४८ मध्ये मुलींची पहिली शाळा पुणे येथे महात्मा फुले यांनी सुरु केली त्याच दरम्यान मुंबई येथे मुलींच्या शाळेची मुहूर्तमेढ रोवण्यात आली. स्त्री शिक्षणाबाबत समाजामध्ये होत असलेल्या जनजागृती बाबत परंपरावादी सनातनी लोकांनी प्रचंड विरोध केल्याचे दिसत असले तरी हा विरोध शेवटपर्यंत राहिलेला नाही.

पंचायतराज कायदा - देशात सर्वप्रथम राजस्थान पंचायत कायदा १९५३ या साली संमत झाला व त्यानुसार ग्रामपंचायत यांच्या कार्याला एकरूपता देण्यात आली. इ.स. १९५९ मध्ये राजस्थान पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद कायदा संमत झाला. या कायद्यात १९६६ मध्ये काही फेरबदल करण्यात आले. इ. स. १९५८ ते १९६० या काळात राजस्थान नंतर उत्तरप्रदेश, पंजाब आणि आंध्रप्रदेशात पंचायत राज्य स्थापनेसाठी कायदे संमत करण्यात आले. महाराष्ट्र बॉम्बे व्हिलेज पंचायत कायदा १९५८ तसेच महाराष्ट्र पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद कायदा या दोन कायद्यांच्या आधारे पंचायत राज्य व्यवस्था निर्माण करण्यात आली. या कायद्यानुसार त्रि-स्तरीय व्यवस्था निर्माण करण्यात आली असून ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद या अनुक्रमे ग्राम तालुका (विकास खंड) आणि जिल्हा स्तराला तीन संस्था निर्माण करण्यात आल्या यामध्ये स्थानिक शासन कत्यांना राज्यातील पंचवार्षिक विकास योजनांमधील विकास योजनांची अंमलबजावणी व लोकशाही संस्थांचा विकास होण्याच्या दृष्टीने सत्तेचे विकेंद्रीकरण व स्थानिक कार्यात लोकांचा अधिकाधिक सहभाग ही प्रमुख उद्दिष्ट्ये गाठण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.

पंचायतराज व्यवस्थेचा स्त्रियांचा भूमिकेवर प्रभाव - स्त्रियांच्या स्थितीवर आजपर्यंत अनेक घटकांचा नकारात्मक आणि सहाकरात्मक प्रभाव पडलेला असल्याचे दिसते विशेषतः ग्रामीण भागातील स्त्रियांवर महाराष्ट्रामध्ये ही व्यवस्था लागू होवुन ५० वर्षांपेक्षा जास्त कालावधी झालेला आहे. या दरम्यान ग्रामीण क्षेत्रावर त्याचा प्रभाव दिसत आहे.

१) **भूमिकेचा विस्तार -** चुल आणि मुल या सुत्रात अडकलेल्या महिला आज पुरुषांच्या बरोबरीने प्रत्येक क्षेत्रात उतरलेल्या असून त्यांचे कार्य मौलिक स्वरूपाचेच आहे. एवढेच नाही तर ज्या क्षेत्रामध्ये पुरुषाची मक्तेदारी होती अशा क्षेत्रातही स्त्रियांनी ड्रेप घेतलेली आहे. लष्करी सेवा, पायलट, डॉक्टर इत्यादी.

२) **स्त्री नेतृत्व -** राजकारण असो व सामाजिक प्रश्न इत्यादी क्षेत्रामध्ये स्त्रियांनी आपली छाप सोडलेली आहे. विशेषतः ग्रामीण भागामध्ये स्त्रियांनी शिक्षिका, सरपंच, ग्रामसेवक, तलाठी आणि बचतगट इत्यादी माध्यमातुन नेतृत्व केलेले आहे. राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पंतप्रधान, राष्ट्रपती, लोकसभा सभापती, आय. पी. एस., आय. ए. एस., विदेश राजदुत इत्यादी पदाद्वारे नेतृत्व केल्याचे दिसते.

३) **मनोवृत्ती आणि मुल्य यामध्ये परिवर्तन -** पंचायतराज मधील तरतुदीमुळे स्त्रिया आणि ग्रामीण भागातील जनतेमध्ये आत्मविश्वासाची भावना वाढीस लागली. त्याचप्रमाणे विकासामध्ये अडचण ठरणाऱ्या रुढी-प्रथा, अंधविश्वास आणि परंपरा नष्ट करण्यात आल्या आणि सत्ता प्राप्तीच्या दिशेने ग्रामीण भागातील स्त्रियांनी पुढाकार घेतलेला आहे.

७३ व ७४ ची घटना दुरुस्ती आणि महिलांचा राजकीय सहभाग - ७३ व्या घटना दुरुस्तीने तिन्ही स्तरांवरील पंचायती संस्थांमध्ये अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीच्या लोकांना त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात राखीव जागा ठेवण्याची तरतुद केली आहे. पंचायतीमधील एकूण जागांच्या एक तृतीयांश इतक्या जागा महिलांसाठी राखीव ठेवण्याची व्यवस्था केली आहे.

राजकीय क्षेत्रातील भूमिका - ७३ व्या घटना दुरुस्तीमुळे महिलांना पंचायतराज व्यवस्थेमध्ये ३३ प्रतिशत आरक्षण देण्यात आले. त्यामुळे ग्रामीण क्षेत्रातील स्त्रियांना ही जणू सर्वत्र संधीच मिळाली आहे. महिलांना मिळालेल्या आरक्षणाचा लाभ आता त्या योग्यरित्या घेत आहेत. निर्णय निर्धारण क्षेत्रात त्यांचा सक्रियतेने सहभाग होत आहे.

पंचायतराज व्यवस्थेतील जिल्हा परिषद, पंचायत समिती आणि ग्रामपंचायती या त्रिस्तरीय रचनेमुळे सत्तेचे विकेंद्रीकरण झाले. जनतेला स्थानिक प्रश्न आपल्याच पातळीवर सोडविणे शक्य झाले. ग्रामविकासालाही चालना मिळाली पंचायतराज व्यवस्थेमध्ये महिलांना आरक्षण प्राप्त झाल्याने महिलांना राजकीय व्यवस्थेत सहभागी होण्याची संधी मिळाली. या संधीचा फायदा महिला घेत असून अनेक महिला नेतृत्वाचा उदय स्थानिक पातळीवर होत आहे. हे ग्रामीण महिला नेतृत्वपुढे विधानसभा सदस्य व मंत्रीपदापर्यंत पोहचले आहेत.

पंचायतराज व महिला सबलीकरण - महिलांच्या राजकारणामधील सक्रीय सहभागाला पंचायत राज्य व्यवस्था कारणीभूत आहे. ग्रामीण भागात ग्रामीण महिला ग्रामसभेमध्ये सहभागी होऊन ग्रामसभेच्या कामकाजात सहभागी होतात. महिलांच्या अंगी असलेल्या क्षमतांचा, गुणवत्तेचा व कौशल्यांचा विकास करुन त्यांची सामाजिक, राजकीय, मानसिक, बौध्दीक बळ आहेच त्यांनी ते सिध्द केले आहे. एक मानव म्हणून जगण्याचा, संरक्षणाचा, विकसित होण्याचा आणि सहभागीता वाढविण्याचा तिला जो संवैधानिक हक्क आहे त्या हक्काचे पालन होणे स्त्री सक्षमीकरणाला अपेक्षीत आहे.

महिला ह्या आर्थिकदृष्ट्या पुरुषांवर अवलंबून असायच्या त्यामुळे त्यांची घरातील आणि समाजातील स्थान सुध्दा दुय्यम गणल्या जायचे परंतु नंतर पंचायतराजच्या माध्यमातुन १ एप्रिल १९९९ पासून सुवर्णजयंती ग्राम रोजगार योजने चा प्रारंभ केला. या योजने अंतर्गत स्वयंसहाय्यता गटाची निर्मीती करुन गटातील प्रत्येक स्वयंरोजगाराला ग्रामीण भागातील उद्योजक बनविणे यावर प्राधान्याने भर दिला आहे. शासन, ग्रामीण बँक, स्वयंसेवी संस्था हे या योजनेच्या प्रभावी व परिणामकारक अंमलबजावणी प्रमुख घटक आहेत. आतापर्यंत ग्रामीण

भागात १२ लाख स्वयंसहाय्यता गटाची निर्मिती होऊन आणि बळकटीकरणाच्या प्रक्रियेतून दोन लाख स्वयंसहाय्यता गटांनी विविध प्रकारचे व्यावसायिक उपक्रम सुरु केला. यामध्ये ग्रामीण भागामध्ये स्वयंसहाय्यता गटाच्या माध्यमातून आंगणवाडीमध्ये खिचडी शिजविण्यासाठी आर्थिक सहकार्य केले जात आहे. तसेच बऱ्याचवेळी पापड, लोणची, मसाल्याचे पदार्थ आणि छोट्या वस्तु बनविणाऱ्या महिलांचे उद्योग असं चित्र समोर येते. पण अलीकडच्या काळात बचतगटांनी मोठी झेप घेतली आहे. पारंपारिक क्षेत्रापलीकडे जाऊन महिलांनी जेट्रोफा लागवड, गारमेट उद्योग, समुह शेतीसारख्या मोठ्या उद्योगात आपलं पाऊल खंबीरपणे रोवलं आहे. ऐवढच कशाला तर सहकारी साखर कारखाना व आकाशवाणी केंद्र सुरु करण्यापर्यंत या बचतगटांनी धाडस दाखवलं आहे. राज्यात विभाग आणि जिल्हा स्तरावर महिला बचत गटाच्या माध्यमातून तयार करण्यात आलेल्या, वस्तुची प्रदर्शनी भरवली जातात व त्यामाध्यमातून स्थानिक बाजार पेठ उपलब्ध करून दिली जाते. ग्रामीण महिला, स्वयंरोजगाराची निर्मिती, लघूउद्योगाची निर्मिती परस्पर सहकार्य निर्माण करून ग्रामीण समाजाचे चित्रण बदलवून टाकण्यात समर्थ ठरल्या आहेत. स्वयं साहाय्यता बचत गटाच्या कार्यप्रणालीतून संघटन बनविणे, त्याचे कार्य संचालित करणे व विविध बँका व कार्यालयामध्ये जावून ग्रामीण महिला संघटितरित्या स्वतःच्या पायावर उभ्या होत आहेत. आज महाराष्ट्रात २ लाखाच्या वर महिलांचे बचत गट असून त्यामधील एक तृतीयांश बचत गटांचे विविध बँका संलग्नीकरण सुध्दा झालेले आहे. त्यांची वार्षिक उलाढाल १००० कोटी रुपयाच्या आसपास आहे.

निष्कर्ष - इ. स. १९८०-८५ च्या पंचवार्षिक योजनेत हा बदल प्रतिबिंबित झाला. त्याचा परिणाम म्हणजे इ. स. १९८५ मध्ये मानव संशोधन विकास मंत्रालयाच्या आखत्यारीत महिला व बालकल्याण खाते उघडण्यात आले. शासनाच्या अनेक योजना नैसर्गिक आपत्तीमुळे होणारे प्राणहानी टाळली. प्राथमिक आरोग्य केंद्र सुरु झाल्यामुळे स्त्रियसांच्या आरोग्यविषयक समस्या दूर होण्यास मदत, कुटूंब कल्याण योजनेमुळे महिलांचे आरोग्य आर्युमान चांगले राहण्यास मदत झाली. अशाप्रकारे महिलांचा सामाजिक दर्जा आता हळुहळु बदलत आहे.

संदर्भग्रंथसूची -

- १) योजना मासिक - फेब्रुवारी २०११
- २) योजना मासिक - मे १९९८
- ३) कन्हाडे बी. एम. - ग्रामीण व नागरी समाजशास्त्र, पिंपळापुरे आणि कं. पब्लीकेशन, नागपूर
- ४) प्रा. पाटील व्ही. बी. - महाराष्ट्रातील पंचायतराज व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था, के सागर पब्लिकेशन पूणे.
- ५) कुरुक्षेत्र ग्रामीण महिला सशक्तिकरण, प्रधान संपादक रीना सोनीवा कोबी, सितम्बर २०११

मानवधिकारात सामाजिक न्यायाची भूमिका

प्रा डॉ अनिल रा. कडु, राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, स्व.पंचफुलाबाई पावडे महिला महाविद्यालय वरुड

प्रस्तावणा :-

मानवी जिवनात हक्कांना महत्वाचे स्थान आहे. व्यक्तीला आपल्या व्यक्तीमत्त्वाचा विकास करण्यासाठी हक्क आवश्यक असतात. कारण त्या शिवाय त्याला आपले जीवन जगता येत नाही भारतीय समाजात स्त्रीया ,अस्पृश्य , मागासलेला वर्ग , अल्पसंख्यांक ,बालक यांची स्थिती प्राचिन काळापासुन फारशी चांगली नव्हती. अस्पृश्य स्त्रीयांना कुठलाही अधिकार नव्हता.त्याची स्थिती अत्यंत वाईट होती. त्यावर मात करण्यासाठी घटनेने त्यांना मानवी हक्क व सामाजिक न्याय बहाल केला अर्थात भारतीय संविधानाने मानवधिकार आणि सामाजिक न्याय यांची उत्तम सांगड घालण्याचा प्रयत्न केला आहे.

मानवी हक्काची संकल्पणा :-

'माणुस म्हाणुन जनमाला आल्यावर माणसाला जे नैसर्गिक अधिकार' प्राप्त होतात त्याला हक्क म्हटले आहे. संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेने १० डिसेंबर १९४८ रोजी स्विकारलेल्या मानवधिकाराच्या वैश्विक घोषणापत्राला १९६६ मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आमसभेत 'मानवी हक्काचे आंतरराष्ट्रीय विधयके ' म्हणुन मान्यता मिळाली . १९७६ मध्ये पुरेशा सदस्य राष्ट्रांचा पाठिंब्यानंतर त्यास आंतरराष्ट्रीय कायद्याचे स्वरूप प्राप्त झाले . या घोषपत्रात एकुन ३०कलमे आहेत . या कलमामध्ये दिलेले सर्व हक्क म्हणजेच मानवी हक्क होय. भारतीय संविधानात देखील या हक्काचा समावेश मुलभुत हक्क -

वर्षापासुन असलेल्या सामाजिक, आर्थिक , सांस्कृतीक व राजकीय विषमतेला छेद देवुन सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्याचे कार्य भारतीय राज्यघटनेत केले आहे. 'न्याय' या तत्वाच्या आधारावर मानवी समाज निर्माण झाला आहे. प्रत्येक समाजात तसेच प्रत्येक समाजात कोणता तरी निश्चित अर्थ असणारी न्यायाची कल्पणा अथवा न्यायाचे तत्व विद्यामान असतेच न्याय हे समाजधारणेचे मूलभुत तत्व आहे. न्याय या तत्वाच्या आधारावर टिकून आहे.

एकेकाळी ' सबलाचे हित म्हणजेच न्याय ' असा अर्थ होतो परंतु न्याय तत्वाचा हा अर्थ आज कोणही मान्य करत नाही विशिष्ट एखाद्या महत्त्व देणाऱ्या त्या व्यक्तीवर बंधने टाकली की ती गोष्ट अन्यायकारक आहे असे वाटते 'गर्भजल परिक्षण' आणि हुंडा पध्दती हा स्त्रियांवरील सामाजिक अन्याय होय असे विधि महिला संघटनांना तसेच स्त्रियुक्त चळाळीच्या समर्थकांना वाटते. शहरामधील अलिशान व प्रचंड इमारती शेजारीच गलिच्छ वस्ती ,झोपडपट्टीनिर्माण होणे हा सामाजिक अन्यायाचा परिणाम होय असे मत व्यक्त केले जाते.

दिवसभर श्रमिक म्हणुन राबल्यानंतरही मीळणारी अल्प मजुरी, श्रमिकाच्या रास्त मागण्याकडे शासन संस्थेकडुन होणारे दुर्लक्ष,गुंडागर्दी व काळाबाजार करणाऱ्या व्यक्तींना मिळणारा राजाश्रय अणि निरपराध व्यक्तींना होणारा त्रास, मतदान करणे व निवडणुकीत म्हणुन राहणे या सारख्या राजकीय बाबतीत सहभागी होण्यापासुन धर्म, जात, वंश, वलिंग या आधारावर काही व्यक्तींना वंचित करणे इ.घटनांच्या संदर्भात सामाजिक न्याय व अन्यायाची चर्चा नेहमीच ऐकायला मिळते.

औद्योगिक क्रांतीनंतरच्या काळातच राजेशाही युगाची समापती होऊन प्रामुख्याने लोकशाही शासनपध्दतीची सुरुवात झाली. लोकशाही शासन पध्दतीतल कलम १४ ते ३२ मध्ये करण्यात आला आहे. उदा - भा. क. १४ मध्ये सर्व व्यक्ती कायद्यासमोर समान आहे. समाज आशय मानवी हक्क जाहिरनाम्यातील कलम ७ मधुन व्यक्त होतो.

मानवी हक्क सामाजिक न्यायाबाबत विवेचन :-

भारताने हजारो दती समाजजीवनात रुढु लागली.याच काळात 'सामाजिक न्याय' या कल्पणेचा उदय झाला आहे. लोकशाही मूल्ये समाज जीवनात रूजू लागल्यानंतर सामाजिक, आर्थिक व राजकीय क्षेत्रातील परंपरागत स्वरुपाची विषमता लोकांना असाहय झाली. समाजातील प्रत्येक घटकाला स्वतःचा विकास करण्याची समान संधी असेल तरच प्रत्येक व्यक्तीचा विकास होऊ शकतो. गुलाम गिरीची स्थिती असेल तर ती स्थिती केवळ मालकाच्या विकासाला उपयुक्त ठरते. परंतु गुलाम असणाऱ्या व्यक्तीचा कोणत्याही प्रकारचा विकास होऊ शकत नाही. अर्थिक विषमता असणारी स्थिती ही न्याय स्थिती नसते.

समाजात ज्या विविध वस्तुंचे उत्पादन होते व ज्या विविध सेवा उपलब्ध असतात त्यांचे समाजातील प्रत्येक घटकापर्यंत रास्त वितरण होणे हे सामाजिक न्यायाचे मुख्य सूत्र आहे.धर्म ,जात,लिंग इ.परंपरागत आधारावर काही व्यक्तींना आर्थिक ,धार्मिक राजकीय आणि सामाजिक यापैकी कोणत्याही क्षेत्रात कोणतेही विशेष अधिकार देणे अणि काही व्यक्तींना याच आधारावर असे अधिकार नाकारणे हे सामाजिक दृष्ट्या अन्यायकारक आहे. या परंपरागत विषमतेच्या स्थितीत व्यक्तींहित अणि सामजिक यांमधील अंतविरोध देखिल हळुहळु स्फुरूत होऊ लागतो. सामाजिक संकल्पनेचा संबंध व्यक्तीच्या व समाजाच्या आर्थिक तसेच राजकीय जीवनाशी देखिल आहे.

सध्याच्या युगात ,धर्मांधता, जातपात , अंधश्रध्दा सर्वदुर पसरलेली आहे या विकासावुन विशिष्ट समुदयावर हल्ले, प्रार्थना स्थळावरचे हल्ले व पर्यायाने व्यक्ती स्वातंत्रावर हल्ले सतसत होतच असतात. जातीय संघर्षातून अवर्ण , असवर्ण भेद व त्यातुन तटे हत्यकांड हे नेहमीच देशाच्या प्रत्येक भगात होत होतच असतात. यामुळे समाजाचे ऐक्य व स्थैर्य नेहमी नष्ट होत जाते. व्यक्ती सहकार्याने वागल्या नाहीत आणि समुह ऐक्य व स्थैर्य निर्माण झाले नाही तर समाजात राहण्याचा उदेश मानवी गरजांनी पुर्ति हाच मुळी साध्य होणार नाही. तो होण्यास व्यक्तीसमुहात सहकार्य ,ऐक्य,एकात्मता व स्थैर्य असणे नितांत आवश्यक आहे.

मानवी अधिकाराची संकल्पणा :-प्राचीन काळापासुन विकसित देशानी वेळोवेळी अविकसीत किंवा मागासलेल्या देशावर आक्रमणे केलीत. अजुनही ही राष्ट्रे आपले प्रभुत्व अबाधित ठेवण्याचा प्रयत्न करतात. देशावर कोणत्याही प्रकारचे आक्रमण म्हणजे मानवी जीवनाची वाताहत हे अगदी ठरलेले समिकरण आहे. माणसाला माणुस म्हणुन जगण्याचा अधिकार मिळाला

पाहिजे त्यांच्या जीवनाची वाताहत थांबली पाहिजे या जगभरातील विव्दानांच्या विचारप्रवाहातून संयुक्त राष्ट्रसंघाने मानवी हक्कासंबंधीचा जाहीरनामा १० डिसें १९४८ साली तयार केला. मानव अधिकाराच्या संकल्पनेची संकल्पनेची मुहूर्तमेढ प्रेट ब्रिटन १८०७ साली रोवून गुलाम व गुलामगिरीच्या विरोधात जनजागृतीस चालना दिली. मानवी हक्कासंबंधीच्या जाहिरनाम्यामध्ये स्वातंत्र्य, समता बंधुता, सामाजिक न्याय, सुरक्षितता या गोष्टींचा समावेश असलेल्या राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील शोषनविरहित, समाजनिर्मितीचे ध्येय समोर ठेवण्यात आले. एक निष्ठावान शक्तीशाली व योग्यतापूर्ण समाजनिर्मिती ही संकल्पना मानवीधिकारात रुजली आहे. जगातील जवळपास सर्वच राष्ट्रांनी आपल्या घटनेत मानवी अधिकाराचा समावेश केलेले आहे. मानवीधिकार लोकशाही असणाऱ्या राष्ट्रांचा आधारस्तंभ आहे. लोकशाही शासनाचे ध्येय व्यक्तीच्या सामाजिक, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, न्यायिक, आर्थिक इ. क्षेत्रात विकास करून न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या लोकशाही मूल्यातील भेदभाव नष्ट करून एकता निर्माण करणे व मूल्याची जोपसण करणे आहे.

आज लोकशाहीची मुल्ये पायदळी तुडवून मानवी हक्कावर जर जास्त कुठाराघात कुणी केला असेल तर तो पक्षपात आणि भ्रष्टाचाराने यामुळे आपल्या क्षमतेनुसार, पात्रतेनुसार व्यक्तीना जे जे मिळण्याचा अधिकार आहे. ते मिळू शकत नाही, लाच देऊन किंवा अनेक गैरमार्गांनी महत्वाची पदे काही व्यक्ती मिळवितात. जेव्हा की त्यावर खरा अधिकार दुसऱ्या कुणाचाच असतो.

मानवी हक्कामध्ये जसे, न्याय मिळविण्याचा अधिकार आहे. तसेच न्याय हा ठराविक कालावधित मिळविण्याच्या अधिकार प्रत्येक व्यक्तीला आहे. एखादी गोष्ट ठराविक कालावधीत झाली नाही तर गुंतागुंत वाढते व नविनच समस्या निर्माण होतात.

केंद्रीय विधी, न्याय व कंपनी राज्यमंत्री, अरुण जेटली यांनी काही महिन्यांपूर्वी सांगितले की, देशातील विविध न्यायालयात २.५० कोटीवर खटले प्रलंबित आहेत. त्यांची संख्या कमी करणे केंद्रसरकारला अतिशय कठिण जात आहे. अणित्यामुळे खालच्या न्यायालयात २ कोटी तर हाय कोर्टात ३४ लाख खटले अनिर्णित आहेत. सर्वोच्च न्यायालयातील सारखी प्रकरणे एकमुक्त निपटून प्रलंबित खटल्याची संख्या १ लाखावरून २० हजारावर आणण्यात आली आहे. न्यायदानाची गती कमी असल्याने मुख्यकारण न्यायधिकाऱ्यांची अपुरी संख्या हे आहे. १२५ कोटीच्या जनतेच्या फक्त १३ हजार न्यायाधिकाऱ्या आहेत. तसेच न्याय क्षेत्रावर सकल राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या फक्त ०.४ टक्के खर्च केल्या जातो तो ही अत्यंत तोकडा आहे.

प्रत्येक व्यक्तीला मत मांडण्याचा जसा अधिकार आहे, तसाच मतदान करण्याचा, कुणाला मत द्यावे हे ठरविण्याचा अधिकारही घेणे प्रदान केलेला आहे. विधानसभा, राज्यसभा, लोकसभेत जाऊ इच्छिणाऱ्या व्यक्तींना आपल्या आवडी निवडी नुसार पाठवू शकतो. किंवा खालीही खेचू शकतो. प्रत्येत मोठया पदावर निवडून जाण्याचा हक्कही आपल्यास प्राप्त झालेला आहे.

निष्कर्ष :- जगातील कोणत्याही राष्ट्रांना मानवी हक्क आपण सामाजिक न्यायाशिवाय कल्याणकारी राज्याचे स्वप्न पाहता येत नाही. शासनक त्या वर्गांनी देशाती कोणत्या लोकांचा विकास झाला नाही याकडे विशेष लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. महात्मा गांधीजींच्या स्वप्नातील भारत आपणास निर्माण करायचा असेल तर आज ग्रामीण भागाकडे विशेष लक्ष केंद्रित करण्याची गरज निर्माण झाली आहे देशाच्या प्राचिन इतिहास मोठा गौरशाली आहे. पूर्वची खेडी समृद्ध होती याची दाखले आपणास इतिहासात मिळतात आजही खेडी रसातळाला जात आहे. यावर खरे संशोधन आपण कृती करण्याची वेळ आली आहे. ग्रामीण भागाच्या विकासाशिवाय आपणास सामाजिक न्यायाचे ब्रिद मिहविता येणार नाही. हे सत्य भारतीय लोकांनी आपण शासन कर्त्यांनी जाणून घेतले पाहिजे. आजही ग्रामीण भागात गरीब, कुपोषित, विविध आजारांनी ग्रस्त झालेल्या लोकांची संख्या दिवसेंदिवस झपाट्याने वाढत आहे. भारताच्या विकासाचा कणा शेतकरी शेतमजुर, बेरोजगार यांना केंद्र सरकारने व राज्यसरकार ने यासाठी शासनाने उदारमतवादी धोरण सोडून कणखर भूमिका घेऊन लोकांच्या विकासासाठी व्युत्तरचना आखल्या पाहिजे, असे झाल्यास देशात न्याय प्रस्थापित होण्यास मदत होईल.

संदर्भ :-

- १) श्री. चव्हाण, अभिषेक देवराज, मानवी हक्काचा जाहिरनामा सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने— एक महत्वाचा आंतरराष्ट्रीय दस्तऐवज, योजना एप्रिल — २०११
- २) डॉ. नलावडे पंडित शेषराव, वाटचाल सामाजिक न्यायाच्या आणि मानवधिकाराच्या दिशेने, योजना, एप्रिल — २०११
- ३) प्रा. पाटील चंद्रकांत भूपाल, समाजातील मानवाधिकारासाठीचा संघर्ष आपण मानवी हक्क योजना, एप्रिल — २०११
- ४) प्रा. डॉ. पोले कांतराव, मानवी हक्क आणि घटनात्मक पैलू, योजना एप्रिल — २०११
- ५) भारताचे स्वातंत्र्या (पन्नास वर्षांचा मागोवा)— भा. ल. भोळे, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद
- ६) हमारा संविधान— सुभाष कश्यप, नॅशनल बुकट्रस्ट इंडिया, न्यु दिल्ली
- ७) भारतीय राजकिय विचारवंत — व. ना. बाचल, अनिरुद्ध प्रकाशन, पुणे.

मानवाधिकार : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन

प्रा. डॉ. प्यारेलाल सुर्यवंशी सहयोगी प्राध्यापक, राज्यशास्त्र राजाभाऊ देशमुख कला महाविद्यालय, नांदगांव खंडेश्वर
प्रा. सपना ज्ञा. गावंडे स्व. दादासाहेब हावरे कला महाविद्यालय, पथोट, जि. अमरावती

प्रस्तावना : वैश्विक पातळीवर गुलामीच्या शृंखलेत जखडलेल्या मानव समाजाला अधिकार व स्वतंत्रेची जाणीव फ्रेंच राज्यक्रांतीने करून दिली. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय या मूलभूत तत्त्वाना मानवी समुदायामध्ये प्रस्तापित करण्यास आणि मानवी संस्कृतीला पुर्नजिवीत करण्यास अनेक राजकीय विचारवंतांचा मोलाचा वाटा आहे. रूसो सारख्या प्रसिध्द विचारवंताने आपल्या विचारामधून मानवाच्या स्वातंत्र्याला महत्त्व दिले आहे. अधिकार मानवी जीवनातील अनिवार्य बाब असल्यामुळे अधिकाराशिवाय स्वतःचा विकास शक्य नाही. अमेरिकन व फ्रेंच राज्यक्रांतीनंतर मानव अधिकाराची घोषणा करण्यात आली. स्वातंत्र्य व अधिकार एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. स्वातंत्र्याशिवाय अधिकार अर्थ हिन आहे. हॅरॉल्ड लास्कीच्या मते, राज्य हक्काची निर्मिती करत नाही तर केवळ हक्कांना मान्यता देतो. कायदा हक्क निर्माण करत नाही तर केवळ हक्कांचे रक्षण करतो. व्यक्तीच्या अधिकारांना मान्यता देणे व्यक्ती स्वातंत्र्यासाठी आवश्यक आहे. परंतु अधिकाराचा वैरवापर करणे किंवा आपल्या अधिकाराचा उपयोग करतांना इतरांच्या अधिकारावर गदा येणार नाही. अशा रीतीने व्यक्तीनी हक्क बजावावेत अशी अपेक्षा असते. व्यक्ती विकासाशिवाय सामाजिक विकास आणि सामाजिक विकासाशिवाय राष्ट्रविकास शक्य नाही. म्हणून मानवी हक्कांना संरक्षण देणे प्रत्येक राज्याचे मूलभूत कर्तव्य बनते. किंबहुना मानवाधिकाराचा मापदंड म्हणून वापर होताना दिसतो. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर लोकमत संवेदनशिल बनवून त्यांना आंतरराष्ट्रीय स्वरूप प्राप्त करून देण्यात युनोचे मोलाचे योगदान आहे. मानवी हक्क हे कोणत्याही राज्य अथवा संविधानाने दिलेली देणगी नाही. मनवी अधिकार हा निसर्गदत्त अधिकार आहे.

मानवी अधिकाराचा उगम व विकास : मानव अधिकाराचा उगम व विकास संबंधी वेगवेगळे मत प्रवाह पुढे आली 'पश्चिमात्य दस्तऐवजातून मानवाधिकाराचा जन्म झाला.' हे भाष्य सर्वांना मान्य होणार नाही. सर्व प्रथम इंग्लंडच्या राज्य घटनेचा विकास ज्या मॅगनाकार्टा १२१५ तुन झाला त्यात स्पष्टपणे हुकूमशाही प्रवृत्तीला आळा घालून, 'कायद्याचे राज्य' निर्माण करण्यावर भर दिलेला आढळून येतो. त्यात स्पष्टपणे म्हटले आहे की, कोणत्याही व्यक्तीला तोपर्यंत बंदी बनविता येत नाही जोपर्यंत त्याचा अपराध सिध्द होणार नाही' १६८९ च्या 'बिल ऑफ राईट्स' मध्ये इंग्लंडच्या संविधान विकास प्रक्रियेत अशी तरतुद करण्यात आली की, जनतेने निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींना संसदेत भाषण स्वातंत्र्य राहिल. म्हणजेच यात मानवाच्या मूलभूत अधिकारांना मान्यता दिलेली दिसून येते. या पार्श्वभूमीवर सर्वात प्रभावी ठरले ते अमेरिकन स्वातंत्र्य युध्दानंतर १७७६ साली प्रसिध्द झालेले स्वातंत्र्याचे घोषनापत्र या घोषनापत्रात 'मानवी अधिकाराची घोषना' केली गेली यात असे म्हटले आहे की, 'सर्व मनुष्य जन्मतः समान असून ईश्वराने असे अधिकार प्रत्येकाला दिलेले आहेत की ज्यांना हिरावून घेता येणार नाही. अशा अधिकारात जीवित, स्वातंत्र्य आणि विकासाशी निगडीत अधिकारांचा समावेश आहे.

१७८९ साली फ्रेंच राज्य क्रांतीने गणतंत्र शासनाच्या स्थापनेने मुक्त स्वातंत्र्याची घोषना करण्यात आली. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि राष्ट्रीय विकास याच बरोबर संपत्ती विषयक अधिकार, भाषण आणि लेखन आदि स्वातंत्र्याचे अधिकार ही फ्रेंच राज्यक्रांतीची मानव जातीला मिळालेली देणगी होय. पहिल्या महायुध्दाच्या काळात १९१७ साली रशियामध्ये साम्यवादी क्रांती घडून आली. या क्रांतीने आर्थिक, समता आणि रशियन जनतेला एका समानतेच्या पातळीवर आणून शोषणापासून समाजाची मुक्तता करणे तसेच मूलभूत अधिकारांना प्राधान्य दिले गेले. मानवाधिकार संकल्पना दुसऱ्या महायुध्दा नंतर अधिक प्रभावी झालेली दिसून येते. कारण युध्दकाळात जनतेची झालेली कत्तल, नरसंहार, मानवी हक्कांची झालेली पायमल्ली यातून जागतिक स्तरावर आश्चर्य व्यक्त केले गेले. शिवाय राष्ट्रराष्ट्रांच्या स्पर्धेत व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याचे व संपत्तीचे सर्व स्तरावर झालेले हनन याचाही विचार करण्यात आला. १९४१ साली झालेल्या अटलांटिक चार्टर व संयुक्त राष्ट्रसंघ घोषना (१९४२) यातून अशा विश्वस्तरावरील मानवाधिकाराच्या विचारधारेला पाठबळ मिळाले. या पार्श्वभूमीवर १९४५ साली संयुक्त राष्ट्र संघटनेची स्थापना होऊन दुसऱ्या महायुध्दाच्या मानव जातीवर झालेल्या परिणामावर चर्चा झाली. शिवाय या युध्दा दरम्यान झालेल्या मानवी हक्कांच्या उल्लंघनावर देखील चिंता व्यक्त करण्यात आली. यातूनच १९४८ साली संयुक्त राष्ट्र संघटने कडून १० डिसेंबर रोजी मानवी अधिकाराचा जाहीरनामा घोषित केला गेला.

व्याख्या :

१) **रॅन्डम हाऊस विश्वकोष :** 'मानवी हक्क म्हणजे व्यक्तीला जन्माने प्राप्त झालेले असे अधिकार जे व्यक्तीला सन्माने जगण्यासाठी अत्यावश्यक आहे.'

२) **टि. एच. ग्रीन :** 'मानवाच्या आंतरिक विकासासाठी आवश्यक असलेली बाह्य परिस्थिती म्हणजे अधिकार होय.'

३) **डी. डी. बसु :** प्रत्येक व्यक्तीला कोणत्याही भेदभावा शिवाय आणि जन्मतः राज्यविरुध्द प्राप्त झालेले अधिकार म्हणजे मानवाधिकार होय.'

४) **मॉरिस कॅटसन :** 'मानव अधिकार हे स्वातंत्र्याचे सर्वोच्च पवित्र अधिकार असून त्याचे उल्लंघन राज्याला करता येणार नाही.'

उद्देश :

- १) जागतिक पातळीवर गुलामगिरी नष्ट करून शोषण विरहीत समाज निर्माण करणे.
- २) मानव विकासासाठी अनुकूल वातावरण निर्माण करून गुन्हेगार नसलेल्या निष्पाप नागरिकावर अन्याय, अत्याचार थांबविणे.
- ३) नैसर्गिक अधिकाराचे संरक्षण करणे व सन्मानाने जीवन जगण्यासाठी संपूर्ण मानवाला अन्न, वस्त्र व निवारा उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न करणे.

कोल्हापूर संस्थान आणि महाराणी जिजाबाई

कु. विजयाराणी रघुनाथ पाटील, संशोधक विद्यार्थी. राज्यशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रस्तावना - औरंगजेबसारख्या बलाढ्य शत्रूशी यशस्वीपणे सामना करून महाराणी ताराबाई यांनी आपले नाव इतिहासात अजरामर केले. त्यांच्या कर्तृत्वाच्या मानाने शिवछत्रपतींचा नातू राजारामपुत्र संभाजीची चौथी पत्नी जिजाबाईचे कर्तृत्व जरी लहान असले तरी करवीर राज्यावर नामशेष होण्याचे संकट कोसळले असता जिजाबाईंनी अतुल धैर्याने त्या संकटास तोंड दिले व करवीरचे राज्य वाचविले. त्यामुळे त्या इतिहासकारांच्या कौतुकास पात्र ठरल्या. ख्यातनाम इतिहास संशोधक वासुदेवशास्त्री खरे यांनी जिजाबाईंचा 'करवीर संस्थानाची संस्थापक' म्हणून आपल्या इचलकरंजी संस्थानाचा इतिहास या ग्रंथात उल्लेख केला आहे.

२० डिसेंबर १७६० रोजी राजारामपुत्र संभाजी महाराजांचे निधन झाले. त्यांच्या मृत्यूनंतर करवीर संस्थान सुरक्षित ठेवण्याची सर्व जबाबदारी महाराणी जिजाबाई यांच्यावर पडली होती. त्यातच त्यांचे आणि नानासाहेब पेशवे यांचे संबंध बिघडले. पेशव्यांनी करवीरच्या गादीवर आपल्या प्रभावातील व्यक्ती दत्तक बसविण्याचा घाट घातला. पण जिजाबाईंना ते मान्य नव्हते. त्यांनी पेशव्यांच्या योजनेला विरोध केला. तो विरोध मोडून काढण्यासाठी पेशव्यांनी आपले नातलग इचलकरंजीकर घोरपडे यांचे सरदार विसाजी नारायण व सदाशिव अवधूत यांना पाच-सहा हजार फौजेसह करवीर संस्थानावर जप्तीसाठी पाठविले. इचलकरंजीकर घोरपडेना पेशवे व पटवर्धन यांचे पाठबळ असल्यामुळे व ते स्वतः फौजबंद असल्यामुळे करवीरकरास ते फारस भीत नसत.

संभाजी महाराज हयात होते तोपर्यंत त्यांची अमर्यादा पेशव्यांनी कधी काडीमात्र केली नाही. तुमचे राज्य तुम्हीच चालवा. तुम्हास औरसपुत्र नाही झाला तरीसुद्धा दत्तक घेवून तुमचे राज्य चालवावे असे वचन संभाजी महाराज व जिजाबाई यांच्याबरोबर झालेल्या करवीर भेटीत नानासाहेब पेशव्यांनी दिले होते. परंतु संभाजी महाराज मरण पावल्यानंतर जिजाबाईंचे हातात एवढे राज्य राहू न देण्याचा निश्चय नानासाहेब पेशव्याने केला. असे करीत असताना आपण पूर्वी काय केले, कसे वागलो याचे भानही त्याला राहिले नाही. करवीरचे राज्य गिळंकृत करण्याची हाव नानासाहेबांनी धरली. ही फार वाईट गोष्ट त्याने केली. वासुदेवशास्त्री खरेंनी पेशव्यांच्या या कृत्याबद्दल सात्विक संतापाने पेशव्यांचा निषेध केला. ते म्हणतात, 'सामान्य व्यवहारास नीतीची बंधने आहेत ती राजनीतीस लागू नाहीत' असे म्हणतात ते खरे असले तरी दिलेल्या वचनाची ओळखही ठेवू नये असा राजनीतीचा सर्वसंमत सिद्धांत असेल असे आम्हास वाटत नाही. त्यातून जिजाबाईंने कोठे फंदफितूरी केली असता तर हे वर्तन काही तरी क्षम्य होते, परंतु येथे तशीही काही सबब नव्हती.

इचलकरंजीकरांचे सरदार करवीरचे राज्य जप्त करण्यासाठी नानासाहेब पेशव्याने पाठविले. ते ताबडतोब येवून वारणेच्या काठी कवठे पिरानजवळ उतरले व राज्यातले किल्ले व ठाणी हवाली करण्याविषयी जिजाबाईंस तगादा करू लागले.

रांगणा व सामानगड वगैरे एक दोन किल्ले व दोन अडीच लक्षांचा मुलुख जिजाबाईंकडे ठेवून बाकी सर्व राज्य घ्यावे असा पेशव्यांचा मनोदय होता. ताराबाईंप्रमाणे जिजाबाईंस निर्माल्यवत करून रांगण्यावर बसवून ठेवावे असा बेत पेशव्यांनी योजला होता. परंतु जिजाबाईं कित्ती पाणीदार व राजकारणी स्त्री होती हे त्यांनी अजून ओळखले नव्हते. पेशव्यांच्या वचनावर विश्वास ठेवून गेली काही वर्षे जिजाबाईंनी त्यांच्याविरुद्ध कधीच आचरण केले नाही. त्या अवधीत त्या एकदोनवेळ पुण्यास गेल्या होत्या तेंव्हा त्यांच्या उच्च पदास अनुरूप असा बहुमान ठेवण्यात पेशव्याकडून कमतरता झाली नव्हती असे असता संभाजी महाराज वारले नाहीत तोच राज्याची जप्ती करण्याकरिता पेशव्यांची फौज आलेली पाहून जिजाबाईं क्रोधीत झाल्या. तथापि आपला राग त्यांनी आतल्याआत दाबून जप्तीची फौज परत नेण्याविषयी पेशवे व इचलकरंजीकर नारायणराव तात्या यांना पत्रे पाठविली. नारायणरावास लिहिलेल्या पत्रात त्या म्हणतात, "राजश्री प्रधानपंतांनी परामर्षांचे पत्रही न पाठविता इकडील बंदोबस्तास राजश्री हरिराम व विसाजी नारायण या समागमे फौज नेऊन पाठवून दिले. तेव्हा साहेबांच्या व प्रधानपंतांच्या ऋणानुबंधास सीमा आहे. राजश्री स्वामी जागृत असता प्रधानपंतांनी संधान साधून रक्षून आणशपथ घेऊन साहेबाशी अंतर करू नये. याप्रमाणे वचनानी गुंतले असतां याप्रमाणे मजकूर घडून आला. तुम्ही पुरातन सेवक. तुम्ही येऊन परामर्ष करावा हे उचित होते. अजून तुम्ही राजश्री रघुनाथपंत यांसी सांगून लौकिक निवोर ते करणे."

याच पत्राबरोबर कृष्णराव अमात्य यांच्याद्वारे नारायण तात्यांची आई अनुबाई इचलकरंजीस होत्या. त्यासही लिहून कळविले. परंतु आता पेशव्यांची लष्करे लांब बऱ्हाणपुरापलिकडे गेली आहेत. तेथून त्यांची उत्तरे येततोपर्यंत जप्तीच्या कामावर आलेली फौज स्वस्थ बसणे अशक्य दिसते. असे उत्तर अनुबाईंकडून करवीरास गेले. त्याबरोबर जिजाबाईंनी सामादि चतुर्विध उपायापैकी दंडाचा प्रयोग तात्काळ सुरू केला. हरिराम व विसाजी नारायण या सरदारास ठाणी आज हवाली करितो उद्या करितो म्हणून नादी लाविले होते. इतक्या सुलभ रितीने आपली एवढी दुर्घट कामगिरी पार पडणार म्हणून ते सरदार गाफील राहिले असता

जिजाबाईंनी अकस्मात त्यावर फौज पाठवून छापा घालून त्यांची धूळधाण उडविली व त्यांचे लष्कर लुटून घेतले. जिजाबाईंच्या मुत्सद्देगिरीची आणि पराक्रमाची कल्पना या प्रसंगाने पेशव्यांना चांगलीच आणून दिली. त्यानंतर घडलेल्या घटना जिजाबाईंच्या प्रभावी प्रतिकाराच्या निदर्शक होत्या. त्याच सुमारास उत्तरेला पेशवे पानिपतच्या संकटात सापडलेले होते.

२५ मे १७६१ रोजी आपली सवत कुसाबाई प्रसुत झाल्या आणि त्यांना मुलगा झाला, असे वृत्त जिजाबाईंनी जाहीर केले. नानासाहेब पेशव्यांनाही त्याप्रमाणे त्यांनी कळविले. दरम्यान नानासाहेब निधन पावले. त्यांचे पुत्र माधवरावास पेशवाईची वस्त्रे मिळाली. प्रत्यक्षात कुसाबाईंना मुलगी झाली होती हे नंतर स्वतः जिजाबाईंनीच माधवराव पेशव्यांकडे मान्य केले. जिजाबाईंनी कुसाबाईंना मुलगा झाला असे जाणूनबुजून खोटे वृत्त प्रस्तुत केले होते त्यामागे त्यांचा राज्यरक्षणाचा हेतू असावा. संभाजीराजे यांना पुत्रसंतान नाही म्हणून त्यांचे राज्य जप्त करण्याचे कारस्थान पेशव्यांनी रचले होते. पण त्याचवेळी कुसाबाई प्रसूत होईपर्यंत थांबा असे जिजाबाईंनी पेशव्यांना कळविले होते. हेतू असा की, मुलगा झाला म्हणजे वारसाचा प्रश्न आपोआप मिटेल अशी जिजाबाईंची अपेक्षा होती.

स्वारीचे काम आटोपून माधवराव पेशवे पुण्यास पोहोचताच जिजाबाई करवीरहून पुण्यास आल्या. करवीरच्या राज्याचे पुढे काय करायचे याचा निर्णय पेशव्यांच्या बाजूने व्हावयाचा होता. तो निर्णय आपल्या बाजूने व्हावा यासाठी जिजाबाईंनी सामोपचार, दांडगाई, कारस्थाने केली होती. करवीर संस्थानात शहाजी भोसले खानवटकर यांचा मुलगा दत्तक घेण्याचे जिजाबाईंनी ठरविले होते. पेशव्यांनी नियोजित केलेला दत्तक मुंगीकर भोसले आणि त्यांचे सहाय्यकारी इचलकरंजीकर घोरपडे यांना जिजाबाईंनी नामोहरम केले होते.

पुण्याजवळ जेजुरीस जिजाबाईंची व माधवरावांची भेट झाली. याप्रसंगी रघुनाथरावही होते. त्यांना दोघांनी जिजाबाईंना कळविले, “सातारा व पन्हाळा ही दोन राज्ये पृथक नसून वास्तविक एकच आहेत. कौटुंबिक कारणांनी द्वैतभाव होता तो संपला.” हे ऐकताच जिजाबाई क्रोधाविष्ट होऊन बोलल्या, “असे आहे तर राज्य आपले स्वाधीन करून घ्या आणि आमची खर्चाची वगैरे बेजमी करून महायात्रेची तयारी करा. आपण पुत्रवतच असून आपणास महाराजांनी दिलेले राज्याचे अधिकारी करून घ्यावे.” जिजाबाईंचा रूद्रावतार पेशव्यांना निरूत्तर करणारा ठरला.

माधवराव नुकताच पेशवा झाला होता. पानिपतचा धक्का, नानासाहेबाचा मृत्यु, रघुनाथरावाची कारस्थाने, निजामाच्या कारवाया अशा अनेक समस्या त्याच्यासमोर उभ्या होत्या. त्यात त्याला करवीरच्या प्रश्नाची भर टाकावयाची नसावी. जिजाबाईंच्या सात्विक संतापाची नैतिक बाजू त्यास मनोमन पटली व दुसरे दिवशी पुन्हा जिजाबाईंची भेट घेतली आणि “स्वारी पुण्यास यावी म्हणजे तेथे मनोदयानुरूप बंदोबस्त करून देतो” अशी विनंती केली.

माधवरावाच्या या कृतीचा सर्वानाच आनंद झाला. पुणे दरबारी पेशव्याने जिजाबाई व त्यांचा परिवार यांना मोठ्या सन्मानाने वागविले. शहाजी भोसले खानवटकरासही तेथे आणून पेशव्याने दत्तकविधानाची कागदपत्रेही पुरी केली. काही दिवस पुण्यात मुक्काम केल्यावर शहाजी भोसल्यास घेऊन जिजाबाई पन्हाळ्यास परतल्या. पन्हाळगडावर यथावकाश जिजाबाईंनी शहाजी भोसले खानवटकर यांचा पुत्र माणकोजीस विधीपूर्वक दत्तक घेतले (२२ सप्टेंबर १७६२). माणकोजीचे छत्रपती शिवाजी महाराज असे नामकरण करण्यात आले. अशाप्रकारे करवीरच्या गादीवर आपल्या मनाप्रमाणे छत्रपती स्थापन करण्याचा हेतू जिजाबाईंनी नाना प्रकारच्या संकटावर मात करून तडीस नेला. या सर्वच प्रकरणात त्यांच्या अंगी असणाऱ्या शहाणपण, मुत्सद्देगिरी, कल्पकता, प्रसंगावधान व धाडस या गुणांचे दर्शन झाल्याशिवाय राहत नाही.

संदर्भ :

- १) इचलकरंजी संस्थानाचा इतिहास - वा. वा. खरे.
- २) करवीर रियासत - स. मा. गर्गे.
- ३) जिजाबाईकालीन कागदपत्रे - डॉ. जयसिंगराव पवार.
- ४) मराठेशाहीचा मागोवा - डॉ. जयसिंगराव पवार.

जागतीक परिप्रेक्ष्यातून मानव अधिकार

कु.सायली संजय पाटील. संशोधक विद्यार्थी. शा.वि.ज्ञा.वि.संस्था; अमरावती

प्रस्तावना — मानव अधिकार ही संकल्पना विसाव्या शतकापासून जगभर चर्चील्या जात आहे. जगभर मानव अधिकारा प्रती सामान्य मानसापर्यंत जागरूकता निर्माण होत असून मानव अधिकाराच्या प्राप्ती साठी आज जवळपास प्रत्येक राष्ट्र आपआपल्या पातळीवर मानव अधिकाराच्या प्राप्तीसाठी प्रयत्न करतांना दिसून येत आहे. मानव अधिकाराच्या जागतीक जाहीरनाम्यानुसार आंतरराष्ट्रीय समूदाय संयुक्त राष्ट्रांच्या माध्यमातून प्रत्येक व्यक्तीला मानव अधिकाराची प्राप्ती होण्यासाठी प्रयत्न करित आहे. या पांश्वभूमीवर राष्ट्रीय प्रादेशीक व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर संयुक्त राष्ट्र व त्यांच्या विविध संस्था संघटना कडून जे प्रयत्न होत आहेत. त्याचे स्वरूप मानव अधिकाराचा अर्थ मानव अधिकाराचे वैशिष्ट्ये इत्यादी बाबींचा वस्तुनिष्ठ उहापोह प्रस्तुत शोधपत्रातून करण्यात आला आहे.

मानव अधिकारांच्या अस्तीत्वाच्या जाणीवेची सुरवात जेव्हापासून माणव सभ्यतेने वागू लागला तेव्हापासून मानले जाते.^१ मानव अधिकारांचा अर्थ आणि स्वरूप समजावून घेण्यापूर्वी प्रथम हक्क म्हणजे काय हे समजावून घ्यायला हवे. प्रत्येक व्यक्तीला काही गोष्टी मिळविण्याचा अधिकार आहे. आणि या अधिकाराला इतरांनी मान्यता दिलेली आहे ज्या व्यक्तींना जन्माने प्राप्त होतात. व्यक्तीला जगण्यासाठी, त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासासाठी अशा हक्कांची आवश्यकता असे हे हक्क व्यक्तीला जन्मातेच प्राप्त झाल्यामुळे ते हिरावून घेण्याचा अधिकार कोणालाही नसतो. असे हक्क मानव अधिकार म्हणून ओळखले जातात. मानव अधिकारांचा विकास हा नैसर्गिक हक्क किंवा अधिकारांच्या कल्पनेमधून झाला. नैसर्गिक अधिकारांना आपल्या संविधानामध्ये स्थान दिले. परिणामी नैसर्गिक हक्क हे कायदेशीर हक्क बनले. नागरी स्वातंत्र्याच्या रुपात ते उपभोगले जाऊ लागले. मानव अधिकारांची संकल्पना नैसर्गिक हक्क, कायदेशीर हक्क, नागरी स्वातंत्र्यावर आधारित आहे.^२

मानवाधिकार असे किमान अधिकार आहेत जे प्रत्येक व्यक्तीला आवश्यक स्वरूपात प्राप्त व्हायला हवेत.^३ मानव अधिकार म्हणजे नैसर्गिक धर्मनिरपेक्षतेचे रूप आहे. सतराव्या शतकापासून युरोपमध्ये नैसर्गिक अधिकारांना दैवी अधिकार म्हणून देखील संबोधले जायचे. विसाव्या शतकामध्ये मानव अधिकारांचे धार्मिक अधिष्ठान मागे पडले आणि या अधिकारांना धर्मनिरपेक्षतेचे रूप प्राप्त झाले.

आंतरराष्ट्रीय न्यायालयाचे न्यायमूर्ती नागेंद्र सिंग यांनी मानवी अधिकार परिवर्तित प्रत्येक स्त्री- पुरुषाला रंग, लिंग, वंश आदी भेदभावाशीवाय केवळ मनुष्य म्हणून मिळालेले अधिकार म्हणजे मानवाधिकार^४

मानव अधिकारांची वैशिष्ट्ये —मानव अधिकारांची काही ठळक वैशिष्ट्ये आहेत. या वैशिष्ट्यांमुळे मानव अधिकार इतर अधिकारांपेक्षा वेगळे मानले जातत. ही वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

अ) वैश्विकता —मानव अधिकार हे विशिष्ट व्यक्ती किंवा समाजापुरते मर्यादित नाहीत तर ते या विश्वातील प्रत्येक व्यक्तीला माणूस या नात्याने प्राप्त झालेले आहेत. हे अधिकार व्यक्तीला राज्याने किंवा समाजाने बहाल केलेले नाहीत तर ते व्यक्तीला जन्मातेच प्राप्त झालेले सर्व काळ आणि परिस्थितीमध्ये सर्वांना प्राप्त झालेले असे हे अधिकार आहेत. त्यावरून या अधिकारांची वैश्विकता स्पष्ट होते.^५

ब) व्यक्तिनिष्ठ —मानव अधिकार हे व्यक्तिनिष्ठ अधिकार आहेत. कारण हे अधिकार व्यक्तिस्वातंत्र्य, विचार, भाषण स्वातंत्र्यावर आधारित आहेत. प्रत्येक व्यक्ती हा जन्माने स्वतंत्र असून त्याला स्वतंत्रपणे विचार करण्याचा, निर्णय घेण्याचा, सन्मानपूर्वक जगण्याचा अधिकार आहे. हे स्वतंत्र्य मानव अधिकारांमध्ये अंतर्भूत आहे. ज्या ठिकाणी ही स्वातंत्र्ये व्यक्तीला नाकारली जातात तिथे मानव अधिकारांचा संकोच होतो. मानव अधिकारांमध्ये अंतर्भूत असणारी ही स्वातंत्र्ये व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी अपरिहार्य आहेत. म्हणूनच मानव अधिकारांचे स्वरूप व्यक्तिनिष्ठ बनले आहे.^६

क) परमोच्चता —व्यक्तीला जगण्यासाठी मानव अधिकार आवश्यक आहेत. त्याशिवाय व्यक्तिच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास अशक्य आहे. परिणामी या अधिकारांची तुलना इतर अधिकारांशी इतर अधिकारांशी करता येत नाही. मानव अधिकार हे परमोच्च अधिकार आहेत. जोपर्यंत व्यक्तीकडून देशातील प्रस्थापित कायद्याचा भंग होत नाही. तोपर्यंत हे अधिकार काढून घेण्याचा शासनाला अधिकार नाही. मानव अधिकार हे परमोच्च आणि पवित्र असणारे असे स्वातंत्र्य आहे की, ज्यांची पायमल्ली करण्याचा किंवा संकोच करण्याचा शासनाला अधिकार नाही.

ड) व्यावहारिकता —मानव अधिकार हे व्यावहारिक आहेत कारणे हे अधिकार व्यक्तीला उपभोगसाठी आवश्यक सुविधा उपलब्ध करून देणे शासनासाठी अवघड नाही. शासन सार्वजनिक हितासाठी कायदे करून देखील व्यक्तिस्वातंत्र्य अबाधित ठेवू शकते. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीच्या आर्थिक आणि सामाजिक गरजा पूर्ण करणे जरी शासनाला शक्य नसेल तरी व्यक्तीला जगण्यासाठी आवश्यक किमान सुविधा शासन निश्चितच पुरवू शकते. या अधिकारांचे स्वरूप व्यावहारिक असल्यामुळे त्यांना संरक्षण देणे शासनाला अवघड नाही.

इ) अंमलबजावणी —राज्याच्या अधिकारांपासून, हिंसाचारापासून स्वतःचे रक्षण करण्यासाठी प्राप्त झालेले संरक्षक कवच आहे. हे अधिकार अमलात आणण्यासाठी राज्यामध्ये कायद्याचे अधिराज्य प्रस्थापित होणे आवश्यक आहे. देशाची कायदेव्यवस्था ही मानव अधिकारांना संरक्षण देणारी आणि हे अधिकार व्यक्तीला उपभोगण्यासाठी आवश्यक सुविधा पुरविणारी असायला हवी. त्यामुळे कायद्याचे अधिराज्य आवश्यक आहे. कायद्याच्या अधिराज्याशिवाय मानव अधिकारांचे कायदे व्यक्तीला आपल्या विकासासाठी करून घेता येणार नाहीत.^७

मानव अधिकारांचा जाहीरनामा —मानवी हक्क संरक्षणाच्या जाणिवेने दुसऱ्या महायुद्धानंतर वैश्विक रूप धारण केले. दुसऱ्या महायुद्धामध्ये (सन १९३९-१९४५) घडून आलेल्या प्रचंड जीवित आणि वित्तहानीमुळे, मानव अधिकारांच्या झालेल्या पायमल्लीमुळे आंतरराष्ट्रीय समुदायाला आत्मपरिक्षण करण्यास भाग पाडले. महिला, मुले, वांशिक अल्पसंख्याक, युध्दकैदी यांच्यावर युध्दादरम्यान झालेले अत्याचार

मन हेतूवून टाकणारे होते. व्यक्तीला आपल्या व्यक्तिमत्त्वाच्या जपणुकीसाठी, व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासासाठी काही मूलभूत अधिकार असायला हवेत आणि अशा अधिकारांच्या संरक्षणाची हमी प्रत्येक राज्याच्या राज्यघटनेने घायला हवी अशा स्वरूपाची मागणी पुढोत्तर काळात जोर धरतल्या लागली. त्याचप्रमाणे जागतिक पातळीवर काही मूलभूत अधिकारांची यादी बनवण्यात येऊन त्याच्या अंमलबजावणीसाठी सर्व राष्ट्रांनी सामूहिक प्रयत्न करावेत, असा विचार पुढे आला. ही जबाबदारी संयुक्त राष्ट्रसंघाकडे सोपविण्यात आली. संयुक्त राष्ट्रसंघाने ही जबाबदारी पूर्ण करण्यासाठी फेब्रुवारी १९४६ साली मानवी हक्क आयोगाची स्थापना केली. या आयोगाकडे चार जबाबदाऱ्या सोपविण्यात आल्या.

- १) मानवी हक्काविषयीचा आंतरराष्ट्रीय जाहीरनामा तयार करणे.
- २) नागरी स्वातंत्र्य, माहितीचा, महिलांविषयीच्या अधिकारांचा मसुदा तयार करणे.
- ३) अल्पसंख्याकांचे संरक्षण करणे.
- ४) वंश, धर्म, भाषा, लिंग या आधारावर विषमता, भेदाभेद नष्ट करणे. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या मानवी हक्क आयोगाने अडीच वर्षे परिश्रम घेऊन मानवी हक्कांचा एक विस्तृत जाहीरनामा तयार केला. आमसभेने १० डिसेंबर १९४८ ला या जाहीरनाम्याचा स्वीकार केला. ^६

मानव अधिकारांची अंमलबजावणी - संयुक्त राष्ट्र संघटनेने सन १९४८ साली मानव अधिकारांचा जाहीरनाम्याद्वारे मूलभूत मानव अधिकारांची यादी बनवित्यानंतर या अधिकारांची अंमलबजावणी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर करणे हे एक मोठे आव्हान होते. आज जगामध्ये १९२ राष्ट्रे असून त्यांच्यामध्ये सत्तेच्या साधनांची असमान विभागणी झाली आहे. त्यामुळे मूठभर राष्ट्रे श्रीमंत तर शेकडो राष्ट्रे गरीब आहेत. या राष्ट्रांमधील सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक परिस्थिती भिन्न आहे. अशा परिस्थितीमध्ये मानव अधिकारांची अंमलबजावणी करणे अवघड कार्य आहे. मानव अधिकारांविषयीने अज्ञान, दारिद्र्य, सामाजिक विषमता यामुळे मानव अधिकारांच्या अंमलबजावणीमध्ये अडथळे निर्माण होतात. सध्या मानव अधिकारांच्या अंमलबजावणीसाठी त्रिस्तरीय यंत्रणा अस्तित्वात आलेली दिसते.

अ) राष्ट्रीय पातळी - राष्ट्रीय पातळीवर मानव अधिकारांच्या अंमलबजावणीसाठी जा बहुसंख्य राष्ट्रांनी राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोगाची स्थापना केली आहे. हे राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोग मानव अधिकारांच्या राष्ट्रातील उल्लंघनाच्या घटनांची चौकशी करून या अधिकारांच्या संरक्षणासाठी उपाययोजना सुचवित असतात. भारता मध्ये देखील राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोगाची निर्मिती करण्यात आली आहे. सर्वोच्च न्यायालयाच्या निवृत्त सरन्यायाधिकाऱ्याकडे या आयोगाचे अध्यक्षपद असते. राष्ट्रीय मानव अधिकारांच्या धर्तीवर भारतामध्ये राज्य पातळीवरदेखील मानव अधिकार आयोग निर्माण करण्यात आले आहे. राज्यातील उच्च न्यायालयातील निवृत्त मुख्य न्यायाधिकाऱ्या राज्य मानव अधिकार आयोगाच्या अध्यक्षपदाचे काम बघतात.

ब) प्रादेशिक पातळी - प्रादेशिक पातळीवर मानव अधिकारांची अंमलबजावणी करण्यासाठी विविध विभागीय संघटना, व्यापारसंघाकडून यंत्रणा उभारण्यात आली आहे. युरोपमध्ये मानव अधिकारांच्या अंमलबजावणीसाठी मूलभूत मानव अधिकारांचा संरक्षणाचा करार करण्यात आलेला आहे. अशाच स्वरूपाचा करार आफ्रिकी राष्ट्रांच्या संघटनेअंतर्गत करण्यात आलेला आहे. दक्षिण आशियाई राष्ट्रांची सहकार्य संघटना म्हणजे सार्कच्या सदस्य राष्ट्रांचा दक्षिण आशिया पातळीवर मानव अधिकार आयोग निर्मितीसाठी प्रयत्न चालू आहे. ^६

क) आंतरराष्ट्रीय पातळी - आंतरराष्ट्रीय पातळीवर मानव अधिकारांच्या अंमलबजावणीची जबाबदारी संयुक्त राष्ट्र संघटना आणि बिगर शासकीय संघटना पार पाडत आहेत. संयुक्त राष्ट्र संघटनेने या कार्यासाठी मानव अधिकार आयोग स्थापना केली आहे. हा आयोग आपल्या उपसमित्या आणि बिगर शासकीय संघटनांमध्ये अॅम्नेस्टी इंटरनॅशनल, ह्यूमन राईट्स वॉच यासारख्या आंतरराष्ट्रीय बिगर शासकीय संघटना मानव अधिकारांच्या संरक्षणाची जबाबदारी पार पाडत आहेत. या संघटना प्रतिवर्षी प्रत्येक राष्ट्रांमधील मानव अधिकारांच्या संरक्षणाच्या परिस्थितीवर अहवाल प्रसिध्द करतात. मानव अधिकार उल्लंघनाच्या घटनांवर प्रकाश टाकून त्याविरुद्ध जागतिक लोकमत तयार करण्यामध्ये बिगर शासकीय संघटनांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. ^{१०} अशा प्रकारे उपरोक्त विश्लेणा वरून राष्ट्रीय प्रादेशिक व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर मानव अधिकारांच्या अंमलबजावणीचे वस्तुनीष्ठ स्वरूप स्पष्ट होते. मानव अधिकार हे वैश्वीक स्वरूपाचे असून प्रत्येक व्यक्तीला या अधिकारांची प्राप्ती होते. हे राज्यसंस्थे बरोबर आंतरराष्ट्रीय संस्था, संघटना मानवी समुदायाचे आद्य कर्तव्य आहे. राष्ट्र, विभागीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर संयुक्त राष्ट्र व त्यांच्या उपगाद्वारे मानवाधिकारांच्या उल्लंघनाची बाब ही नित्याचीच बनली आहे. तेव्हा व्यक्तीला एक प्रतीष्ठापूर्ण आरोग्य दायी व समृद्ध जीवनाच्या प्राप्तीसाठी राष्ट्र, विभागीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर निरपेक्ष यंत्रणा उभ्या करून कार्य करण्याची गरज निर्माण झाली आहे.

संदर्भसूची -

- १) सिंह संजय 'संविधान व मानवाधिकार' ओमेगा पब्लीकेशन, दिल्ली ह्यज्यु पु. क. घघघ
- २) शैलेंद्र देवव्यानकर 'समकालीन जागतिक राजकारण विद्याबुकस पब्लीकेशन औरंगाबाद -ह्यज्यु, पु.क. ह्यक्त
- ३) उपाध्याय जयजयराम 'मानवाधिकार' सेंट्रल लॉ, एजेन्सी, इलाहाबादह्यज्युघ
- ४) शैलेंद्र देवव्यानकर 'पत्रकारीता कायदे आणि नितीमूल्ये' यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ, नाशिक, महाराष्ट्र
- ५) शैलेंद्र देवव्यानकर 'समकालीन जागतिक राजकारण विद्याबुकस पब्लीकेशन औरंगाबाद -२०११, पु.क. १८६
- ६) तत्रैव पु. क. १९०,
- ७) तत्रैव पु. क. १९०,
- ८) तत्रैव पु. क. १९५,
- ९) तत्रैव पु. क. १९६,
- १०) तत्रैव पु. क. १९६

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे संविधान नैतिकतेसंबंधी विचार

प्रा. डॉ. भगवान माने, राज्यशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर मो. ९७३०३१०६२० bhagawanmane@gmail.com

प्रस्तावना:—मानवी बाह्यवर्तनावर नियंत्रण ठेवण्याचे कार्य कायद्याकडून केले जाते. संविधान म्हणजे कायद्याचा संग्रह होय. जनतेच्या इच्छा आकांक्षेचे प्रतिबिंब संविधानात उमटलेले असतात कायद्याचे राज्य स्विकारल्यानंतर कायद्याचे नैतिक पालन करण्याची जबाबदारी जनता आणि राज्यकर्त्यांवर येते. संविधानात परिस्थितीनुसार संविधानदुरुस्त्या केल्या जातात. परंतु त्यापाठीमागे नैतिकतेचे तत्व असते. संविधानाने दिलेली मूल्ये, राष्ट्रीय प्रतिके आणि कायद्याचे पालन म्हणजे संविधानात्मक नैतिकता होय. भारतीय संविधानाची उद्देशपत्रिका आणि राज्याच्या धोरणाच्या मार्गदर्शक तत्वांतून राज्यकर्त्यांना जे निर्देश दिले आहेत. त्याचा पाया नैतिकतेवर आधारित आहे. मार्गदर्शक तत्वांना कायदेशीर हक्कांचा दर्जा नसल्यामुळे त्यांच्या अंमलबजावणीचे कार्य नैतिकदृष्टीने राज्यकर्त्यांकडे जाते. आणि उद्देशपत्रिकेत आपण स्विकारलेली मूल्ये आहेत. त्यांच्या पालनाचीही नैतिक जबाबदारी जनता आणि राज्यकर्त्यांकडे जाते. ही संविधानातील नैतिकतेची एक बाजू आणि दुसरी बाजू म्हणजे संविधानाने मूलभूत हक्क होय. मूलभूत हक्कांमध्ये आपल्या हक्कांचे पालन संरक्षण करित असताना दुस-याच्या हक्कांवर गदा आणता कामा नये. बहुसंख्याकडून अल्पसंख्याकांच्या हक्कांचे संरक्षण करणे ही नैतिकतेची दुसरी बाजू आहे. वैश्विक पातळीवर सत्ता आणि अधिकारांचे राज्यकर्त्यांकडून नैतिक अधःपतन झाले त्यावेळी पहिल्या दुस-या महायुद्धाला जगाला तोंड द्यावे लागले. आज वैश्विक नैतिकतेचा विचार केला तर जगातील अर्ध्याहून अधिक देशात युद्ध, अशांतता निर्माण झाली आहे. काही देशांत मूलतत्त्ववाद्यांना परिवर्तन करावयाचे आहे. आणि त्यासाठी गरज आहे वैश्विक पातळीवर मानवी कल्याण आणि मानवी नैतिकतेच्या पातळीत वाढ करण्याची.

भारतीय प्रजासत्ताकाला सहा दशकाहून अधिक काळ लोटला आहे. ही महान ऐतिहासिक घटना आहे. भारतात भाषा, प्रदेश, जाती—धर्म, चालीरीती परंपरेची विविधता असताना अशा बहुविध समूहाला एकात्म ठेवण्याचे कार्य भारतीय संविधानाने केले आहे. याचे श्रेय संविधान सभेतील सदस्यांचे आहेच. परंतु विशेष परिश्रम डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी घेतले. म्हणून त्यांना संविधानाचे शिल्पकार असे म्हणतात. उद्देशपत्रिकेतील न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव, धर्मनिरपेक्षता या तत्वावर संविधानाची यशस्वी वाटचाल सुरु आहे. भारतीय संविधानावर मूलतत्त्ववाद्यांकडून संविधानावर अनेक प्रकारे आघात झाले, संसद विरुद्ध सर्वोच्च न्यायालय असा वाद रंगला. भारतीय संविधानावर प्रचंड टिका करण्यात आली संविधानाच्या फेर आढाव्यासंबंधी वेंकटचल या आयोग नेमला. संविधानाच्या विरोधी मोर्चे, उपोषण, सत्याग्रह इत्यादी असंसदीय आयुधांचा प्रभावी वापर केला. परंतु भारतीय संविधानाने या सर्वांना यशस्वीपणे तोंड दिले. याचे महत्वाचे कारण म्हणजे भविष्यातील सर्व समस्यांचा विचार संविधानकारांनी केलेला होतस. संविधानाचा स्विकार केल्यानंतर संविधानातील कायद्यांचे पालन करण्याचे उत्तरदायित्व जनतेचे आणि लोकप्रतिनिधींचे असते.

संविधानात्मक नैतिकतेची पार्श्वभूमी:—

प्राचीनकाळी सर्वसाधारण अडीचहजार वर्षांपूर्वी गणराज्यातून लोकप्रतिनिधींकडून लोकांच्या अडी—अडचणी सोडविल्या जात असत. इ.स.पूर्व सहाव्या शतकात उत्तर भारतातील गण आणि संघाचा कारभार नैतिकतेवर आधारित होता. कौटिल्याचे अर्थशास्त्र, कामंदकीय नीतीसार, सोमदेवांचे नीतीव्याख्यामृत, शुक्रनीतीसार या प्राचीन ग्रंथातून राज्याचा कारभार नैतिकतेवर आधारित होता, असे म्हटले जाते, परंतु अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की, तत्व आणि व्यवहारात फरक होता. मात्र त्या काळात वैदिक परंपरेविरुद्ध बंड करून उठलेल्या गौतमबुद्धांच्या बौद्ध तत्वज्ञानाने राज्यकारभारात नैतिकतेला महत्वाचे स्थान दिले होते. पाश्चिमात्य देशातील नैतिक परंपरेचा विचार करता, ग्रीक परंपरेत राज्यसंस्थेचा पाया नैतिकतेवर आधारित होता. प्लेटो आणि अॅरिस्टॉटलची आदर्श राज्याची कल्पना नैतिकतेवर आधारित होती. १६ व्या शतकात स्पेनच्या राजकिय विचारवंत आणि धर्मवेत्त्यांनी कायद्याच्या नैतिक तत्वज्ञानावर अधिक भर दिला होता, म्हणून हा कालखंड कायद्याच्या तत्वज्ञानाचे 'सोनेरीयुग' या नावाने ओळखला जातो. संविधानाची अंमलबजावणी करताना तत्व आणि व्यवहाराकडे दुर्लक्ष केले जाते. असे मत फ्रेंच विचारवंत क्युजस आणि इटालियन विचारवंत बोलेजेनिटीयस यांनी व्यक्त केले आहे.

भारतीय संविधान निर्मिती:—

१६ मार्च १९४६ च्या कॅबिनेट मिशनने भारतीयांसाठी 'संविधान समिती' निर्माण करण्याची सूचना केली होती. त्यानुसार ब्रिटीश भारतातील २९२ प्रतिनिधी, देशी संस्थातून ९३ प्रतिनिधी आणि चिफ कमीशनरच्या प्रांतातून ९४ प्रतिनिधी अशी ३८९ समिती सदस्यांची संख्या निश्चित करण्यात आली होती. जुलै १९४६ मध्ये संविधान सभेच्या झालेल्या निवडणुकीत एकूण २९२ जागांपैकी काँग्रेसने २११, आणि मुस्लिम लीगने ७३ जागा जिंकल्या होत्या. संविधान समितीमध्ये काँग्रेसपक्ष, मुस्लिम लीग, इंडियन ख्रिश्चन, वर्गाकृत जाती—जमाती, पारशी संघटना, उद्योग, व्यवसाय अँग्लो—इंडियन्स, शीख आदिवासी, संस्थानिक, बदलेल्या (डिप्रेस्ड) किंवा अस्पृश्यवर्गाचे प्रतिनिधी, स्त्रिया, कायदेतज्ञ, विविध राजकियपक्ष, आणि हितसंबंधी गटाचा समावेश होता. सोमवार दिनांक ९ डिसेंबर १९४६ रोजी कॉन्स्टीट्यूशन हॉल नवी दिल्ली येथे संविधान सभेत संविधान निर्मातीचा प्रारंभ करण्यात आला. ९ डिसेंबरच्या सभेत आचार्य जे.बी.कूपलानी यांनी संविधान समितीचे तात्पुरते अध्यक्ष म्हणून सच्चिदानंद सिन्हा यांना अध्यक्षपदी विराजमान होण्याची विनंती केली. त्यानंतर बुधवार दिनांक ११ डिसेंबर १९४६ रोजी डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांची संविधान समितीचे कायम सदस्यपदी निवड करण्यात आली. १३ डिसेंबर १९४६ रोजी पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी भारतीय संविधानाच्या उद्दिष्टांचा ठराव मांडला होता. या ठरावावर चर्चा झाल्यानंतर संविधान समितीच्या दुस-या बैठकीत २० जानेवारी १९४७ रोजी उद्दिष्टांच्या ठरावाला मंजूरी देण्यात आली. त्यानुसार हिंदुस्थानच्या स्वतंत्र, सार्वभौम, गणराज्याच्या निर्मितीसाठी संविधान सभा किंवा परिषदेने संविधान निर्मिती करावा असा ठराव मंजूर करण्यात आला. आणि शुक्रवार दिनांक २९ ऑगस्ट १९४७ रोजी पार पडलेल्या बैठकीत संविधान मुसदा समितीच्या अध्यक्षपदी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर (मुंबई जनरल) यांची निवड करण्यात

आली. संविधान मसुदा समितीने २१ फेब्रुवारी १९४८ रोजी मसुदा संविधान सभेकडे पाठविला. १५ नोव्हेंबर १९४८ ते ३ ऑक्टोबर १९४९ या कालावधीत संविधानाच्या मसुद्यावर चर्चा झाली. १४ नोव्हेंबर ते २६ नोव्हेंबर १९४९ या काळात संविधानाच्या मसुद्याचे तिसरे वाचन संविधानाच्या मसुद्यावर चर्चा झाली. १४ नोव्हेंबर ते २६ नोव्हेंबर १९४९ या काळात संविधानाच्या मसुद्याचे तिसरे वाचन होऊन डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांच्या स्वाक्षरीने संविधानास मंजूरी देण्यात आली. संविधान सभेने मंजूर केलेल्या भारतीय संविधानात ३९५ कलमे आणि ९ परिशिष्टांचा समावेश केला होता. संविधान मसुदा समितीचे अध्यक्ष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या अथक परिश्रमातून भारतीय संविधानाचे शिल्प निर्माण झाले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय संविधानाचे भवितव्य आणि संविधानाच्या नैतिकतेसंबंधी मौलीक विचार मांडले आहेत. आज देशात भारतीय संविधानाचा मोडतोड करण्याचा जो छुपा अजेंडा राबविला जातो आहे. असंसदीय कृत्ये केली जात आहेत. अशावेळी संविधानाचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे संविधानाच्या नैतिकपालनाचे विचार निश्चित मार्गदर्शक ठरतात.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नैतिकतेसंबंधीचे विचार:-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नैतिक विचारावर गौतम बुद्धाच्या धम्माचा प्रभाव आहे. जगातील सर्वधर्मांमध्ये नैतिकता तत्व आहे. परंतु तत्व आणि व्यवहारामध्ये फरक केला जातो. काही धर्मांमध्ये विवेक आणि विज्ञाननिष्ठा आढळत नाही. म्हणून धम्म तत्व स्विकारले आहे. भारतीय संविधानाद्वारे देशात सामाजिक आणि आर्थिक न्याय प्रस्थापित केला जाईल. गरीबी, बेकारी, दारिद्र्य, अज्ञान अंधकार विषमता नष्ट करून कोणत्याही प्रकारच्या भ्रष्टाचाराला वाव दिला जाणार नाही, राज्यकारभारात आणि वैयक्तिक जीवनात नैतिक मूल्यांचे आचरण करून भारत एक महान राष्ट्र होईल अशी संविधान निर्मात्यांची मनोमन इच्छा होती तसेच भारतीय प्रजासत्ताकाच्या रक्षणासाठी जनता आणि राज्यकर्त्यांनी संविधानात्मक नैतिकपालनाचे तत्व अंगिकारले तरच भारताला भवितव्य असेल असा इशाराही दिला होता. संविधानाच्या नैतिकतेसंबंधी १९३५ च्या कायद्याच्या अनुषंगाने संविधान सभेतील चर्चेवेळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी विस्तृत आणि अभ्यासपूर्ण विवेचन केलेले आहे. आणि त्याचा प्रत्यय सहा दशकानंतरही आपणास येतो. १९३५ चा कायदा प्रशासन विषयक असल्यामुळे कायदेमंडळावर विश्वास ठेवावा, तसेच हा कायदा नैतिकतेवर अधिक भर देतो, म्हणून या कायद्याचा संविधानात समावेश करू नये असे मत पंडित ठाकूरदास भार्गव, डॉ. पट्टाभी सीतारामय्या, ह.वि.पाटस्कर, मुंबई प्रांताचे मुख्यमंत्री बाळासाहेब खेर आदि सदस्यांनी व्यक्त केले होते.

कायद्याला नैतिकतेचा आधार आवश्यक आहे. या अनुषंगाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर असे म्हणतात की, १९३५ च्या कायद्याऐवजी कायद्याचा दुसरा मार्ग मसुदा समितीला सापडला असता तर बरे झाले असते. तरीसुद्धा या कायद्याचा संविधानात समावेश करणे का आवश्यक आहे या विषयी ग्रीक इतिहासकार प्रोटेट्या शब्दात संविधानात्मक नितीमत्तेविषयी पुढीलप्रमाणे स्पष्टीकरण दिले. लोकशाही सरकारच्या शांततामय राज्यकारभारासाठी संविधानात्मक नितीचा प्रसार झाला पाहिजे. संविधानाच्या नैतिकतेचा प्रसार आणि व्याप्ती ही केवळ बहुसंख्याक समाजात असून चालत नाही. तर ती नैतिकता सर्वत्र असावी. स्वतंत्र व शांततापूर्ण सरकारसाठी आवश्यक अट आहे. कारण एखादा शक्तीमान अल्पसंख्याक समाजसुद्धा सरकाराच्या कामात अडथळा आणू शकतो. जर एखादे सरकार त्यांच्यावर प्रभुत्व निर्माण करू शकले नाही तर, प्रोटेट्या म्हणण्यानुसार संविधानाची नितीमत्ता म्हणजे संविधानाबाबत पूर्ण आदर आणि पावित्र्य असणे होय. संविधानात्मक नितीमत्ता ही काही सहज भावना नाही. ती पध्दतशीररित्या विकसित करावी लागते. आपल्या देशातील लोकांना अद्याप तरी शिकावयाची आहे. भारताची भूमी ही मूलतः लोकशाहीला अनुरूप नाही. येथील लोकशाही म्हणजे वरवरचा मूळमा आहे. अशा स्थितीत कायदेमंडळावर विश्वास टाकणे शाहणपणाचे ठरणार नाही. आजही आपल्या देशात संविधानात्मक नितीमत्ता विकसित करण्याची गरज आहे. संविधानात्मक नितीमत्ता आणि राज्यकारभाराचा परस्पर संबंध आहे. याविषयी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पुढे असे म्हणतात की, हे सर्वाना मान्य आहे की, संविधानात्मक नितीमत्तेच्या दृष्टीने दोन गोष्टींचा विचार केला जातो. एक म्हणजे संविधानाच्या प्रकाराचा राज्यकारभाराशी निकटचा संबंध येतो, आणि राज्यकारभाराचा प्रकार संविधानाच्या प्रकाराचा राज्यकारभाराशी निकटचा संबंध येतो, आणि राज्यकारभाराचा प्रकार संविधानाच्या प्रकारास योग्य असाच असला पाहिजे आणि दुसरी गोष्ट म्हणजे संविधानाच्या तत्वांशी विरोधी व विसंगत राज्यकारभार ठेवून संविधान भ्रष्ट करतो येणे सहज शक्य आहे. या विधानावरून असा निष्कर्ष काढता येतो की, राज्यकर्त्यांनी आणि जनतेने संसदीय राज्यकारभाराच्या चौकटीत आपल्या हक्कांची मागणी, आणि कायद्याची अंमलबजावणी करावी, असे स्पष्ट होते.

सामाजिक आर्थिक आणि राजकिय न्यायाच्या उद्दिष्टांची अंमलबजावणी करण्यासाठी राज्यकर्त्यांकडून, तसेच विविध राजकिय पक्ष, दबाव गट आणि एन.जी.ओ. नागरी संघटना संस्थांकडून अयोग्य मार्गाचा अवलंब केल्यामुळे लोकशाहीला धोका निर्माण होतो. संविधानात्मक नितीमूल्ये पायदळी कशी तुडविली जातात, यासंबंधी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दिलेला इशारा आजही महत्वाचा वाटतो. "सामाजिक, आर्थिक आणि राजकिय उद्दिष्ट्ये साध्य करताना, हिंसा, आंदोलन, कायदेभंग, आणि सत्याग्रहाच्या मार्गाऐवजी संविधानात्मक मार्गाचा अवलंब करावा, मोर्चे आणि सत्याग्रहाची पध्दती दुसरे तिसरे काही नसून अराज्यवादाचे व्याकरण आहे. त्यामुळे त्यांचा त्याग करणे गरजेचे आहे." यावरून असे स्पष्ट होते की, लोकशाही व्यवस्थेत जनतेला मूलभूत हक्कांची प्राप्ती होत हे जरी खरे असले तरी मोर्चे, सत्याग्रहाचे मार्ग देशाला अराजकतेकडे नेऊ शकतात. त्यामुळे भविष्यात लोकशाहीला धोका निर्माण होऊ शकतो. यामध्ये दुमत असण्याचे कारण नाही.

संविधानाच्या अंमलबजावणीपूर्वी त्रिवेंद्रम येथे दिनांक १७-६-१९५० रोजीच्या भाषणात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी संविधानाच्या नैतिकतेसंबंधी असे विचार व्यक्त करतात की, प्रत्यक्ष संविधानापेक्षा संविधानाप्रमाणे वागण्याची निती जनतेत असणे या गोष्टीला फार महत्त्व आहे. देशात संसदीय लोकशाही पध्दती यशस्वी व्हावयाची असेल तर सरकार व जनता या उभयतांनी संविधानातील काही संकेत आणि निती यांचे पालन करणे आवश्यक यासाठी सरकार बनविण्याच्या पध्दतीविषयी आदर, कायद्याचे पालन, स्वतंत्र विचार करण्याची सवय आणि बहुसंख्याकांच्या नियमांचे पालन, सरकारवरील विश्वास उडाला असेल तर सरकारने आपल्या अधिकाराचा त्याग केला पाहिजे, अल्पसंख्याकांविषयी आदर राखला पाहिजे.

आणि राज्यशासन निष्पक्ष पध्दतीने चालविले पाहिजे, संविधानात्मक नितीमत्तेसंबंधी पुढे ते असेही म्हणतात की, आपल्या समाजातील निरनिराळ्या लोकांची राहणी व विचार करण्याची पात्रता या गोष्टींचा विचार न घेता केवळ तात्वीक बाजू विचारात घेऊन संविधान बनविणे या गोष्टींमुळे जगातील अनेक संविधान फोल ठरली आहेत. सत्तेत असलेल्या लोकांनी हे ध्यानात ठेवावे की, संविधान निर्मितीचा आणि राज्यकारभार करण्याचा अधिकार त्यांना जो मिळालेला असतो तो काही अटी पूर्ण करता येत नसेल तर सरकारने आपली अधिकारसूत्रे खाली ठेवली पाहिजेत. निष्पक्षपाती राज्यकारभार चालणे आवश्यक आहे. ब्रिटीश जनता कोणत्याही राजकीय पक्षाचे मोजमाप त्यांच्या गुणावरून करते. म्हणून एखादा पक्ष अधिकारावर आला तर त्याचे समाधान केले पाहिजे. त्याला खूप ठेवले पाहिजे. अशा वशिलेबाजीचा प्रश्नच उपस्थित होत नाही. परंतु भारतात मात्र अधिकारावर असलेला पक्ष लोकांना विशेष सवलती देतो, असे अनेक उदाहरणावरून दिसून आले आहे. जुन्या घातक प्रवृत्तींवर मात करून क्षुद्रवृत्ती आणि जातीयता यांना धारा न देता राष्ट्रात हुकूमशाही निर्माण होणार नाही व कोणत्याही प्रकारचा छळ राष्ट्रात चालणार नाही अशी खबरदारी घेऊनच लोकांनी वागावे लोक या मार्गे वागतील अशी मला आशा आहे. दावरून असे स्पष्ट होते की, केवळ तात्वीक बाजूचा विचार करणे गरजेचे आहे. सत्ताधारी राजकीय पक्षाने केवळ लोकांना विशेष सवलती देऊ नयेत. मूळ समस्यांचे मनापासून निराकरण करावे. आणि संविधानात्मक नैतिक मूल्य पालनाची मोठी जबाबदारी जनतेवर आहे याचेही आत्मभान निर्माण व्हावे.

निष्कर्ष

१. मानवी जीवनात कायद्यापेक्षाही नैतिकता महत्त्वाची आहे.
२. संविधानात्मक साक्षरता कार्यक्रमाची आवश्यकता आहे.
३. असंसदीय आयुधांचा वापर संसद आणि संसदेबाहेर केला जातो.

संदर्भ सूची

1. Kolhapur D.C: Select Constitution S Chand Company Ltd. Ramnagar, New Delhi 110055 Fifth Edition 1983.
2. Dunnin Willam Archibold : A History of Political Theory from Montesque to Luthur Macmillan Company, London-1905 p.p.132-133.
3. Constituent Assembly debates Official Report : Lok Sabha Secretariat, New Delhi Fourth Reprint 2003, Vol. 11, p.p. 663-685.
4. Constituent Assembly debates Official Report : Lok Sabha Secretariat, New Delhi Fourth Reprint 2003, Vol. 7, p.p.11
5. Constituent Assembly debates Official Report : Lok Sabha Secretariat, New Delhi Fourth Reprint 2003, Vol.7, p.p.31-35

शहरीकरणचे स्थानिक स्वरूपात शासनाचे परिणाम

डॉ. नरिंकर पांडुरंग भणगे, सहयोगी प्राध्यापक, राज्यशासत्र अधिपिभाग शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर.

प्रस्तावना:— शहरीकरण ही प्रक्रिया जागतिक असून आज भारतासह जगातील अनेक देशात शहरीकरणाचा विकास झपाट्याने होत आहे. यात वाढती लोकसंख्या, औद्योगिकीकरण, बाजारपेठ, शैक्षणिक संस्था, रोजगाराच्या संधी जीवनप्रणाली अशा विविध कारणामुळे शहरीकरणाचा वेग तीव्र होत असल्याचा दिसून येतो. या सर्व घटकांचा अनुकूल व प्रतिकूल परिणाम शहरी समाजावर त्या समाजाच्या दैनंदिन नियमन व नियंत्रण करणा—या म्हणजेच नागरीस्वरूपाच्या सेवा पुरवणा—या नागरी स्वराज्य संस्थावर होत असतो. या संदर्भातच प्रस्तुत लेखात विवेचन केले आहे.

शहरीकरण:—शहरीकरण ही प्रक्रिया शेकडो वर्षांपासूनची आहे. पण तीचा वेग काही प्रमाणात मर्यादीत होता. शहरीकरण होणे म्हणजे लोकसंख्येचे केंद्रीकरण होणे होय. शहरीकरणात लोकसंख्या घटक केंद्रबिंदू असतो. पण या लोकसंख्या वाढीस विविध घटक कारणीभूत असल्याचे दिसून येतात. शहरीकरणाच्या जागतिक प्रक्रियेमध्ये आपणास असे दिसते की १८ व्या शतकातील शहरीकरण व २० शतकातील शहरीकरणात तफावत दिसते. यात १८ व्या शतकात २१ टक्के असणारे शहरीकरण २० व्या शतकात २७.८ झालेले दिसून येते. तर २१ व्या शतकात त्यामध्ये निरंतर वाढ घडून येताना दिसते. शहरीकरणाचा वेग प्रामुख्याने औद्योगिक क्रांतीच्या काळात जलद गतीने वाढला ज्यातून स्थलांतराचे प्रमाण वाढले व नवीन शहरे निर्माण झाली. भारतात शहरीकरणाचे स्वरूप १९७१ पर्यंत मर्यादित असे होते व ते मुंबई, मद्रास, दिल्ली या शहरापुरतेच होते. पण १९८० नंतर लोकसंख्येच्या वाढीप्रमाणेच नवीन नवीन शहरांचा उदय झाला. व शहरीकरण झपाट्याने वाढू लागले औद्योगिकीकरण रोजगार नवीन तंत्रज्ञान इत्यादी गोष्टी कारणीभूत असल्याचे दिसतात.

शहरीकरणाची कारणे:—आज शहरीकरणाची प्रक्रिया प्रचंड प्रमाणात वाढत चाललेली दिसते. यात शहरांचा झपाट्याने विकास होत आहे. या शहरीकरणास काही प्रमुख गोष्टी कारणीभूत पुढीलप्रमाणे आहे.

१) वाढती लोकसंख्या : शहरीकरण हे वाढत्या लोकसंख्येने घडून येते. लोकसंख्येची वाढ ही शहरात उपलब्ध असणारे रोजगार, सोयी सुविधा यामुळे होते व शहराकडे स्थलांतराचा वेग वाढत यातून शहराची लोकसंख्येत वाढ होते.

२) औद्योगिकीकरण व उद्योगांचे केंद्रीकरण : औद्योगिकीकरणात सर्वांगीण विकास घडून येतो यामुळे औद्योगिकीकरणाला चालना मिळाली पण या उद्योगांची ठराविक ठिकाणीच केंद्रीकरण झाले यातून त्या ठिकाणी रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्याने तेथे शहरीकरणाचा वेग वाढला उदा. पुणे हे शहर औद्योगिकीकरणातून आज खूप मोठ्या प्रमाणात शहरीकरण झालेले आहे. येथे उद्योगांचे केंद्रीकरण झाले आहे. यामुळे इतर ग्रामीण भागातील लोकसंख्येचे स्थलांतर या भागात जास्त प्रमाणात होते.

३) दळणवळण साधनांची वाढ : दळणवळणाच्या साधनांच्या विकासाने अनेक शहरांचा विकास तीव्र गतीने होत आहे. व शहरे जवळ येण्याची प्रक्रिया यातून गतीमान झाली आहे.

४) उत्पादन केंद्र : अनेक शहरे विविध किंवा विशिष्ट वस्तूची उत्पादन केंद्र आहेत. यामुळे शहरीकरणाची प्रक्रिया गतिमान झाली आहे. येथे उद्योगांच्या विकासासाठी असणा—या सर्व सुविधा असल्याने बाजारपेठा निर्माण झाल्या यातून शहरांचा विकास झपाट्याने झाला.

५) व्यापारी केंद्र : शहरे हीच बाजारपेठेची प्रमुख केंद्र बनली आहेत. त्यामुळे शहरीकरणाची प्रक्रिया अधिक तीव्र होण्यास मदत झाली. अनेक प्रकारच्या वस्तूची खरेदी व विक्री शहरी भागातच होते. शिवाय अशा व्यवहारामुळे ग्रामीण समाजाचा संबंध थेट शहरांशी प्रस्थापित झाला. त्यामुळे शहरी भागांचा विकास व विस्तार होत गेला.

६) राजधान्या व प्रशासकीय प्रमुख केंद्र : नागरीकरणाची प्रक्रिया अधिक तीव्र होण्यास राजधान्या व प्रशासकीय केंद्र हे देखील प्रमुख कारण आहे. देशाच्या स्वातंत्र्यानंतर अनेक शहरे ही राजधानीची केंद्र किंवा प्रशासनाची प्रमुख केंद्रे बनली. त्या शहरांचा विकास झपाट्याने होत गेला. त्यामुळे अनेक लोकांचा संबंध थेट अशा शहराशी प्रस्थापित झाला. त्यामुळे शहरांचा विस्तार व विकास झपाट्याने होत गेला.

७) तीर्थक्षेत्र : अनेक शहरे ही धार्मिक तीर्थक्षेत्रे असल्याने त्या शहरांचा विकास व विस्तार वाढत गेल्याचे दिसून येते. भारतीय समाजाच्या दृष्टीने अशा स्थळांची भूमिका जीवनात अत्यंत महत्त्वाची आहे. देशातील धार्मिक तीर्थक्षेत्र वर्षात अनेक वेळा यात्रा व महोत्सवांचे आयोजन होत आहे. साहजिकच ग्रामीण भागातील माणूस अशा शहरांकडे धाव घेऊ लागला तेथेच स्थायीक होवू लागला परिणामी शहराचा विकास व विस्तार होत गेला. याचबरोबरीने करमणूक केंद्र कलेचे केंद्र सांस्कृतिक शहर अशा विविध घटकांच्या माध्यमातून शहरीकरणाचा वेग वाढत असल्याचा दिसून येतो.

८) शहरीकरणाचा परिणाम : शहरी भागाचा विकास व विस्तार होत असताना या शहरीकरणाबरोबरच शहरातील प्रशासनासमोर म्हणजेच नागरी स्वराज्य संस्थेसमोर अनेक प्रश्न व समस्या निर्माण झालेल्या दिसतात. या शहरीकरणातून नागरी स्वराज्य संस्थेच्या प्रशासनावर मोठ्या प्रमाणात ताण दिसून येतो.

खालीलप्रमाणे शहरीकरणाच्या परिणामाचा विविध घटकांच्या आधारे विचार केला आहे.

१) गलिच्छ वस्त्यांमध्ये वाढ : शहरीकरणामुळे बेकायदेशिररित्या झोपडपट्ट्यांची निर्मिती होऊ लागली आहे. कारण रोजगारासाठी स्थलांतरित झालेल्या लोकांना निवासाची सोय नसणे जमिनीच्या किंमती प्रचंड असल्यामुळे त्यांच्याकडे विकत घेण्याची क्षमता नसते. यातून शहरातील मोकळ्या जागांवर अधिकृतरित्या झोपडपट्ट्या उभ्या राहिल्या. या झोपडपट्ट्यांमध्ये कोणत्याही प्रकारच्या मुलभूत सुविधा नसल्यामुळे तेथे गलिच्छ वस्त्या निर्माण होवू लागल्या. आणि यातून प्रशासनासमोर प्रदुषणासारखी नवीन समस्या निर्माण झाली. या गलिच्छ वस्त्यांना सोयी सुविधा पुरविण्यासाठी प्रशासनावर ताण पडू लागला. या गलिच्छ वस्त्यांमधून वाढती गुन्हेगारी निर्माण झाली ज्यातून या वस्त्या गुन्हेगारीच्या विळख्यात आल्या. या गलिच्छ वस्त्यातून बेकायदेशिर धंद्यांना प्रोत्साहन मिळू लागले. गलिच्छ वस्त्यातून मोठ्या प्रमाणात प्रदुषण

वाढीस लागून सार्वजनिक आरोग्य धोक्यात येवू लागले. गलिच्छ वस्त्या या फक्त गुन्हेगारी नाही बालगुन्हेगारी गुंडगिरी राजकीय संघर्षासाठी ओळखल्या जावू लागल्या. अशाप्रकारे गलिच्छ वस्त्यातून अनेक वाईट परिणाम शहरावर दिसू लागले. त्यासाठी नागरी स्वराज्य संस्थेला या गलिच्छ वस्त्या सुधारण्यासाठी क्रमप्राप्त होते व त्या दृष्टीने नागरी स्वराज्य संस्थेने अनाधिकृत झोपडपट्ट्या बांधल्याने वस्त्यामध्ये छोटे कुटीरउद्योग निर्माण करून देणे अशा उपाययोजना अवलंबलेल्या दिसतात.

२) सार्वजनिक सुविधा : शहरीकरणामध्ये सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्थेवर विपरीत परिणाम दिसून आलेला दिसतो. शहरीकरणाबरोबर औद्योगिक विकास घडून येतो. त्यातून प्रदुषण मुलभूत सुविधावर ताण निर्माण होतो. त्यातून अस्वच्छतेचे प्रमाण वाढते शहरातील नाले, रस्ते, शौचालये हे अस्वच्छ झाल्यास रोगराई सारख्या घटना घडतात. ज्यातून व्यक्तीगत व सार्वजनिक आरोग्य धोक्यात येते. सार्वजनिक आरोग्याच्या दृष्टीकोनातून कचरा हा घटक महत्वाचा असून आधुनिक काळात कच-याची समस्या मोठी निर्माण झाली आहे. व ही समस्या प्रत्येक नगरपरिषदेसमोर दिसून येते. सार्वजनिक आरोग्यासाठी प्रशासनामार्फत कचरा व्यवस्थापन, घंटागाडीची सोय, सार्वजनिक स्मशानभूमीची सोय रस्ते व गटारांची व्यवस्था अशा विविध गोष्टी उपाय केल्या जातात असे असले तरी लोकांचे सहकार्य तेवढेच असले पाहिजे काही वेळा आरोग्याबाबत राजकीय संघर्ष होत असतो. जसे की कच-याची विल्हेवाट करण्यासाठी जागेची उपलब्धता या गोष्टी राजकीय संघर्षाच्या पार्श्वभूमीवर बिकट परिस्थिती निर्माण करतात.

३) उत्पन्नाचे साधनांची कमतरता : शहरीकरणाचा वेग वाढत असताना नागरी स्वराज्य संस्था वाढत्या शहरीकरणाच्या सोयी सुविधा पुरवण्याचा भार पडत आहे. यासाठी उत्पन्नाची साधने प्रशासनाला वाढवण्या आवश्यक आहे पण या उत्पादन साधनाची वाढ होताना दिसून येत नाही. नागरी स्वराज्य संस्थेला घरफाळा शासकीय अनुदान, जकात, आता एलबीटी व विविध करातून उत्पन्न मिळते. असे असले तरी ही उत्पन्नाची अपुरी साधने आहेत. शहरांचे जकात कर रद्द करून एलबीटी ही नवीन कर रचना सुरु केली. ज्यामुळे मोठे उत्पन्न साधनाला नागरी स्वराज्य संस्थानुसार तरीपण एलबीटी मार्फत ती भर केलेली आहे. शहराची वाढती हद्द व त्यातून या हद्दीतून इतर घटकांचा समावून घेताना त्यांना सोयी सुविधा पुरवताना प्रशासनावर ताण पडताना दिसून येतो. या सर्वांप्रमाणे नागरी स्वराज्य संस्थेकडून होणारी अपुरी कर वसुली हा ही विकास कामातील मुख्य अडथळा दिसून येतो.

४) राजकीय हस्तक्षेप : शहरीकरणाबरोबर राजकीय हस्तक्षेप ही वाढू लागला राजकीय हस्तक्षेपातून चांगले वाईट परिणाम दिसून येवू लागले नागरी स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकीच्या परिणाम शहरीकरणावर पडत असल्याचा दिसतो. अनाधिकृत झोपडपट्ट्या शहरातील गुंडागर्दी गुन्हेगारी अशा प्रवृत्तीना राजकीय हस्तक्षेपातून बळ मिळत असल्याचे दिसते. तर कर वसुली मुलभूत सुविधा पुरवताना विविध नगरसेवकांचे हितसंबंध जपले जातात यातून शहराच्या विकासाला बाधा पोहचत असल्याचे दिसते. शहरातील विविध विकास कार्याला जर राजकीय विरोध झाल्यास ते विकास कामे होत नाहीत त्यामुळे राजकीय हस्तक्षेपाचा वाईट परिणाम शहराच्या विकास होतो.

निष्कर्ष

१) वाढत्या शहरीकरणामुळे नागरी स्वराज्य संस्थांना अनेक समस्येला तोंड द्यावे लागते त्यात प्रशासकीय यंत्रणेवर ताण पडतो.

२) शहरीकरणामुळे शहराचा विस्तार अनियंत्रित होत आहे त्यातून सामाजिक, आर्थिक, व राजकीय समस्या निर्माण झालेल्या दिसून येतात.

३) वाढत्या शहरीकरणामुळे गलिच्छ वस्त्यांची निर्मिती आरोग्य समस्या गुन्हेगारीकरण झालेले दिसून येते.

अशाप्रकारे शहरीकरणाच्या विवेचनावरून निष्कर्ष दिसून येतात. या शहरीकरणाच्या समस्यांवर पुढील उपाययोजना करणे आवश्यक ठरते.

१) लोकसंख्येची वाढ मर्यादित करणे

२) उद्योगांचे विकेंद्रीकरण करण्यात यावे

३) ग्रामीण भागामध्ये उद्योग विविध सोयीसुविधा निर्माण करून देण्यात याव्यात यामुळे शहराकडे येणा-या तरुण बेरोजगारांचा ओढा कमी होईल.

४) शहरातील नागरी स्वराज्य संस्थामधील प्रशासकीय अधिकारी व राजकीय अधिकारी यांच्या समन्वय निर्माण केला पाहिजे कारण या समन्वयातून शहरी विकास घडून येईल.

५) प्रशासनाची आर्थिक स्थिती सुधारण्याच्या दृष्टीने पूर्वीप्रमाणे जकात कर आकारण्याचे अधिकार देण्यात यावेत तसेच या संस्थांना आर्थिक स्वावलंबन निर्माण करण्याचे अधिकार प्रदान करण्यात यावेत.

६) शहरी प्रशासन व शहरी समाजाविषयी जागृती निर्माण करण्यासाठी वार्ड समिती निर्माण करण्यात यावी. ज्याच्यामार्फत सार्वजनिक स्वच्छता कच-याची विल्हेवाट स्थानिक प्रश्नांची आलेख असे माहितीवर उपक्रम राबविले जावेत

७) नागरी स्वराज्य संस्थेला मिळणा-या सरकारी अनुदानाचा योग्यप्रकारे खर्च झाला पाहिजे याकडे लक्ष दिले गेले पाहिजे

८) नागरी स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुका या राजकीय गटबाजी राजकीय हेवेदावे याने ग्रासलेल्या असल्यामुळे याचा परिणाम शहर प्रशासनावर होत असतो यामुळे या निवडणुका पदाविरहीत व्हाव्यात

९) शहरात निर्माण होणारे पर्यावरणीय प्रश्न सोडविण्यासाठी पर्यावरणात्मक उपाययोजना केल्या जाव्यात.

१०) सार्वजनिक आरोग्य निर्माण करण्यासाठी स्मशानभूमीची सुविधा घनकच-याचे कायमस्वरूपी व्यवस्थापन पुरुषाप्रमाणे महिलांना ही स्वच्छता गृहाची उपलब्धता निर्माण करून दिली पाहिजे

याप्रकारे शहरीकरणाच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टिकोनातून वरिल उपाययोजना महत्वपूर्ण असून या उपाययोजना राबवताना शहरातील लोकप्रतिनिधी बरोबरच शहरातील नागरिकांचा सहभाग आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची : १ प्रा. पाटील व्ही. बी. - महाराष्ट्रातील पंचायतराज व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था, के सागर पब्लिकेशन पूणे.

महानुभाव पंथाचे तत्वज्ञान : एक अवलोकन

कु. कोमल मोरेश्वर ढगे. एम.ए. (राज्यशास्त्र) बिज्ञाणी नगर महाविद्यालय, उमरेड रोड, नागपूर

प्रस्तावना :- जगात अनेक धर्म आहेत. पंथ आहे, संप्रदाय आहेत, त्या-त्या धर्माच्या व पंथाच्या प्रवर्तकाने आपली एक विशिष्ट विचार-संहिता, आचार-संहिता निर्माण केली आहे मग तो हिंदू धर्म असो, ख्रिस्तीधर्म, इस्लाम असो, जैन असो वा बौद्ध असो या सर्वांना एक तात्विक अधिष्ठान आहे. या तत्वांवरच त्यांच्या धर्मपंथाची इमारत उभी आहे.^१ भारतीय परंपरेचा विचार करता, भारताला प्राचीन काळापासून प्रदीर्घ अशी सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक व धार्मिक परंपरा लाभली आहे. या परंपरेच्या माध्यमातून विविध धर्म, पंथ, संप्रदाय उदयाला आले. हिंदू, बौद्ध, जैन इत्यादी धर्मांच्या उदयाचे स्थान भारतभूमी राहिलेली आहे. भारतात धर्मांच्या अधिष्ठानाचा विचार करता या भूमीमध्ये अनेक घोर संत, महंत, महापराक्रमी योध्ये आणि बुद्धीमान विचारवंत होऊन गेलेले त्यांनी आपल्या तेजस्वी विचारांनी औदार्य, सुचिता, शांती यांची उत्तुंग आदर्शयुक्त संस्कृती निर्माण केली. यातून प्रगाढ चिंतनशीलता यांनी ओतप्रोत असलेला भारताचा प्राचीन धर्मप्रधान इतिहास आपल्या पुढे येतो. भारतभूमी ही धर्मांच्या उदयाच्या व्यतिरिक्त उदयाबरोबरच विविध पंथांच्या उदयाची देखील भूमी राहिलेली आहे महाराष्ट्रातील 'नाथपंथ', 'दत्तपंथ', 'अवधूतपंथ', 'वारकरीसंप्रदाय' इत्यादी नावे यात सांगता येतील. या विविध पंथांपैकी 'महानुभाव पंथ हा भारतातील महत्त्वाचा पंथ आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या माध्यमातून महानुभावपंथाची स्थापना व वाटचाल, महानुभावापंथाची साहित्य-संपदा, तत्कालिन सामाजिक पार्श्वभूमी, महानुभावपंथातील पंचकृष्ण, श्रीचक्रधर स्वामींनी केलेले चार पदार्थांचे विवेचन, ज्ञानमार्ग, भक्तिमार्ग, गुरुभक्ती इत्यादी मुद्यांवर प्रकाश टाकून महानुभावपंथाचे तत्वज्ञान स्पष्ट करणे हा या लेखाचा मुख्य उद्देश आहे.

तत्कालीन सामाजिक पार्श्वभूमी :- तत्कालीन सामाजिक व सांस्कृतिक जीवन सर्वत्र धर्मप्रधान होते. या कालखंडात महाराष्ट्र यादवांच्या राजवटीखाली असून यादवांचे राजघराणे सनातन धर्माभिमानी असून हेमाद्रीसारख्या धर्मपंडिताच्या मार्गदर्शाने चालणारे होते. हिंदूधर्माची ध्वजा महाराष्ट्रात मिरवत असली तरी आतून तो पोखरला गेला होता.^२ सर्वत्र यज्ञयाग आणि असंख्य सामान्य व क्षुद्र देवतांची उपासना समाजात बोकाळली होती. या काळातील लोकांचा वेळ व्रत वैकल्यात कसा जात होता ते तत्कालीन 'चतुर्वर्गचिंतामणी' या ग्रंथावरून स्पष्ट होते. होड, जुआढा या सारखी अधःपतनाकडे नेणारी मनोरंजनाची अनेक साधने उपलब्ध होती. श्रीशंकराचार्यकृत अद्वैती मताचा उदय होऊनही सामान्यांपर्यंत ते पोहचले नव्हते व त्यांना ते पटलेली नसावे चातुर्वर्ण्याची मिरासदारी मात्र समाजात वाढली होती. अशा काळात चक्रधरांनी शंकराचार्य आणि रामानुजाचार्य यांच्या तत्वज्ञानाचा मिलाफ करून (ज्ञान आणि भक्ती यांचा समन्वय) आपल्या दैवी तत्वज्ञानाचा प्रसार केला आणि सामान्य देवतांचे प्रस्थ कमी करून चातुर्वर्ण्यावर हल्ला चढविला.^३ मराठी भाषेचा कैवारा घेणारा, भक्तीचे तत्वज्ञान सर्वसामान्यांना सांगणारा, सामाजिक विषमतेवर प्रहार करणारा, एकेश्वरी भक्तीचा पुरस्कार करणारा पंथ म्हणून महानुभाव पंथ उदयास आला.

महानुभावपंथाची स्थापना वाटचाल:- मुकुंदराजानंतर आणि ज्ञानेश्वरांच्या काही काळ अगोदर महानुभाव संप्रदाय महाराष्ट्रात उदयास आला "महान अनुभवोस्तेजा बलं वा यस्य सः महानुभावः" या दृष्टीने मोठा, तेजाने युक्त असलेल्या लोकांचा मार्ग तो महानुभाव पंथ असे म्हटले जाते. वि. भि. कोलते यांच्या मते (लोकशिक्षण, वर्ष ७, अंक ४/५) या संप्रदायाचे मुळाचे नाव परमार्ग असे असून महानुभाव पंथ हे नाव प्रथम एकनाथांनी वापरले असल्याचे शं. गो. तुळपूळे म्हणतात. महानुभाव पंथाचे मुळ पुरुष गोविंदप्रभू ऊर्फ गुंडम राऊळ हे होते, परंतु या पंथाचे प्रणते मात्र चक्रधर आहेत.^४ श्रीचक्रधरस्वामी यांनी इसवी सनाच्या तेराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात महानुभाव संप्रदायाची स्थापना केली. मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड पहिला या ग्रंथानुसार हा पंथ महाराष्ट्रात उदयाला आला असला तरी एके काळी त्याचा प्रसार काबुल कंदाहरपर्यंत झालेला होता. पाकिस्तानची विभागणी झाल्यानंतर त्या भागातील महानुभाव पंथीच्या मठाचे आस्तित्व संपुष्टात आले व तेथील महानुभाव महंत पूर्व पंजाबात येवून स्थानिक झाले. या पंथाचे अनुयायी मुख्यतः महाराष्ट्र मध्यप्रदेश व पंजाब प्रांतात पसरलेले असून या पंथाला दिल्ली-पंजाबकडे 'ज्जयकृष्णी पंथ म्हणून ओळखल्या जाते. त्याचप्रमाणे या पंथाला महात्मापंथ, प्रतीतीपंथ, अच्युतपंथ, भटमार्ग व परमार्ग अशीही नावे आहेत.^५ महानुभाव पंथ व या पंथातील तत्वज्ञान ही महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक व धार्मिक जीवनात पडलेली एक मोलाची भर आहे. तत्कालीन धर्माभिमानांनी व्रतवैकल्ये वर्णभेद, अंधश्रद्धा यांचे स्तोम माजलेल्या समाजाला नवी दिशा देण्याचे कार्य या तत्वज्ञानानी केले. अशा धर्मप्रधान काळात गुजरातमध्ये जन्माला आलेल्या श्रीचक्रधर स्वामींनी पारंपरिक सनातनी मूल्यांना नाकारून मानवतावादी विचारांची पेरणी या तत्वज्ञानाच्या माध्यमातून केली. आपल्या पंथाची दारे जातीयवर्ण वा स्त्री पुरुष असा भेदभाव न करता सर्वांना मोकळी वाट करून देण्याचे कार्य जैन, बुध्दानंतर महानुभवांनांचे केले.

महानुभाव संप्रदायाची साहित्यसंपदा :- तेराव्या शतकातील महानुभाव पंथाच्या वाङ्मय निर्मितीने मराठी भाषेला वैचारिक, स्वरूप देवून 'शास्त्र काट्याची कसोटी' प्राप्त करून दिली. संस्कृत भाषेच्या जोखडात अडकलेले ज्ञानाचे भांडार मराठीत आणण्याचा पहिला जाणिवपूर्वक प्रयत्न महाराष्ट्रात महानुभावपंथाने केला. महानुभाविय वाङ्मयाची खरी प्रेरणा पंथनिष्ठा असून महानुभाव पंथाच्या तत्वज्ञानाची संपूर्ण व सखोल माहिती आपल्याला 'लीळाचारत्र', 'गोविंदप्रभुचरित्र', 'दृष्टान्तपाठ', 'सुत्रपाठ', 'मूर्तिप्रकाश', 'स्मृतिस्थळ', 'सातीग्रंथ' (रूक्मिणीस्वयंवर, शिशुपालवध, उदधवगीता, वच्छाहरण, ज्ञानप्रबोध, सहयाद्रीवर्णन, ऋद्धिपूरवर्णन) इत्यादी ग्रंथातून प्राप्त होते.

महानुभाव पंथाचे तत्वज्ञान

पंचकृष्णः— केशीराज व्यासांनी सुत्रपाठ या ग्रंथात पंचकृष्ण म्हणजे महानुभावांची आराध्य दैवत मानल्या जाते. या पंचकृष्णांमध्ये 'श्रीदत्तात्रयप्रभू', 'श्रीकृष्णचक्रवर्ती', 'श्रीचक्रपाणी राऊळ', 'श्रीचक्रधरस्वामी' व 'श्रीगोविंदप्रभू' यांचा समावेश आहे. या पंथाचा तत्वज्ञानात श्रीकृष्ण, श्रीदत्तात्रेय व श्रीचक्रपाणी हे गर्भीचा अवतार, श्रीगोविंदप्रभू हे दवडण्याचा अवतार तर श्रीचक्रधर स्वामी हे पतितांचा अवतार समजल्या जाते. यासोबतच महानुभाव पंथ चार युगांचे चार अवतार मानतात. यात कृतयुगात हंसावतार, त्रेतायुगात दत्तवतार, द्वापरयुगात कृष्णावतार आणि कलियुगात चक्रधरावतार^१ ज्ञानप्राप्ती यांचा समावेश होतो. एकेशवरी भक्ती, मुचारित्र्य, अहिंसा व निरालंब^२ यांची शिकवण या पंचकृष्णांनी समाजाला आपल्या गुरुशिष्य परंपरेचा माध्यमातून देण्याचा प्रयत्न केला.

श्रीचक्रधरस्वामींचे चार पदार्थ— महानुभावांचे पूर्ण दैतः भारतात आस्तिकवादी व नास्तिकवादी विचारसरणीचे विविध पंथ असून प्रत्येकाने आपापल्यापरिणे जीव व जगत यासंबंधीचे गुढ उकलण्याचा प्रयत्न केला आहे. महानुभव पंथाचे प्रणेते श्रीचक्रधर स्वामींनी देखील जीव व जगत यासंबंधीचे गुढ उकलण्याच्या हेतूने चार मुळ तत्वांच्या माध्यमातून आपले स्वतंत्र विचार मांडले आहेत. या चार पदार्थांमध्ये जीव, देवता, प्रपंच परमेश्वर यांचा समावेश आहे. हे चारही तत्व एकमेकांपासून पूर्णपणे स्वतंत्र आहे. श्रीचक्रधरांच्यामते, जीव; बध्दमुक्त आहेत. देवता; या नित्य बध्द आहेत. परमेश्वर नित्यमुक्त आहेत, प्रपंच अनित्य आहे. हे चारही तत्व परस्परांपासून पुर्णतः भिन्न असल्यामुळेच श्रीचक्रधर स्वामी म्हणतात,

“जीव ; देवता: परमेश्वर आणि प्रपंचु हे जैसे आणि तैसे जाणिते.”^३

हे तत्व मुळापासूनच एकमेकांपासून वेगळे असून ते शेवटपर्यंत तसेच राहणार त्यांच्यात अथवा त्यातील कोणत्याही दोंहोत ऐक्य होणे कधीच शक्य नाही म्हणून महानुभाव तत्वज्ञानाला द्वैत असे म्हणतात.

महानुभाव तत्वज्ञानातील ज्ञानमागः— महानुभाव पंथामध्ये ज्ञानप्राप्तीला अधिक महत्व आहे. श्रीचक्रधर स्वामी आपल्या साधकांना ज्ञान नसेल तर कडकडीत वैराग्य करूनही काही फायदा नाही असे सांगत. श्रीचक्रधरांच्या मते ज्ञान म्हणजे जे जसे असेल ते तसेच जाणावे ते ज्ञान होय ज्ञानामुळे ईश्वर प्राप्ती होत असून आत्मज्ञान व परमेश्वर ज्ञानप्राप्तीमुळे या प्रपंचापासून व जन्ममरणाच्या फेऱ्यातून सुटका होते. या तत्वज्ञानानुसार ज्ञानदाता हा परमेश्वरच आहे त्यांच्या ठिकाणी कृपा, करुणा असल्यामुळे तो जीवांना त्यांचा उद्धार करण्याकरिता तयार करतो परंतु परमेश्वर करुणामय असल्यामुळे ज्ञान देण्यास उत्सुक असला तरी जीवांच्या ठिकाणी ज्ञान घेण्याची ओढ असली पाहिजे जीवांच्या उद्धाराची तळमळ असलेला परमेश्वर अशा उत्सुक जीवांचा शोध घेण्यासाठी जागोजागी हिंडत असतो व जे योग्य सापडेल त्यास परमेश्वर ज्ञान देतो. जे अयोग्य असतील त्यांना योग्य करतो परमेश्वर एकाचवेळी सर्वांना ज्ञान देत नसून प्रत्येकाच्या उत्सुकतेनुसार ज्ञान देतो त्याचप्रमाणे परमेश्वर सर्वांनाच आपले ज्ञान आपल्या मुखाने देत नाही, तर ज्याचा जसा अधिकार असेल त्याप्रमाणे तो जीवाला ज्ञानबोध करतो. या तत्वज्ञानानुसार जीव, देवता, परमेश्वर, प्रपंच या चार पदार्थांमधील फरक समजणे ही ज्ञानप्रबोधनाची पहिली पायरी असून जे ज्ञान ज्याला मिळाले असेल त्याचा प्रत्यक्ष अनुभव त्या जीवाला येणे ही बोधाची दुसरी पायरी आहे. यातूनच ज्ञानमार्गाने आचरण घडून ईश्वरप्राप्ती होते. शब्दज्ञान, अपरोक्षज्ञान, सामान्यज्ञान, विशेषज्ञान या ज्ञानाच्या चार पायऱ्या^४ असून त्या चढून गेल्यावरच त्याला मोक्षरूपी स्वातंत्र्य प्राप्त होते.

महानुभाव पंथ तत्वज्ञानातील भक्तिमागः— महानुभाव तत्वज्ञानानुसार ज्याप्रमाणे ज्ञान हे ईश्वरप्राप्तीचे साधन आहे, त्याचप्रमाणे ईश्वरभक्ती हाही ईश्वरप्राप्तीचा एक मार्ग आहे. ईश्वरप्राप्तीचे दोन मार्ग यात सांगितले आहेत. एक ज्ञान व दुसरा प्रेम म्हणजेच भक्ता ज्ञानप्राप्तीनंतरच प्रेम होऊ शकते. केवळ ज्ञानाने ईश्वर पाठीशी घातला नाहिले ज्ञानाबरोबर भक्ती असेल तर ईश्वर त्याला पोटाशी घेतो. श्रीचक्रधरांच्या मते, ज्ञानापासी प्रेम उत्तम म्हणजे ज्ञानापेक्षाही प्रेम अधिक चांगले म्हणून निखळ ईश्वरी आनंदाचा लाभ घेण्यासाठी त्याला भक्ती केलीच पाहिजे. भक्तीसंचार झालेल्या साधकाला परमेश्वराचे स्वरूप कायम दिसते व तेच आपले साध्य असे तो अनुभवत असतो. अशा भक्तीभावयुक्त भक्त ईश्वराला कधीच दूर सारत नाही तसेच त्याचा विरह देखील सहन होत नाही चक्रधरस्वामी म्हणतात. “भक्त वियोगें नुरे” भक्त हा परमेश्वर वियोगात जगणे शक्य नाही अशा भक्ताच्या उधरणाला परमेश्वर सुरुवात करतो. त्याच्या ठिकाणी असलेल्या मुळ अविद्येचा नाश करून त्याला ईश्वरस्वरूपाची प्राप्ती करून देतो. त्याची प्राप्ती झाल्यावर जीव हा आनंदमय होतो शाश्वत काळापर्यंत बध्दमानंद भोगतो.

महानुभाव तत्वज्ञानातील गुरुभक्तीः—महानुभाव तत्वज्ञानात गुरुभक्तीचे महत्व अनन्य साधारण आहे. महानुभाव पंथात गुरुला 'आचार्य' किंवा 'अभिरण' असे म्हटले जाते. परंतु हा गुरु या तत्वज्ञानानुसार कोणताही नसावा तर जो श्रीचक्रधर स्वामींनी सांगितलेल्या तत्वज्ञानाचा अवलंब करतो व जो या पंथाचा आहे तोच आचार्य होऊ शकतो. श्रीचक्रधर स्वामी या तत्वज्ञानात सांगतात की, खरा गुरु जो लोकांना अनिष्टापासून इष्ट गोष्टींकडे लावतो किंवा विनाशापासून वाचवतो. जो आचार विचारने संपन्न असेल केवळ तात्विक तत्वज्ञानाचा उपदेशकर्ता नाही तो गुरुपदास प्राप्त होऊ शकतो या तत्वज्ञानानुसार गुरुवर गुरु म्हणून श्रद्धा ठेवावी, ईश्वर म्हणून नव्हे, गुरुचे आज्ञापालन व प्रसंगी त्याची सेवा करावी तसेच गुरुशी वरचढ वृत्तीने वागू नये तो गुरु द्रोह ठरतो. अशाप्रकारचे गुरुभक्ती विषयक विचार या तत्वज्ञानात आहेत.

महानुभाव पंथाचा आचारधर्मः— ल. रा. नसिराबादकर यांच्या मते महानुभाव पंथ प्रामुख्याने मुमुक्षुंचा अथवा साधकाचा पंथ असल्यामुळे या पंथातील साधकाने नित्य भ्रमंती करावे; भिक्षाभोजन करावे; एकांतवास पत्करून परमेश्वराचे नामस्मरण करावे अशी अपेक्षा आहे. “कर्म: धर्म: विधि: विखो: परित्यजैनि परमश्वरा शरण रिगावे:” जीवेश्वर, भेद, भक्तियोग, संन्यास व अहिंसा या चार

प्रमुख तत्वांच्या आधारवर महानुभावांचा आचारधर्म उभा आहे. महानुभावांना नुसते वैराग्य मान्य नाहीतर ज्ञानयुक्त वैराग्य हवे आहे. "ज्ञानेविण वैराग्य ते काई करावे वापेया"

सुत्रपाठात म्हटल्याप्रमाणे

'विकार विकल्प शून्यः ॥ १ ॥ स्वभावमात्रेः ॥ २ ॥

निरालंबीः ॥ ३ ॥ देवतास्मरणेः ॥ ४ ॥

जो जन्मक्षेपी तेयासी परमेश्वरू पुनरूपि आपुला संबंध देतीः"

या सूत्रानुसार विकार, विकल्प शून्य होऊन आपला अष्टविध स्वभाव नियमित करून, परमेश्वरावाचून इतर कोणावरही अवलंबून न राहता त्यांचे स्मरण करीत आयुष्य घालवितो, त्याला परमेश्वर आपली प्राप्ती घडवितो. अशी त्यांची विचारसरणी असून ईश्वरस्मरणावरच त्यांचा अधिक भर असलेला दिसतो. भिक्षेविषयीचे देखील काही तत्व महानुभाव आचारधर्मात आहेत त्यानुसार भिक्षा मागतांना साधकाने एकच घर निवडू नये. ओळखीच्या व तोरण लावलेल्या घरी भिक्षेसाठी जाऊ नये भिक्षेचे अन्न ग्रहण करतांना चवीपेक्षा उदरभरण हाच प्रमुख उद्देश असावा व म्हणूनच ते 'नावडत नावडत सेवावे', कारण भोजन हे केवळ देह उभा करण्यासाठी आहे असे त्यांचे मत आहे. परनिंदा देखील या आचारधर्मात वर्ज्य असून परनिंदेपेक्षा झोप परवडली असे महानुभाव मानतात. काम, क्रोध, लोभ ही तीन नरकद्वारे असून त्यांचा त्याग म्हणजे खरा संन्यास होय. अहंकार हा देखील घातकच म्हणून ते म्हणतात 'अहंतेचे मुळ सकंटी उपडावे.'^{१०} असा हा महानुभाव पंथाचा आचारधर्म सर्व सामान्यांना संस्कारक्षम बनवून ईश्वर भक्तीमध्ये सुख व आनंद माणनारा आहे.

समारोप

व्यक्तीचे श्रेष्ठत्व जन्माने नव्हे, तर त्याच्यातील तत्वज्ञानातून उरते असे सांगणारा, येथे सर्व माणसे समान आहेत, यात जातीभेद नाही, धर्मासाठी आम्ही नाही तर धर्म आमच्यासाठी आहे, तो साध्य नाही तर साधन आहे असे ठाम मत मांडणाऱ्या महानुभाव पंथाने १२ व्या शतकात मानवतेला लाभलेला भेदाभेदांचा कलंक दूर करण्याचा प्रयत्न श्री चक्रधर स्वामी यांच्या मार्गदर्शनात केला. विविध धर्म आणि पंथांच्या वाटचालीचा विचार करता असे म्हणता येते की, मुलभूत रचना ह्या खूप चांगल्या असतात परंतु त्यांचे तत्वज्ञान प्रचारित प्रसारित करणारी आणि तत्वज्ञानाची पालखी वाहणारी तत्ववेत जेव्हा आपआपल्या परिने मुलभूत रचनांचा अर्थ आणि अन्वयार्थ लावण्याचा प्रयत्न करतात त्यातून मुलभूत तत्वज्ञान आणि नवतत्वज्ञान यात विसंवाद निर्माण होतो. हा विसंवाद सर्व धर्म, पंथामध्ये जडलेला असून रूढी, प्रथा परंपरेच्या आधारावर त्यात दोष निर्माण झालेले दिसून येतात. महानुभाव पंथही याला अपवाद ठरलेला आहे असे म्हणता येत नाही. महानुभाव पंथ सद्यस्थितीमध्ये पारंपारिक चौकटीत गुरफटला असून अस्पृश्यता निर्मूलनाकरिता विशेष असे कार्य या पंथाच्या माध्यमातून होताना दिसत नाही. सामाजिक अभिसरणाऐवजी यात धार्मिक अभिसरणाला या पंथाचे अनुयायी महत्व देत असून कर्मकांडाचे स्त्रोम या पंथात वाढले आहे.

महानुभाव पंथातील मुलभूत रचनेत झालेले दोष वगळल्यास हा पंथ संपूर्ण मानवी समुदायाला जातीभेदांच्या पलिकडे जाऊन समतेचा एकात्मतेचा संदेश देत समाजाचे प्रबोधन व उद्बोधन करून एक आदर्श समाज घडविण्यात व समाजाची उन्नती करण्यात मोलाची भूमिका बजावू शकेल असे या पंथाच्या मुलभूत कार्याचा व मूल्ययुक्त शिकवणीचा अभ्यास करता म्हटल्यास वावगे होणार नाही.

संदर्भ सूची

१. महानुभाव व संत वाडमय - यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक, प्रकाशन क्रमांक १०२१ जुलै २०१० पृष्ठ क्र. ११
 २. कित्ता, पृष्ठ क्र. २
 ३. ल.रा नसिराबादकर, प्राचीन मराठी वाडमयाचा इतिहास, फडके प्रकाशन कोल्हापूर दहावी आवृत्ती २००३, पृष्ठ क्र.१९
 ४. ल.रा नसिराबादकर, प्राचीन मराठी वाडमयाचा इतिहास, फडके प्रकाशन कोल्हापूर दहावी आवृत्ती २००३ पृष्ठ क्र. १८
 ५. महानुभाव व संत वाड.मय - यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक प्रकाशन क्रमांक १०२१ जुलै २०१० पृष्ठ क्र. ३
 ६. कित्ता, पृष्ठ क्र. २१
 ७. महानुभाव व संत वाड.मय एम ए आर २५१ मध्ययुगीन वाड.मय प्रवाह, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक, प्रकाशन क्रमांक १०२१ जुलै २०१०, पृष्ठ क्र. ८-९
 ८. कित्ता, पृष्ठ क्र. १२
 ९. कित्ता, पृष्ठ क्र. १५-१८
 १०. कित्ता, पृष्ठ क्र. २१-२२
- मराठी वाड.मयाचा इतिहास, खंड पहिला
तुळ्यपूळे शं.गो. महानुभाव पंथ आणि त्यांचे वाड.मय

मौलाना अबुल कलाम आझाद यांचे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील योगदान एक अभ्यास

श्री. जमीर मगबुल तांबोळी, संशोधक विद्यार्थी, राज्यशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

प्रास्ताविक:—नोव्हेंबर २०१५ मध्ये भारताच्या शिक्षण मंत्रालयाने शाळेत कोणकोणत्या महापुरुषांची जयंती व पुण्यतिथी साजरी करावी यासंबंधी एक अधिसूचना जारी केली होती. 'केंद्रीय शिक्षण मंत्रालयाने एका अधिसूचनेद्वारे भारतातील युग पुरुषांबरोबरच स्वातंत्र्यलढ्यातील महान योद्धांची शाळेत जयंती व पुण्यतिथी साजरी करण्याचा आदेश दिला होता' (दैनिक लोकसत्ता; १६ नोव्हेंबर २०१५: ६). परंतु आश्चर्याची बाब म्हणजे या अधिसूचनेतील यादीत मौलाना अबुल कलाम आझाद यांचे नाव मात्र समाविष्ट करण्यात आले नव्हते. म्हणजेच त्यांचे नाव यादीतून वगळण्यात आले होते. जेव्हा ही यादी प्रकाशित झाली. तेव्हा देशभरात त्यावर उलटसुलट प्रतिक्रिया उमटल्या आणि नंतर केंद्रीय शिक्षण मंत्रालयाला सारवासारव करावी लागली. वास्तविक पाहता भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी, ज्याप्रमाणे म. गांधी, पं. नेहरू, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, सरदार वल्लभभाई पटेल, भगतसिंग, राजगुरू, सुखदेव इत्यादी क्रांतीकारकांनी जे कार्य केले आहे. तेच कार्य मौलाना अबुल कलाम आझाद यांनीही आपल्या जीवनाच्या अखेरच्या श्वासापर्यंत केले आहे. परंतु त्यांच्या कार्याची मात्र तेवढी गंभीर दखल घेतली गेल्याचे दिसत नाही. म्हणून प्रस्तुत शोधनिबंधात ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीद्वारे मौलाना अबुल कलाम आझाद यांनी भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात दिलेल्या योगदानाचा आढावा घेण्यात आला आहे.

जीवन परिचय:—मौलाना अबुल कलाम आझाद हे एक थोर विचारवंत, समाजसुधारक, व्यासंगी, विद्वान, स्वातंत्र्यसेनानी, पत्रकार व शिक्षणतज्ज्ञ म्हणून प्रसिद्ध आहेत. तसेच त्यांना भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील हिंदू - मुस्लीम एकतेचे प्रतिक म्हणूनही ओळखले जाते. 'मौलाना अबुल कलाम आझाद यांचा जन्म ११ नोव्हेंबर १८८८ रोजी सौदी अरेबियातील मक्का शरीफ येथे उस्मानी राजवटीत झाला होता. ते अफगाणी उलेमांच्या खानदानाशी संबंधित होते. त्यांच्या वडिलांचे नाव मोहम्मद खैरुद्दिन होते. ते फारसी होते आणि त्यांच्या आईचे नाव आलिया बेगम होते. त्या अरबी होत्या. तर मौलाना अबुल कलाम आझाद यांचे मूळ नाव मोहिउद्दिन अहमद हे होते' (जोशी; १९७६: ९२२). परंतु सर्वजण त्यांना मौलाना अबुल कलाम आझाद याच नावाने ओळखतात. कारण या नावातील मौलाना म्हणजे धर्मगुरू होय, तर अबुल कलाम ही पदवी असून त्याला वाचस्पती असे म्हणतात. आणि त्यांनी 'अल - हिलाल' या वृत्तपत्रात आझाद या टोपणनावाने लेखन केले होते; म्हणून त्यांना आझाद म्हटले जाते. अशाप्रकारे धर्मगुरू या नात्याने मौलाना, उच्च विद्याविभूषित व वाचस्पती म्हणून अबुल कलाम आणि आझाद या टोपणनावाने लेखन म्हणून ते आझाद. यावरून त्यांना मौलाना अबुल कलाम आझाद या नावाने ओळखले जाते. तसेच त्यांना मौलाना साहब या नावानेही ओळखले जाते.

'मौलाना अबुल कलाम आझाद यांचे वडील १८५७ च्या बंडानंतर भारत सोडून सौदी अरेबियात वास्तव्यास गेले होते. ते मौलाना अबुल कलाम आझाद यांच्या जन्मानंतर दोन वर्षांनी म्हणजे १८९० साली पुन्हा भारतात परतले' (जोशी; १९७६: ९२२). त्यांच्याबरोबर मौलाना अबुल कलाम आझादही भारतात परतले होते. म्हणजेच सौदी अरेबिया ही मौलाना अबुल कलाम आझाद यांची जन्मभूमी होती तर भारत ही कर्मभूमी होती. त्यांचे प्राथमिक शिक्षण पूर्ण होताच वयाच्या तेराव्या वर्षी जुलेखा बेगम यांचाशी त्यांचा विवाह झाला होता.

शिक्षण:—'मौलाना अबुल कलाम आझाद यांचे प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण कलकत्त्यातील मस्जिद व मदरस्यात झाले होते. तर त्यांनी उच्च शिक्षण अल अजहर विद्यापीठात पूर्ण केले होते' (जोशी; १९७६: ९२२). त्यांनी तर्कशास्त्र, इस्लाम धर्म, तत्त्वज्ञान, गणित, इंग्रजी साहित्य, जागतिक इतिहास व राज्यशास्त्र या विषयांचाही अभ्यास केला होता.

प्रभाव:—'मौलाना अबुल कलाम आझाद यांचे वडील मोहम्मद खैरुद्दिन हे स्वतः एक विख्यात विद्वान होते. 'मौलाना अबुल कलाम आझाद यांच्यावर त्यांच्या वडिलांचा व उर्दू भाषेचे परीक्षण करणारे मौलाना शबली ओमनी आणि अल्ताफ हुसैन अली यांचा प्रभाव पडला होता' (जोशी; १९७६: ९२२). तसेच भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात इंग्रजी शिक्षण व मुस्लीमांच्या शिक्षणाचा पुरस्कार करणारे सर सय्यद अहमद खान यांच्याही इंग्रजी लेखनाचा त्यांच्यावर प्रभाव पडला होता. त्यांबरोबरच भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील तत्कालीन पुढारी अरविंद घोष, श्यामसुंदर चक्रवर्ती, म. गांधी, पं. नेहरू, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्याही विचारांचा त्यांच्यावर प्रभाव पडला होता. या विचारवंतांच्या प्रभावांमुळेच ते भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याकडे ओढले गेले होते.

अवगत भाषा:—'मौलाना अबुल कलाम आझाद यांना अरबी, फारसी, उर्दू, हिंदी आणि इंग्लीश या भाषा अवगत होत्या' (जोशी; १९७६: ९२२). म्हणजेच ते बहुभाषिक होते. त्यांनी या भाषेच्या अध्ययनाबरोबरच लेखन साहित्याची निर्मितीही केली आहे.

विदेशात दिलेल्या भेटी:—'मौलाना अबुल कलाम आझाद यांनी आपल्या जीवनात विविध देशांचे दौरे केले होते. त्यामध्ये इजिप्त, अरबस्तान, तुर्कस्तान, फ्रान्स इत्यादी देशांचा समावेश करता येईल' (जोशी; १९७६: ९२२). या देशांना भेटी दिल्यामुळे व तेथील सर्वांगीण परिस्थितीचे अवलोकन केल्यामुळेच त्यांच्या मानत क्रांतीची ज्योत पेटली होती.

ग्रंथसाहित्य:—'मौलाना अबुल कलाम आझाद यांनी विपुल लेखनकार्य केले आहे. त्यांनी 'हामारी आझादी और तजकेरा', 'गुब्बारे खातिर' (१९४२), 'कौल - ए - फैसल', 'दस्तान - ए - करवला', 'तरहिज - ओ - वसल', 'खतबात - इ - आजाद', 'तेहरिक - ए - आझादी', 'बेसिक कन्सेप्ट ऑफ कुराण', 'मसाला - ए - खिलाफत', 'तर्जुमन - ए - कुराण', 'इंडिया विन्स फ्रिडम' इत्यादी विविध ग्रंथांचे लेखन केले होते' (जोशी; १९७६: ९२२). यातील 'तर्जुमन - ए - कुराण' हा ग्रंथ अरबी भाषेतील कुराण शरीफ या इस्लाम धर्म ग्रंथाचे उर्दूतील भाषांतर आहे. तर 'इंडिया विन्स फ्रिडम' हा ग्रंथ म्हणजे त्यांचे आत्मचरित्र असून त्यांच्या मृत्यू पश्चात १९५९ साली त्याचे प्रकाशन झाले आहे. हे ग्रंथसाहित्य म्हणजे मौलाना अबुल कलाम आझाद यांची विद्वत्ता, देशप्रेम, त्याग, पुरोगामित्व, नेतृत्व, स्वातंत्र्यलढ्यातील योगदान इत्यादींची साक्ष देणारे जिवंत पुरावेच आहेत. याशिवाय त्यांनी वृत्तपत्रातूनही संपादकीय लेखनकार्य केले आहे.

वृत्तपत्रे:—मौलाना अबुल कलाम आझाद यांनी आपल्या विचारांना शब्दरूप देण्यासाठी व भारतीय मुस्लीमांना स्वातंत्र्यलढ्याकडे वळविण्यासाठी कलकत्ता (बंगाल) येथे १९१२ साली 'अल — हिलाल' व १९१५ साली 'अल — बिलाष' ही उर्दू भाषेतील साप्ताहिके सुरू केली होती' (जोशी; १९७६: ९२२). या वृत्तपत्रातूनच ते ब्रिटीशांवर प्रखर टीका करत होते. तसेच मुस्लीमांना मार्गदर्शन करण्याचे व स्वातंत्र्यलढ्यात सहभागी होण्याचे आवाहनही करत होते.

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील सहभाग:—मौलाना अबुल कलाम आझाद विद्याव्यासंगी असल्यामुळे त्यांनी सुरवातीची काही वर्षे ज्ञानांजासाठी व्यतित केली होती. त्यामुळे सुरवातीपासूनच त्यांचा भारतीय राजकारणात सहभागी होण्याकडे फारसा कल नव्हता. परिणामी त्यांच्या जीवनाच्या सुरवातीच्या काळात ते तत्कालीन भारतीय परिस्थितीबाबत अनभिज्ञ होते. तसेच त्यांचा भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात फारसा सहभागही नव्हता. परंतु ब्रिटीशशासनव्यवस्थेने इ. स. १९०५ साली जेव्हा बंगालची फाळणी करण्याचा निर्णय घेतला तेव्हा मात्र त्यांनी स्वतःला भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात जोडून दिले. तेथून पुढे त्यांचा भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील सहभाग उत्तरोत्तर वाढत गेला.

इ. स. १९०५ ची बंगालची फाळणी:—ब्रिटीश शासनव्यवस्थेने 'फोडा आणि राज्य करा' या स्वार्थी वृत्तीतून इ. स. १९०५ साली धार्मिक आधारावर बंगालची फाळणी करण्याचा निर्णय घेतला होता. तसेच 'लॉर्ड कर्झनच्या नेतृत्वाखाली इ. स. १९०५ मध्ये बंगाल फाळणीची अंमलबजावणीही सुरू केली होती' (Douglas, Ian Henderson; 1993: 10). याची माहिती मौलाना अबुल कलाम आझाद यांना मिळताच त्यांनी ब्रिटीशांच्या या धोरणाचा तीव्र निषेध करून भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात प्रत्यक्ष सहभाग घेतला. त्यानंतर ते गुप्त क्रांतीकारकांच्या संघटनेत सहभागी झाले. 'इ. स. १९०५ साली त्यांनी तत्कालीन बंगाली क्रांतीकरक अरविंद घोष व श्यामसुंदर चक्रवर्ती यांच्या भेटी घेतल्या व क्रांतीचे प्रशिक्षणही घेतले आणि अखंड भारत निर्मितीसाठी प्रयत्न सुरू केले' (Douglas, Ian Henderson; 1993: 10). वास्तविक पाहता त्यावेळी बंगालमध्ये जो मुस्लीम समुदाय वास्तव्य करत होता. त्यामध्ये जे मध्यमवर्गीय मुस्लीम होते त्यांनी मात्र ब्रिटीशांच्या निर्णयाचे स्वागत केले होते व त्याला समर्थनही द्यायला सुरवात केली होती. परंतु मौलाना अबुल कलाम आझाद यांनी मात्र मध्यमवर्गीय मुस्लीमांना विरोध करत सर्वसामान्य मुस्लीमांना एकत्रित आणले व त्यांची गुप्त संघटनाही स्थापन केली. तसेच प्रखर राष्ट्रवादाचा स्वीकार करत ब्रिटीश शासनव्यवस्थेला कडाडून विरोध केला.

इ. स. १९१२ 'अल — हिलाल' या साप्ताहिकातून लेखन:—इ. स. १९०५ साली भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात प्रत्यक्ष सहभाग घेतल्यानंतर मौलाना अबुल कलाम आझाद यांनी राष्ट्रवाद हे धार्मिक कर्तव्य आहे, या मताची मांडणी करायला सुरवात केली. तसेच 'मौलाना अबुल कलाम आझाद यांनी आपल्या मताचा प्रचार व प्रसार करण्यासाठी इ. स. १९१२ साली बंगालमधील कलकत्ता येथे 'अल — हिलाल' हे उर्दू भाषेतील साप्ताहिक सुरू केले' (जोशी; १९७६: ९२२). या साप्ताहिकात त्यांनी आपले पुरोगामी विचार, कुशल तर्क, इस्लामी तत्त्वज्ञानातील राष्ट्रवाद व इतिहास मांडायला सुरवात केली. तसेच आझाद या टोपण नावाने लेखन करताना ब्रिटीशांसेतरे प्रखर टीका केली. परिणामी त्यांच्यावर सरकारीविरुद्ध लेखन केल्याचा खटला भरण्यात आला; आणि १० हजार रूपये दंड ही शिक्षा देण्यात आली. परंतु त्यांनी तो दंड भरला नाही. त्यामुळे 'अल — हिलाल' या साप्ताहिकावर बंदी घालण्यात आली.

इ. स. १९१५ 'अल — बिलाष' या साप्ताहिकातून लेखन:—'अल — हिलाल' या साप्ताहिकावर बंदी घालण्यात आल्यानंतर मौलाना अबुल कलाम आझाद यांनी इ. स. १९१५ साली 'अल — बिलाष' हे साप्ताहिक सुरू केले' (जोशी; १९७६: ९२२). या साप्ताहिकातूनही त्यांनी ब्रिटीशांवर प्रखर टीकास सोडले. परिणामी त्यांच्यावर पुन्हा खटला दाखल करण्यात आला. इ. स. १९१६ साली 'अल — बिलाष' या साप्ताहिकावर बंदी घालून त्यांना बंगालमध्ये वास्तव्य करण्यास मनाई करण्यात आली आणि रांची व बिहार येथे कैद करण्यात आले. या संपूर्ण प्रकरणाची म. गांधीजींना माहिती मिळताच त्यांनी मौलाना अबुल कलाम आझाद यांची भेट घेण्याचा प्रयत्न केला. परंतु ब्रिटीशांसेतरे त्यांची भेट होऊ दिली नाही. पुढे इ. स. १९२० मध्ये जेव्हा मौलाना अबुल कलाम आझाद यांची सुटका झाली तेव्हा त्यांनी दिल्ली येथे हकीम अजमल खॉं यांच्या घरी म. गांधीजींची भेट घेतली. परिणामी मौलाना अबुल कलाम आझादांची भारतीय राष्ट्रवादावरील निष्ठा तीव्र गतीने वाढतच गेली.

इ. स. १९२० ची अहसहकार चळवळ:—इ. स. १९२० साली दिल्ली येथे मौलाना अबुल कलाम आझाद यांची म. गांधीजींशी भेट होताच त्यांचा परस्परांवर प्रभाव पडला. याच काळात 'इ. स. १९१९ च्या रौलट अ‍ॅक्टला विरोध करण्यासाठी म. गांधींच्या नेतृत्वाखाली इ. स. १९२० मध्ये भारतात असहकार चळवळीने आकार घेतला' (Hameed Syeda Swyadain; 1998: 115). मौलाना अबुल कलाम आझाद यांनी मनात कोणताही संदेह न ठेवता या आंदोलनात सक्रिय सहभाग घेतला. तसेच सबंध भारतीयांना संघटित करण्याची भूमिका बजावली. परिणामी त्यांना १९२१ मध्ये पुन्हा अटक करण्यात आली. नंतर इ. स. १९२२ मध्ये त्यांची मुक्तता झाली. परंतु या आंदोलनामुळे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील दोन स्वातंत्र्यसेनानी प्रथमच एकत्रित आले होते.

इ. स. १९२३ चे दिल्लीतील काँग्रेसचे विशेष अधिवेशन:—'इ. स. १९२२ मध्ये मौलाना अबुल कलाम आझाद यांची सुटका होताच, ते इ. स. १९२३ साली दिल्ली येथे झालेल्या काँग्रेसच्या विशेष अधिवेशनाचे अध्यक्ष बनले' (Douglas, Ian Henderson; 1993: 15). यावेळी मौलाना अबुल कलाम आझाद हे त्याकाळातील काँग्रेसचे सर्वात कमी वयाचे अध्यक्ष होते. आजही त्यांचा हा विक्रम अबाधित आहे. या अधिवेशनाच्या माध्यमातून त्यांनी राष्ट्रीयत्वाला वाढविण्याचा प्रयत्न केला होता. या अधिवेशनामुळेच मौलाना अबुल कलाम आझाद हे राष्ट्रीय पातळीवरील नेते बनले होते.

इ. स. १९३१ मधील धारासन सत्याग्रह:—'इ. स. १९३१ मध्ये भारतात म. गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली धारासन सत्याग्रह आंदोलन करण्यात आले होते. मौलाना अबुल कलाम आझाद या आंदोलनाचे प्रमुख आयोजक होते' (Douglas, Ian Henderson; 1993: 17). त्यांनी या आंदोलनाच्या माध्यमातून धर्मनिरपेक्षता, समाजवाद आणि हिंदू — मुस्लीम एकतेवर विशेष भर दिला होता. तसेच या आंदोलनात त्यांनी भारतीय मुस्लीमांनाही सामील करून घेतले होते. तत्कालीन परिस्थितीत ही बाब आश्चर्यकारक होती.

इ. स. १९३८ मध्ये म. गांधी व सुभाषचंद्र बोस यांच्यातील वादात मध्यस्थी:- इ. स. १९३८ मध्ये काँग्रेसच्या अध्यक्षपदावरून म. गांधी व नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्यात वाद निर्माण झाला होता. तसेच या वादात अध्यक्ष पदाव्यतिरिक्त इतरही अनेक कारणे होती. परिणामी काँग्रेसमध्ये फूट पडते की काय? अशी परिस्थिती निर्माण झाली होती. मध्यस्थी केली होती. परिणामी फुटीच्या उंबरठ्यावरील काँग्रेस पुन्हा एकसंध राहिली. याचे श्रेय सर्वस्वी मौलाना अबुल कलाम आझाद यांनाच द्यावे लागेल.

इ. स. १९४२ चे भारत छोडो आंदोलन:- इ. स. १९४२ रोजी अखिल भारतीय काँग्रेस समितीने मौलाना अबुल कलाम आणि तात्काळ त्याची अंमलबजावणी करण्यात आली' (Douglas, Ian Henderson; 1993: 117). परिणामी ९ ऑगस्ट १९४२ रोजी मौलाना अबुल कलाम आझाद यांना पुन्हा अटक करण्यात आली व अहमदनगर येथील तुरुंगात कैद करण्यात आले. इ. स. १९४५ पर्यंत ते तुरुंगात कैद होते. याच काळात त्यांची पत्नी जुलेखा बेगम यांचे निधन झाले. परंतु मौलाना अबुल कलाम आझाद यांना मात्र त्यांचे अंतिम दर्शन घेता आले नाही. त्यानंतर इ. स. १९४५ साली त्यांची मुक्तता करण्यात आली.

काँग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून कार्य:- 'मौलाना अबुल कलाम आझाद यांनी इ. स. १९३९ ते १९४६ असे तब्बल ७ वर्षे काँग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून कार्य केले' (Douglas, Ian Henderson; 1993: 132). या काळात त्यांनी मुस्लीम लीगविरुद्ध मुस्लीमांचे संघटन केले, म. गांधीजींबरोबर हिंदू - मुस्लीम एकतेसाठी प्रयत्न केले. १९४२ ची क्रिप्स योजना, १९४५ ची व्हॉवेल सिमला परिषद, १९४६ मधील ब्रिटीश शिष्टमंडळ इत्यादी प्रसंगी वाटाघाटीत त्यांनी काँग्रेसतर्फे अध्यक्ष या नात्याने पुढाकार घेतला होता. तसेच बॅ. जिनांच्या द्विराष्ट्रवादी सिद्धांताला कडाडून विरोध केला. महत्त्वाचे म्हणजे त्यांनी इ. स. १९४२ च्या भारत छोडो आंदोलनात हिरहिरीने पुढाकार घेतला होता.

राज्यघटना निर्मितीतील कार्य:- मौलाना आझाद यांनी भारताच्या राज्यघटना निर्मितीतही योगदान दिले आहे. १९४६ साली जी घटना परिषद निर्माण करण्यात आली होती. त्या घटना परिषदेचे मौलाना अबुल कलाम आझाद हे एक सदस्य होते. अल्पसंख्याकांचे प्रश्न, हिंदू - मुस्लीम एकता टिकविण्यासाठी करावयाच्या उपाययोजना, अल्पसंख्याकांसाठी शिक्षणाची घटनात्मक सोय यासंबंधी त्यांनी घटना परिषदेत चर्चा घडवून आणली व त्यासंबंधी सूचनाही केल्या होत्या.

स्वातंत्र्यप्राप्तीचा कालखंड:- भारताला फाळणीचे मोल चुकवून १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्वातंत्र्य मिळाले. या काळात हिंदू - मुस्लीम दंगलींनी कहर केला होता. यावेळी इच्छा नसतानाही फाळणी झाल्यामुळे मौलाना अबुल कलाम आझाद नाराज झाले होते. परंतु त्या परिस्थितीतही त्यांनी नाउमेद न होता. हिंदू - मुस्लीम एकतेसाठी म. गांधीजींबरोबर शांततेसाठी आटोकाट प्रयत्न केले.

भारताचे पहिले शिक्षणमंत्री म्हणून कार्य:- स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतर मौलाना अबुल कलाम आझाद सलग दोनवेळा लोकसभेत निवडून आले होते. 'पं. नेहरू यांच्या मंत्रिमंडळात १५ ऑगस्ट १९४७ ते १९५८ पर्यंत मौलाना अबुल कलाम आझाद यांनी भारताचे पहिले शिक्षणमंत्री म्हणून प्रभावी भूमिका बजावली' (Douglas, Ian Henderson; 1993: 134). स्वातंत्र्यानंतर जीवनाच्या अखेरपर्यंत ते या पदावर कार्यरत होते.

समारोप:- मौलाना अबुल कलाम आझाद यांनी भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात बजावलेल्या प्रमुख भूमिकेमुळेच त्यांना भारताचे प्रमुख पुढारी, प्रभावी वक्ते, विद्वान, कवी, लेखक, पत्रकार, स्वातंत्र्यसेनानी इत्यादी विविध उपाध्यांनी ओळखले जाते. भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी त्यांनी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहेच. परंतु स्वातंत्र्योत्तर काळातही त्यांनी भारताचे पहिले शिक्षणमंत्री म्हणून कार्य करतानाही विशेष योगदान दिले आहे. १४ वर्षांच्या आतिल मुलांना मोफत शिक्षण, मुलींसाठी शिक्षण, व्यवसायिक शिक्षण, कृषी शिक्षण, तांत्रिक शिक्षण या सर्व योजनांची सुरवात मौलाना अबुल कलाम आझाद यांच्या शिक्षणमंत्रीपदाच्या कारकिर्दीत व त्यांच्याच पुढाकाराने झाल्या आहेत. त्यामुळे त्यांचे श्रेयही त्यांनाच द्यावे लागेल. त्यांनी १९५३ साली संगीत नाटक अकादमी, १९५४ साली साहित्य अकादमी, १९५४ साली ललित कला अकादमी इत्यादी अकादमीची स्थापना केली व या अकादमीच्या सल्लागार मंडळावर सदस्य या नात्याने कार्य केले. तसेच १९५६ साली विद्यापीठ अनुदान आयोग व इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजीच्या स्थापनेत पुढाकार घेतला होता. त्यांनी शैक्षणिक क्षेत्रात दिलेल्या अतुलनीय योगदानामुळेच त्यांचा ११ नोव्हेंबर हा जन्मदिन राष्ट्रीय शिक्षण दिन म्हणून साजरा केला जातो. त्यांचे वयाच्या ६९ व्या वर्षी २२ फेब्रुवारी १९५८ रोजी दिल्ली निधन येथे झाले. त्यांच्या कार्याचा गौरव म्हणून भारत सरकारने त्यांना १९९२ साली मरणोत्तर भारतरत्न पुरस्काराने सन्मानित केले आहे.

संदर्भसूची

मराठी

१. दैनिक लोकसत्ता, १६ नोव्हेंबर २०१५, पुणे (आवृत्ती).
२. जोशी लक्ष्मणशास्त्री (संपादित), १९७६, मराठी विश्वकोश: खंड १ (अंक ते आतुर चिकित्सा), मुंबई, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ प्रकाशन.
३. जोशी लक्ष्मणशास्त्री (संपादित), १९७६, मराठी विश्वकोश: खंड ४ (एबिंगहाऊस, हरेमान ते किसांगानी), मुंबई, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ प्रकाशन.

इंग्लिश १ Douglas, Ian Henderson, 1993, *Abdul Kalam Azad: An Intellectual and Religious Biography*, New Delhi, Oxford University Press.

2. Hameed Syeda Swyadain, 1998, *Islam Seal on India's Independence: Abdul Kalam Azad - A Freshlook*, Karachi, Oxford University.

संकेतस्थळ www.googlewikipedia.com

महात्मा गांधी तंटामुक्त गाव योजना एक विश्लेषण

प्रा. संतोष मिसाळ, सहा प्राध्यापक राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख श्री. धाबेकर कला महाविद्यालय, खडकी (चां.), अकोला. मो. ९४०३६२०८३९

सारांश : महाराष्ट्रामध्ये अल्पावधीत लोकप्रिय झालेली महात्मा गांधी तंटामुक्ती गाव योजना हे ग्रामीण भागाचे परिवर्तन करण्याचे एक प्रभावी माध्यम आहे. यामुळे एकाच वेळी गावातील नागरिकांमध्ये विश्वास, शांतता, समन्वय, सहकार्य, सलोखा तसेच बंधुभाव निर्माण करून सामाजिक न्याय या आधारावर समाजाची उभारणी केलेली आहे. तंटामुक्ती योजनेच्या उपक्रमामुळे समाजातील वाईट प्रथांना प्रतिबंध घालण्यात यश आलेले दिसून येते. समाजाने मानसिक दृष्टीकोनातून या योजनेचा लोक चळवळ म्हणून स्विकार केलेला आहे. दिवसेंदिवस ही लोक चळवळ सर्वव्यापक झाली. महाराष्ट्रातच नव्हे तर संपूर्ण भारतात महापुरुषांच्या स्वप्नातील समाजरचना निर्माण होण्यास काही विलंब लागणार नाही. महात्मा गांधी तंटामुक्त गाव योजनाही ग्राम चळवळ न राहता जागतिक स्तरावर आंतरराष्ट्रीय चळवळ म्हणून विकसित झाली पाहिजे.

प्रस्तावना : भारतातील महाराष्ट्र एक प्रगतशील व सुधारणावादी राज्य आहे. महाराष्ट्र राज्याच्या जडण-घडणीमध्ये संत ज्ञानेश्वरांपासून विनोबा भावे पर्यंतच्या अनेक संतांद्वारे तसेच महापराक्रमी छत्रपति शिवाजी महाराज्या सारख्या राजकारणी आणि राजर्षी शाहू महाराज, महात्मा ज्योतिबा फुले, भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर तर संत गाडगेबाबा व राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज अशा अनेक समाज सुधारकांचा व लोकमान्य टिळकांसारख्या त्यागी विद्वानां सारख्या विभूतींनी केलेल्या प्रबोधन, समाजसुधारणा आणि लोककल्याणाचे राजकारण करण्याच्या परंपरा वारसाचा प्रभाव आहे. त्यामुळे महाराष्ट्रातील समाजरचनेवर ऐतिहासिक काळापासून या थोर समाज सुधारकांनी सामाजिक समानता, एकात्मता, बंधुभाव आणि सामाजिक न्याय या मुल्यांचा प्रभाव समाज मनावर निर्माण केलेला आहे. अशा समृद्ध परंपरेचा वैचारिक प्रवाह कायमस्वरूपी असावा. याकरीता महाराष्ट्रातील सर्व जाती, धर्म, पंथ, संप्रदाय स्थित-विस्थापित आणि स्थलांतरीत नागरिकांमध्ये सामुदायिक एकात्मता, बंधुभाव आणि सामाजिक न्यायाचा संदेशाचा प्रभाव समाज मनावर निर्माण केलेला आहे. या समृद्ध परंपरांचा वैचारिक प्रवाह अव्याहत कायम असावा. याकरीता महाराष्ट्रातील सर्व जाती, धर्म, पंथ, संप्रदाय, स्थित-विस्थापित आणि स्थलांतरीत नागरिकांमध्ये सामुदायिक एकात्मता बंधुभाव सहकार्य, समन्वय, आपूलकी, आदरभाव, सहअस्तित्व, सलोखा, न्याय व शांतता निर्माण करण्यासाठी गावपातळीवर लोकांच्या सहभागाने गावाला सशक्त व समृद्ध करण्याकरीता महाराष्ट्रशासनाने एक अभिनव उपक्रम हाती घेतला या उपक्रमाचे नाव महात्मा गांधी तंटामुक्ती गाव योजना असे आहे. महाराष्ट्रातील या योजनेचा वाढता प्रतिसाद पाहता संयुक्त राष्ट्र संघटना (UNO) या जागतिक संघटनेने जागतिक स्तरावर महात्मा गांधी तंटामुक्त गाव योजनेच्या अभिनव उपक्रमांची दखल घेतली आहे. या अभिनव योजनेची सुरुवात सर्वप्रथम १५ ऑगस्ट २००७ मध्ये तत्कालीन महाराष्ट्र राज्याचे उपमुख्यमंत्री व गृहमंत्री स्व.आर.आर.पाटील यांच्या कुशल व कल्पक बौद्धिक क्षमतेतून झालेली आहे. ग्रामीण भागातील वाढती लोकसंख्या, बेरोजगारी, मागासलेपण, दारिद्र्य, स्वार्थीपणा, अज्ञानपणा इत्यादी कारणामुळे ग्रामीणस्तरावर नेहमी लहान मोठे भांडणे-तंटे, मतभेद, वादविवाद, संघर्ष होत असतात. हा संघर्ष शांतपणे गावातील लोकांकडून सोडवण्याचे काम ग्रामीण भागात झाले पाहिजे हा उद्देश या अभिनव योजनेचा आहे. या योजनेचा परिणाम प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे कुटूंबाच्या व समाजाच्या शांततेवर होत असतो. गावातील शांतता धोक्यात येत असते. म्हणून पर्यायाने असे तंटे किंवा वाद मिटविण्याकरीता प्रशासन व न्यायालयीन व्यवस्थेवर ताण कमी करण्यासाठी इ.स.१९८० मध्ये लोक न्यायालयाची स्थापना करण्यात आलेली आहे. परंतु प्रलंबित खटल्यांच्या निकाला बाबतची गती वाढवण्यात या लोक न्यायालयाला कसरत करावी लागत आहे. सर्वोच्च न्यायालयाच्या प्रभावाखाली प्रलंबित खटल्यांच्या न्याय निवाड्याकरीता लोकन्यायालयासारखी पर्यायी व्यवस्था निर्माण करून सुद्धा ग्रामस्तरावरील तंटे, मतभेद, संघर्ष व भांडणात कमतरता होऊ शकली नाही. म्हणून या बाबींचा व्यवस्थितपणे निर्णय घेवून तसेच वाढतीलोकसंख्या लक्षात घेवून गाव पातळीवरील तंटे, भांडणे, मतभेद यांची सोडवणूक गावाच्या पातळीवर गावकऱ्यांच्या सहभागाने व गावातील सर्वमान्य अशा पंचसमितीच्या माध्यमातून निवड झाली पाहिजे. आणि ग्राम सुद्धा झाले पाहिजे या विचारातून 'महात्मा गांधी तंटामुक्त गांव योजना' या मोहिमेचा पुरस्कार तत्कालीन गृहमंत्री स्व.आर.आर.पाटील यांनी १५ ऑगस्ट २००७ पासून केला. आज या मोहिमेला दिवसेंदिवस उत्कृष्ट प्रतिसाद मिळत आहे. याबाबतची दखल भारतीय स्तरावर घेतली जात असून या योजनेच्या यशस्वीतेबद्दल प्रतिसाद मिळत आहे.

तंटामुक्ती गांव योजनेची उद्दिष्ट्ये :

१. महात्मा गांधी तंटामुक्ती गाव योजनेचा कार्यभाग गाव पातळीवर करण्यात आलेला आहे.
२. ग्रामस्तरावरील समाजा-समाजातील तसेच कुटूंबातील निर्माण होणारे वाद-विवाद, लहान-मोठे भांडणे, तंटे, मतभेद आणि संघर्ष गावपातळीवर सोडविले पाहिजे.
३. ग्रामीणस्तरावर तंट्याची किंवा वादविवादाची सोडवणूक करण्यासाठी ग्रामपंचायत ग्रामसभेच्या माध्यमातून 'तंटामुक्त गाव' समितीची निवड करणे.
४. गावातील तंटे व भांडणे आपआपसातील तडजोडीच्या माध्यमातून सोडवण्याची व्यवस्था गाव स्तरावर केली पाहिजे.
५. गावातील भौगोलिक विविधते बरोबर सामाजिक, धार्मिक, जातीय, राजकीय व आर्थिक सलोखा ग्रामीण स्तरावर राबविणे.
६. गावातील वाईट प्रथा, अनिष्ट रूढी आणि अवैध धंदे नष्ट करण्यासाठी समाजामध्ये तंटामुक्तीची लोकचळवळ निर्माण करणे.

ग्रामीण स्तरावर 'महात्मा गांधी तंटामुक्त योजना' चे उद्देश यशस्वीरित्या ग्रामीण भागात यशस्वी झाली तर महात्मा गांधी यांच्या संकल्पनेतील ग्रामीण भागाचा विकास झाला हे सिद्ध होईल.

तंटामुक्त गाव योजनेची ध्येय्ये :

१. गावातील तंटे व भांडणे निर्मुलनाबरोबर गावात सांस्कृतिक, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, धार्मिक व जातीय सलोखा निर्माण करणाऱ्या विविध कार्यक्रमाची अचल बजावणी करणे.
२. पोलीस प्रशासन व न्यायालयीन यंत्रणेवरील कामाचा ताण कमी करणे व या यंत्रणेच्या कार्यात सुव्यवस्था व पारदर्शकता आणणे.
३. महात्मा गांधी तंटामुक्ती योजनेच्या माध्यमातून गावात एकात्मता, शांतता, बंधुभाव, सामाजिक न्याय, सहकार्य, समन्वय, प्रस्थापित होईल. अशा प्रकारचे वैचारिक प्रबोधन झाले पाहिजे. तसेच या मोहिमेच्या माध्यमातून गावात जनजागृती करण्याकरीता गावातील लोकांचा सहभाग वाढविणे आवश्यक आहे.
४. या योजनेच्या आधारित गावातील जनतेत एकात्मता, समन्वय, विकास व सलोखा निर्माण करून गावातील जनतेमध्ये गावसमृद्धीचे ध्येय पूर्ण करून सर्वांचा सर्वांगीण विकास साध्य करता येऊ शकतो. असा विश्वास प्राप्त होवू शकतो.

गावपातळीवरील तंटे वाद-विवादाचे स्वरूप : महात्मा गांधी तंटामुक्ती गाव योजनेचा उद्देश गावपातळीवर लोकांमध्ये निर्माण होणाऱ्या विविध स्वरूपाचा तंट्याच्या सोडवणूकीवर आधारित आहे.

१. **महसुल स्वरूपाचे तंटे व खटले** : गावपातळीवर सर्वात जास्त तंटे व भांडणे महसुल विभागाशी निगडित असतात. यामध्ये जमीनीचा वाद, वारसा, हक्क, मालकी हक्क, कुळकायदा, अतिक्रमण, सार्वजनिक रस्ते, शेतीला जाणारा रस्ता, भावाभावातील संपत्तीची वाटणी अशा विविध कारणावरून निर्माण झालेले सर्व तंटे व भांडणाचा समावेश या खटल्यात होत असतो.
२. **दिवाणी स्वरूपाचे तंटे व खटले** : या खटल्यात स्थावर मालमत्ता जमीन व मालमत्तेच्या अवैध हस्तांतरातून निर्माण होणारे वाद व संघर्ष, मालमत्तेची खरेदी-विक्री, गहाण, कर्ज, व्यवहाराबाबतची देवाण-घेवाणाशी संबंधीत असलेले वाद. कौटुंबिक स्तरावर निर्माण होणारा पोटगीबाबतचा वाद, इत्यादी प्रकारचा वाद व संघर्षातून निर्माण होणारे तंटे अथवा खटले दिवाणी स्वरूपाचे असतात.
३. **फौजदारी स्वरूपाचे तंटे व खटले** : गावपातळीवर सर्वात जास्त निर्माण होणाऱ्या तंट्यामध्ये फौजदारी स्वरूपाच्या खटल्याचे प्रमाणे अधिक असते. कुटुंबात अथवा समाजात शारिरीक, वैयक्तिक मालमत्ता आणि स्वायत्तपॉटी केलेली फसवणूक याबाबतचे दखलपात्र व अदखलपात्र वाद तसेच तंट्याचा समावेश फौजदारी स्वरूपाच्या खटल्यामध्ये होत असतो.

याशिवाय कामगार क्षेत्राशी, सहकार क्षेत्राशी व औद्योगिक क्षेत्राशी संबंधीत असलेले अनेक खटले न्यायालयात दाखल होतात. अशा विविध खटल्यांची सोडवणूक गाव पातळीवर लोकांच्या सहभागातून झाली पाहिजे या हेतूने महात्मा गांधी तंटामुक्त गाव योजना कार्यान्वित करण्यात आला आहे. अशा विविध तंट्यावरून न्यायालयास जे विविध स्वरूपाचे खटले चालविले जातात या खटल्यांच्या आधारावर ग्रामीण भागातील निर्माण झालेले व होणारे तंटे, वाद आणि संघर्ष गावपातळीवर प्रतिबंधनात्मक उपाययोजना तयार करून गावातच सोडविले पाहिजे.

महात्मागांधी तंटामुक्ती गाव योजनेचा कालबद्ध कार्यक्रम : महात्मा गांधी तंटामुक्ती गाव योजनेची सुरुवात करण्यासाठी शासनाने एका अध्ययन समितीची नेमणूक केलेली होती. या समितीच्या शिफारशीनुसार 'महात्मा गांधी तंटामुक्त गाव योजनेचा' कालबद्ध कार्यक्रम खालील प्रमाणे :

अ.क्र.	दिनांक	कालबद्ध करावयाचे नियोजन
०१	१५ ऑगस्ट	दरवर्षी १५ ऑगस्टला महात्मा गांधी तंटामुक्त गाव योजनेचा प्रारंभ.
०२	१५ ते ३० ऑगस्ट	ग्रामपंचायत व ग्रामसभेद्वारे तंटामुक्त गाव समितीची निवड करणे.
०३	३० सप्टेंबर	गावातील सर्व दाखल तंट्याची यादी करून ती नोंदवहीत नोंदवणे.
०४	३० एप्रिल पर्यंत	गावातील सर्वतंटे मिटविण्याचा प्रयत्न तंटामुक्ती गावसमितीद्वारे करणे.
०५	०१ मे	ग्रामसभा घेऊन तंटामुक्त समितीद्वारे गाव तंटामुक्त झाल्याचे घोषित करणे.
०६	१० जून पर्यंत	ग्राम पंचायत - तहसिल कार्यालय - जिल्हाकार्यकारी समितीच्याद्वारे तंटामुक्त गाव समितीचा अहवाल तयार करून राज्यशासन व पोलीस प्रशासनाकडे पाठविणे.
०७	२५ जुलै	राज्यशासनाच्या निर्देशानुसार तंटामुक्त गावाचे जिल्हा बाह्य समितीद्वारे मुल्यापन करून संबंधीत अहवाल शासनास पाठविणे.
०८	०९ ऑगस्ट	राज्यशासनाच्या वतीने राज्यातील तंटामुक्त गावे घोषित करणे.
०९	१५ ऑगस्ट	राज्यशासनाचा राज्यस्तरीय पुरस्काराचा कार्यक्रम आयोजित करून तंटामुक्त पुरस्कारांचे वितरण करणे.

अशाप्रकारे महात्मा गांधी तंटामुक्त गाव योजना समिती शासनाने नेमणूक केलेली होती. या समितीचे अशाप्रकारे कालबद्ध कार्यक्रम व शिफारशी दिलेल्या आहेत. तसेच तंटामुक्त गाव मोहीमेस सहभाग घेतलेल्या गावाचे मुल्यापन करण्यासाठी मुल्यापन समितीद्वारे एकूण २०० गुणांचे परिक्षण ठेवले आहे. आणि तंटामुक्त पुरस्कारासाठी पात्र ठरविण्याचे निकष मान्यकरण्यात आलेले आहेत.

महात्मा गांधी तंटामुक्त ग्रामयोजनेचे सहभाग : महाराष्ट्रातील या योजनेचा यशाचा आलेख दरवर्षी वाढत आहे. पहिल्यावर्षी २३२८ गावाचा सहभाग, दुसऱ्या वर्षी २८९० तर तिसऱ्या वर्षी ५०५७ गावाचा सहभाग या वर्षी वाढलेला आहे. या प्रमाणात गावाचा सहभाग पुरस्कारासाठी पात्र ठरलेला आहे. एकंदरीत महाराष्ट्रातील महात्मा गांधी तंटामुक्त गाव योजनेची सुरुवात झाल्यापासून ते आतापर्यंत तंटामुक्त समितीच्या माध्यमातून गावातील वाद, तंटे व भांडणे निकाली काढण्यात या समितीला पूर्णपणे यश आलेले आहे.

शिफारसी :

१. महाराष्ट्रातील सर्वच ग्रामपंचायतीना या योजने अतंर्गत सहभागाकरीता अनिवार्य असले पाहिजे.
२. ग्रामपंचायतीना या योजनेतील सहभागाशिवाय शासनाद्वारे विकास निधी दिला जाऊ नये.
३. शालेय व महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमात याबाबतचा समावेश करावा.
४. या समितीची निवड करण्याकरीता सर्वसमावेशक निकष निश्चित करण्यात यावे.
५. हि मोहिम प्रभावीपणे राबविण्याकरीता प्रशासकीय यंत्रणा पारदर्शक असावी.
६. तंटामुक्त गाव समितीमध्ये कोणत्याही राजकीय पक्षाचा प्रभाव नसावा. तसेच राजकीय पक्षाने या समितीपासून अलिप्त राहावे.
७. भारत सरकारने सर्व राज्यांना हि मोहिम अनिवार्य करावी.

अशा प्रकारे शासनाने शिफारसी स्विकारून शासनाने अमलबजावणी प्रभावीपणे राबविली तर शासनाचा एकही पैसा खर्च न होता न्यायपालीकेच्या सहभागाशिवाय गावातील भांडण, तंटे, मतभेद मिटवून गावात शांतता निर्माण करणारी महात्मा गांधी तंटामुक्ती योजना महाराष्ट्र सरकारने राबविली आहे.

समारोप : महाराष्ट्रामध्ये अल्पावधीत लोकप्रिय झालेली ही महात्मा गांधी तंटामुक्त गाव योजना ही एक ग्रामसमृद्धीचे प्रभावी अस्त्र आहे. याद्वारे एकाचवेळी गावातील नागरिकांमध्ये विश्वास, शांतता, समन्वय, सहकार्य आणि बंधुभाव निर्माण करून सामाजिक न्यायावर आधारलेल्या समाजाची उभारणी करता येऊ लागली आहे. या योजनेची सर्वात आनंदाची बाब म्हणजे या योजनेच्या अभिनव उपक्रमांमुळे समाजातील वाईट व अनिष्ट प्रथांना प्रतिबंध घालण्यात जास्त प्रमाणात यश आलेले आहे.

संदर्भ :

१. लोकराज्य मासिक, ऑगस्ट, २०१० .
- २ अर्थ बोध, मार्च, २०१०.
३. योजना फेब्रुवारी २०११.

पन्नास टक्के महिला आरक्षणाची नितांत आवश्यकता आणि भारतीय राज्यघटनेमधील समानतेचा अधिकार

डॉ. अरुण आर. गाडे प्राचार्य श्री. मीनलक्ष्मी मेहता कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड कॉमर्स पाचगणी
पा. विशाल एल. कांबळे राहा. पाठ्यापक डॉ. पंतगदाव कळम आर्ट्स कॉमर्स कॉलेज पेण जि. रायगड

प्रस्तावना :- जागतिक महिला दिनाच्या निमित्ताने आपण संकल्प केला पाहिजे कि माणसाला माणुस म्हणून जन्मजातच कांही मुलभूत अधिकार प्राप्त झाले आहेत. हे त्यांचे नैसर्गिक अधिकार असून ते हिरावून घेण्याचा अधिकार कोणत्याही समाजाला किंवा राज्यसत्तेला नाही. हे अधिकार व्यक्तींना जगण्यासाठी, त्यांच्या व्यक्तीमत्त्व विकासासाठी आवश्यक आहेत. भारतासारख्या देशांमध्ये राज्यक्रांती न होता अहिंसात्मक मार्गाने नागरीकांना अधिकार राज्यघटनेने बहाल केलेले आहे. त्यामुळे अधिकाराशिवाय व्यक्ती आणि समाजाचा विकास शक्य नाही. स्वतंत्र भारतासाठी भारतीय राज्यघटना अस्तित्वात आल्यानंतर कोणत्याही प्रकाराची राज्यक्रांती किंवा रक्तपात न होता मिळालेले अधिकार हे भारतीय राज्यघटनेने भारतीय नागरीकांना दिलेले आहेत. हे भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या २५ नोव्हेंबर १९४९ च्या समारोपीय भाषणात घटना समितीमध्ये व्यक्त केले आहे. त्यामुळे “पन्नास टक्के महिला आरक्षणाची नितांत आवश्यकता आणि भारतीय राज्यघटनेमधील समानतेचा अधिकार” या विषयाची चर्चा करत असताना भारतीय राज्यघटने मधुन या मानवी अधिकारांची प्रचिती जाणवते. राजकीय प्रतिनिधीत्व आणि महिला आरक्षण व समानतेचा अधिकार आणि महिला आरक्षण या बाबी परस्परावलंबी आहेत. त्यातून महिलांचे सक्षमीकरण व सबलीकरण करण्याच्यादृष्टीने महत्वाचे बनते.

मानवी अधिकाराच्या दृष्टीने महत्त्व :- भारतीय राज्यघटनेमध्ये खूप मोठ्या प्रमाणात मानवी अधिकार हे सांगितलेले आहेत. या मानवी अधिकारांमध्ये सर्वच्या सर्व मानवी अधिकार महत्वाचे आहेत. त्यापैकी राजकीय अधिकार हा सत्तातरांच्या चाबतीमध्ये मानवाला मिळालेला अमुल्य अशीच देणगी आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या उद्देश पत्रिकेमधुन या मानवी अधिकारांची प्रचिती जाणवते. भारतातील महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने घेण्यासाठी व आपला समानतेचा हक्क बजावण्यासाठी मानवी अधिकारांमधिल राजकीय अधिकार हा सत्तेच्या बाबतीमध्ये खूप महत्वाचा आहे. त्यामध्ये महिलांना पन्नास टक्के आरक्षण देणे हे समानतेच्या व राजकीय अधिकाराच्या दृष्ट्या महत्वाचे बनले आहे. त्यामुळे भारतामध्ये केवळ स्थानिक स्वराज्य संस्था, पंचायतराज व्यवस्था यांमध्ये महिलांना पन्नास टक्के आरक्षण फक्त देणे पुरेसे नाही, तर संसद व घटकराज्यांची विधीमंडळे तसेच शैक्षणिक, सामाजिक व राजकीय तथा आर्थिक अशा सर्वच स्तरावर भारतातील महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने घेण्यासाठी व आपला समानतेचा हक्क बजावण्यासाठी पन्नास टक्के आरक्षण देणे जरूरीचे बनले आहे.

भारतातील महिला आरक्षण विधेयक :-

गेल्या कांही अनेक वर्षांपासून दिल्लीसह सर्व केंद्रशासित प्रदेश व घटकराज्यांमध्ये कांही प्रमाणात साक्षरतेचे प्रमाण वाढलेले आहे. त्यामुळे या भारतीय लोकशाही व्यवस्थेत स्त्रीयांचा सहभाग हा वाढत आहे. संसदेच्या दोन्ही सभागृहांमध्ये जरी महिलांचे अस्तित्त्व वाढलेले असले तरी, ते पुरेसे नाही; कारण लोकसंख्येच्या जवळपास संख्यात्मक दृष्ट्या महिलांची संख्या निम्म्या असून देखिल या सभागृहांमध्ये मात्र त्यांची संख्या दहा टक्के ही नाही. महिला राखीव जागांच्या प्रतिनिधीत्वासाठी एच.डी. देवेगौडा सरकारच्या काळात १२ सप्टेंबर १९९६ साली ३३ % महिला आरक्षणाचे विधेयक संसदेत मांडले होते, परंतु ते मंजूर होऊ शकले नाही. पुढे आजतागायत ते विधेयक संसदेमध्ये रेंगाळलेल्या अवस्थेत आहे. सध्याच्या संपुआ सरकारच्या या काळात राज्यसभा, लोकसभेमध्ये व घटकराजांच्या विधीमंडळांमध्ये महिलांना ३३% राखीव जागा असावेत यासाठी १०८ वे घटनादुरुस्ती विधेयक संसदेत मांडले होते. त्या विधेयेकाला राज्यसभेने ९ मार्च २०१० ला मंजूर केले. परंतु लोकसभेत अजुनही ते मंजूर होताना दिसत नाही.

खरे पाहिले तर आरक्षण हे मुख्यत्वे करून विशिष्ट कमकुवत, मागास वर्गाचा विकास करण्यासाठी त्यांना इतर वर्गांच्या बरोबरीने मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी जरी सकारात्मक भेदभाव स्पष्ट होत असला तरी त्यांतून स्पष्ट होणारी समानता ही खूप महत्त्वपूर्ण असते. कारण विषमता दूर करत असताना त्या वर्गाला खास विशेष सवलत देणे हे सकारात्मक समानतेला अभिप्रेत आहे. त्यामुळे विशेष राखीव जागांची तरतूद करावी लागते. त्याशिवाय त्या वर्गाला सबल होऊन इतरांच्या बरोबरीने मुख्य प्रवाहात येता येणार नाही. म्हणून समानतेसाठी आरक्षण हे महत्वाचे असल्याने भारतातील महिलांना पन्नास टक्के आरक्षण मिळणे ही नितांत आवश्यकता बनलेली आहे व तसेच त्यांचा तो समानतेचा मुलभूत अधिकारच आहे.

राजकीय प्रतिनिधीत्व आणि महिला आरक्षण :-

गेली अनेक वर्षांपासून विविध राजकीय पक्षांनी महिलांना राखीव जागा ठेवण्याची अशी अनेक आश्वासने दिली, मात्र कांही प्रतिनिधी महिला ह्या आपापल्या पक्षीय राजकीय आग्रहाला बळी पडल्या. मतांच्या पुरतेच त्यांचा विचार केला जातो, खरे तर लोकशाहीने दिलेल्या प्रौढ मताधिकारांमध्ये कुणाचीही मनमानी सहन करायची नसते, परंतु राजकीय पक्षांच्या राजकारणाला आग्रहाने कांही महिला बळी पडल्या. त्याचा परिणाम असा झाला की, राजकारणामध्ये महिलांचा अधिक सहभाग वाढवताना किंवा त्यांना जास्त प्रमाणात उमेदवारी देताना कोणताच राजकीय पक्ष दिसला नाही. ग्रामपंचायत, पंचायत समितीसह देशातील सर्व पंचायत

स्तरांवरील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये केंद्रीय मंत्रीमंडळाने महिलांना पन्नास टक्के आरक्षण देणारे विधेयक ११२ व्या घटनादुरुस्तीसाठी २४ नोव्हेंबर २००९ मध्ये लोकसभेत मांडलेले होते. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम २४३ या पोट कलमामध्ये याची तरतूद करण्यात येणार होती. त्यादृष्टीने या पन्नास टक्के महिला आरक्षणांमध्ये SC, ST, OBC, NT, VJNT, इ. या जातींमधील महिलांना देखिल त्याअंतर्गत राखीव जागांचा समावेश असणारा होता. लोकसभेच्या प्रमाणात त्या-त्या जातींच्या स्त्रीयांना प्रतिनिधीत्व देणारे हे पन्नास टक्के महिला आरक्षणाचे विधेयक मार्च २०१० मध्ये संसदेच्या स्थायी समितीकडे पाठवले. त्यानंतर २०११ च्या संसदेच्या हिवाळी अधिवेशनात संपुआ सरकारच्या बहुमताने मंजूर करण्यात आले. त्यांमुळे भारतातील स्त्रीयांना पुरुषांच्या बरोबरीने येण्यास त्यांचा अधिकार स्थानिक स्वराज्य संस्थात्मक पातळीवर का होईना प्राप्त झाला आहे. त्यांमुळे स्त्रीयांचा राजकीय सहभाग अधिक वाढण्यास मदत होईल. त्या दृष्टीने सध्या महाराष्ट्रात २०१२ मध्ये महानगरपालिका व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील निवडुकांमध्ये महिलांना या आरक्षणांमुळे पुरुषांच्या बरोबरीने समान प्रतिनिधीत्व मिळाले आहे. यातून महिलांचे सक्षमीकरण व सबलीकरण होण्यासाठी आणि भारतीय लोकशाहीचे दृढत्व करण्यामध्ये हे महत्वाचे बनले आहे. ११० व्या घटनादुरुस्तीने नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये व ११२ व्या घटनादुरुस्तीमुळे पंचायत राज (ग्रामीण) स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये भारतातील महिलांना पन्नास टक्के आरक्षण देऊन शासनाने त्यांच्यावर मेहरबानी केली आहे असे म्हणता येणार नाही, कारण तो त्यांचा मूलभूत हक्क आहे.

त्यांमुळे केवळ स्थानिक स्वराज्य संस्था, पंचायत राज व्यवस्था यांमध्ये महिलांना पन्नास टक्के आरक्षण फक्त देऊन पुरेसे नाही, तर संसद व घटकराज्यांची विधीमंडळे तसेच शैक्षणिक, सामाजिक व राजकीय तथा आर्थिक अशा सर्वच स्तरावर भारतातील महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने येण्यासाठी व आपला समानतेचा हक्क बजावण्यासाठी पन्नास टक्के आरक्षण देणे जरूरीचे बनले आहे. त्यांमुळे त्यांचा राजकीय व सामाजिक सहभाग हा देशविकासाच्या दृष्टीने निर्णय-निर्धारण प्रक्रियेत वाढेल व पुरुषांच्या बरोबरीने त्यांना समान अधिकार प्राप्त होतील. आणि भारतातील विकास हा स्त्री व पुरुष या दोहोंच्या समप्रयत्नाने होण्यासाठी, महासत्ता बनण्याच्या दृष्टीने खुप महत्वाचे आहे; कारण कोणत्याही राष्ट्राच्या विकासामध्ये, प्रगतीमध्ये तेथील लोक यांमध्ये पुरुषांच्या बरोबरीने तेथील महिलांची भूमिका देखिल तितकीच महत्त्वपूर्ण असते. त्यांमुळे सर्व क्षेत्रांत महिलांना पन्नास टक्के आरक्षण महत्वाचे असताना देखिल आतापर्यंत न दिल्याने आजतागायत भारतीय राज्यघटनेला ६६ वर्षे पुर्ण होऊन देखिल मूलभूत समानतेच्या अधिकारापासून येथील महिला अजुनही वंचितच आहेत.

भारतामध्ये २०१४ साली झालेल्या लोकसभेच्या निवडणुकांमध्ये तसेच २०१५-१६ साली झालेल्या बिहार सारंख्या कांही घटक राज्यांच्या विधानसभा निवडणुकांमध्ये प्रत्येक राजकीय पक्ष तयारीमध्ये असला तरी कांही पक्षांनी महिलांच्या सहभाग वाढविण्याच्या दृष्टीने संमेलन, मेळावे घेण्यास सुरुवात केलेली होती. उदा: महाराष्ट्रात राष्ट्रवादीकाँग्रेस, काँग्रेस इत्यादी पक्ष महिलांचे राजकीय सहभाग वाढविण्याच्या दृष्टीने सकारात्मक पुढाकार घेताना दिसत होते. तो भविष्यातील निवडणुकांचा विचार करून महिलांचा राजकीय सहभाग वाढविणे आवश्यक वाटत होते. त्यामुळे भारतातील प्रत्येक राजकीय पक्षांनी महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने राजकीय प्रतिनिधीत्व दिल्यास पन्नास टक्के महिला आरक्षणाचे विधेयक संसदेमध्ये मंजूर होण्यास मदत होईल व भारतीय लोकशाहीच्या विकेंद्रीकरण व विकासासाठी आणि महिलांचे सबलीकरण व सक्षमीकरण होण्यासाठी अत्यंत महत्वाचे बनलेले आहे. इतर राजकीय पक्ष किती प्रमाणात महिलांना प्रतिनिधीत्व देते यावर त्यांची भूमिका स्पष्ट होते. त्यामुळे महिला आरक्षण आणि राजकीय प्रतिनिधीत्व हे परस्पराशी निगडित असून पन्नास टक्के महिला आरक्षण संसद, घटक राज्यांची विधी मंडळे, तसेच सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक इत्यादींमध्ये मिळाल्यास महिलांचा राजकीय सहभाग हा मोठ्या प्रमाणात वाढेलच. त्याशिवाय भारतीय राज्यघटनेने दिलेला त्यांचा समानतेचा अधिकार भारतीय लोकशाहीमध्ये खऱ्या अर्थाने अधिक मिळण्यास मदत होईल.

भारतीय राज्यघटनेतील समानतेचा अधिकार आणि महिला आरक्षण :-

भारतातील महिलांना पन्नास टक्के आरक्षण म्हणजे त्यांचा समानतेच्या अधिकाराचा मूलभूत हक्क आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १४ ते १८ मध्ये समानतेच्या अधिकाराची तरतूद असून कलम १४ नुसार कायद्यापुढे समानता व कायद्याने समान संरक्षण स्पष्ट केले आहे. तर कलम १५ (१), (२) नुसार धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थान या कारणांवरून कोणताही भेदभाव केला जाणार नाही. तथा मनाई सांगितलेली आहे. त्याचबरोबर कलम १५(३) नुसार स्त्रीया व बालके यांच्याकरिता विशेष तरतूद करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही अशी तरतूद आहे. यांशिवाय कलम १६(१), (२) नुसार सार्वजनिक सेवा योजनांच्या बाबींमध्ये समान संधी सांगितलेली असून या सर्व सार्वजनिक सेवा योजनांमध्ये धर्म, वंश, लिंग, जात, कुळ, जन्मस्थान, निवास यांवरून कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव केला जाणार नाही अशी तरतूद केली आहे. या सर्व कलमातून समानतेच्या अधिकाराची तरतूद अभ्यासपूर्वक पाहिली असता लिंग हा घटक लक्षात घेऊन येथील महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने अधिकार, स्थान मिळाले पाहिजे. याकरिता कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव केला जाणार नाही अशी स्पष्टता यातून पुढे येते. मात्र असे असताना देखिल भारतातील महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने समानतेचा अधिकार देण्यात आतापर्यंत वंचित ठेवण्याचेच काम केले आहे असे वाटते? भारतीय राज्यघटनेच्या ६६ वर्षांनंतर देखिल महिलांना पन्नास टक्के आरक्षण मिळालेले नाही. हा केवळ स्त्री व पुरुष असा भेदभाव स्पष्ट करून राज्यघटना निर्मात्यांना जे अभिप्रेत होते त्याचे आपण उल्लंघन करित आहोत असा त्याचा अर्थ होतो.

देशाच्या हितासाठी केवळ स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये (ग्रामीण, नागरी) इ.मध्ये महिलांना पन्नास टक्के आरक्षण देणे पुरेसे नाही, तर त्याबरोबरच संसद, घटकराज्यांची विधीमंडळे, तथा शैक्षणिक, सामाजिक, राजकीय व आर्थिक आणि न्यायालयीन इ.सर्व क्षेत्रांमध्ये पुरुषांच्या बरोबरीने समान अधिकार म्हणून पन्नास टक्के आरक्षण देणे आवश्यक बनले आहे. कारण तो महिलांचा घटनात्मक स्वरूपाचा मूलभूत हक्कच आहे. तरच महिलांचे सक्षमीकरण व सबलीकरण होऊन त्यांचा मोठ्याप्रमाणात राजकीय व सामाजिक तथा सर्व क्षेत्रात कमालीचा सहभाग हा पुरुषांच्या बरोबरीने वाढेल. भारत महासत्ता होण्यामध्ये अनेक बाबीपैकी पन्नास टक्के महिला आरक्षणाची नितांत आवश्यकता हा प्रश्न देखिल तितकाच महत्वाचा आहे. कारण प्रत्येक देशाच्या विकासामध्ये महिलांची भूमिका, योगदान व भागीदारी देखिल पुरुषांच्या बरोबरीने तितकीच महत्वाची असते.

समालोचन / सारांश :-

महिला आरक्षणाची तरतूद भारतीय राज्यघटनेची कार्यवाही सुरु झाल्यापासूनच तात्काळ करायला हवी होती, पण जून्या अनिष्ट परंपरेच्या धर्मांधपनात अडकलेल्या या भारतीय समाजातील कांही अनास्थावादी राजकर्त्यांनी निम्म्या भागीदार असलेल्या महिलांना त्यांच्या या अधिकारापासून नेहमी वंचित ठेवायचेच काम आतपर्यंत केलेले दिसून येते. याची जाणीव पुरागामी चळवळींनी, परिवर्तनवाद्यांनी, स्त्रीवादी चळवळींनी तथा आपण सर्वांनी ठेवून त्यांचा तो अधिकार मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. त्यांच्या अन्यायाच्या प्रतिकाराच्या दृष्टीने व संरक्षणाच्या दृष्टीने महिलांना विशेष तरतूदीतून संरक्षण मिळण्यासाठी नेहमी पुढाकार घ्यायला हवा. कारण यावरच देशाचा विकास व प्रगती अवलंबून आहे. अन्यथा २०२० तरी काय ? पण कित्येक दशके, शतके जातील तरी देखिल भारत महासत्ता कधीच बनू शकणार नाही. याची उणीव म्हणून पुरुषांच्या बरोबरीने महिलांना पन्नास टक्के आरक्षण दिले तर भारत हा महासत्तेच्या बाजूने वाटचाल स्त्री व पुरुषांच्या समप्रयत्नाने करू शकेल, यातच खरे आपल्या सर्वांचे शहाणपण आहे आणि याशिवाय तो त्यांचा घटनात्मक स्वरूपाचा समानतेचा मूलभूत अधिकार आहे हे आपण सर्वांनी लक्षात घ्यायला हवे. त्यामुळे राजकीय प्रतिनिधीत्व आणि महिला आरक्षण व समानतेचा अधिकार आणि महिला आरक्षण याबाबी परस्परअवलंबी आहेत. त्यातून महिलांचे सक्षमीकरण व सबलीकरण करण्याच्यादृष्टीने महत्वाचे बनते.

संदर्भ :-

- 1) Biju M.R., "Women's Empowerment", A Mittal pub., First edition, New Delhi, 2006.
- 2) Basu D.D., "Introduction to the constitution of India", 20th edition reprint, India, Haryana, 2011.
- 3) Reddy A. Ranga (edi), "Empowerment of women and Ecological Development", serials publications, New Delhi, 2002.
- 4) Pylee M.V., "Constitutional Government in India", S.Chand and company Ltd., Six Edition, 2006.
- 5) बाळ प्रकाश/बेडकीहाळ किशोर (संपा), "भारतीय राजकीय व्यवस्था, प्रक्रिया आणि स्वरूप", कोतवाल लेले मेधा, "प्रतिनिधीत्व, राखीव जागा आणि स्त्रीया", आंबेडकर अकादमी, सातारा, २००२.
- 6) पाटील भारती, "स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये स्त्रियांना पन्नास टक्के राखीव जागा: निश्चीतच स्वागताहर्त पण...", प्रबोधन प्रकाशन ज्योती, मे, २०११.
- 7) गायकवाड प्रदीप (संपा), "भारताचे संविधान", दुर्गा ऑफसेट वर्क, दहावी आवृत्ती, नागपूर, २००६.

मराठी साहित्यातील महात्मा फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार प्रा. रेखा दि. अढाव - श्री. धाबेकर कला महाविद्यालय खडकी बु. अकोला

प्रस्तावना :- 'ज्ञान हेच बल' (Knowledge is power) हे फ्रान्सिस बेकन यांचे वाक्य मानव जोपर्यंत या पृथ्वीवर अस्तित्वात आहे तोपर्यंत प्रेरणादायी आहे. ज्ञानाची, भावनिक, बौद्धिक, नि विवेकावर आधारित मांडणी माणसाला 'मानवतेकडे' नेणारी आहे मानवाच्या शरीराची रचना इतर सजीवांपेक्षा अधिक प्रगत नि सरस अशी आहे. शारिरदृष्ट्या मानव इतर प्रकृतीपेक्षा नि सजीवांपेक्षा श्रेष्ठ ठरला आहे. हे असे असले तरी मानव निखळ शरीराच्या आधारावर आपले श्रेष्ठत्व सिद्ध करू शकत नाही. मानव शिक्षणाच्या माध्यमातून, विद्येच्या, ज्ञानाच्या माध्यमातून आपले श्रेष्ठत्व सिद्ध करू शकतो. माणसाची श्रेष्ठता त्याच्या भौतिकदृष्ट्या साधनसंपन्न असण्यात नाही तर त्याच्या सुखी समाधानी नि समंजस जगण्यात आहे. मानवाच्या जगण्यात साधनसंपन्नतेसह समाधान, समृद्धी आणि ज्ञान यांचा समोकास असणे गरजेचे आहे.

आपल्या भारतीय परंपरेमध्ये मानवपरंपरा शिक्षणाच्या आधारावर नैतिकदृष्ट्या अधिक सक्षम असल्याचा इतिहास आहे. अर्थातच आपल्याकडील शिक्षणव्यवस्था ही अतिशय अनौपचारिक नि विनाशूल्क पध्दतीची राहिली आहे. Skill based शिक्षणपरंपरा आपल्याकडे होती. आणि अनौपचारिक पध्दतीने सहजपणे Skill आत्मसात करण्याची परंपरा आपल्याकडे होती. इतिहासातील पौराणिक संदर्भ अशा प्रकारच्या शिक्षणाची ग्वाही देतात. पण तत्कालीन समाजात 'शिक्षण' या शिर्षकाखाली हे सगळं चाललं नव्हतं. तर ती जगण्याची एक पध्दत होती. Skill माणसाच्या पोटापाण्याचा प्रश्न सोडवू शकतो मात्र शरीराच्या गरजांसोबतच माणसाच्या काही भावनिक, बौद्धिक नि आध्यात्मिक गरजा असतात. यांची पूर्तता करण्याचा प्रयत्न माणूस शिक्षणाच्या माध्यमातून करू शकतो.

भारतामध्ये ज्ञानाची परंपरा बरीच जुनी आहे. समृद्ध आहे. तसेच त्या ज्ञानपरंपरेच्या काही मर्यादाही आहेत. परिणामतः काळानुरूप शिक्षण व्यवस्थेची निकड निर्माण होऊ लागली. ज्ञानाची दारे प्रत्येक मानवासाठी खुली व्हावीत अशी आर्त हाक काही महात्मांच्या कानांनी येऊ लागली. मानवाला शरीराच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठीच Skill प्राप्त झाले नव्हे ते परंपरेने ज्ञात होतेच. मात्र माणसाच्या अस्तित्वाचा जो मूळ प्रश्न आहे तो म्हणजे, मी कोण, माझ्या असण्याचे प्रयोजन काय? माझी समाजामधली भागिदारी काय? हे आणि ह्यांसारखे मानवाच्या अस्तित्वाला घेऊन असलेले प्रश्न दिवसेंदिवस गहिरे व्हायला लागले होते. ह्या प्रश्नांच्या उत्तराच्या शोधात मानव देवा-धर्माच्या नि प्रथा परंपरांच्या मान्यतांमध्ये बहुसंख्य वर्ग गुरफटला गेला. ह्या कर्मकांडाच्या नि परंपरांच्या कचाट्यात त्याला आपल्या 'स्वत्वाचा' शोध लागला नाही. कारण मान्यतांना स्वीकारून समाज सुखी होऊ शकला नाही. अज्ञानामुळे सैरभैर झालेला समाज कर्मकांडांच्या आणि तसल्याप्रकारच्या परंपरांना शरण जातांना दिसतो.

'न हि ज्ञानेत् सदृश पवित्रमिह विद्यते |' (ज्ञानाइतके दुसरे काहीही पवित्र नाही) इथवर माणूस पोहोचला. ज्ञानाशिवाय मानवाला कुणीही तारू शकत नाही. ज्ञान हेच बळ अशी उद्घोषणा अनेक समाजधुरीणांनी केल्याचे दिसून येते. भारतातील अनेक समाजसुधारकांनी वरवरच्या मलमपट्टा करण्यापेक्षा मुळात जखमच होऊ नये या मानसिकतेने शिक्षणासारख्या पवित्र कार्याला प्राथमिकता दिली. राजा राममोहन रॉय, लोकहितवादी, महात्मा फुले, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, लोकमान्य टिळक, गो.ग.आगरकर, महर्षि विठ्ठल रामजी शिंदे, छत्रपती शाहू महाराज, महात्मा गांधी, कर्मवीर भाऊराव पाटील, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आंबेडकर यांच्यासह अनेक महापुरुषांनी शैक्षणिक सुधारणासंदर्भात काम केल्याचे आपणास दिसून येते. 'शिका शहाणे व्हा आणि जबाबदारीने जगा' या अपेक्षेने समाजसुधारकांनी शिक्षणाचे कार्य केले कुठल्याही जातीपातीचा, स्त्री-पुरुष असा भेदभाव न करता समाजातल्या प्रत्येकापर्यंत शिक्षणाची गंगा पोहोचली पाहिजे या तळमळीतून शिक्षणकार्य आपल्या समाजात रूजविण्याचे कार्य समाजहितचिंतकांनी केले.

याचा परिणाम म्हणून जातीधर्माच्या आधारावर समाजामध्ये असलेल्या विषमतेमुळे ज्ञान काही मर्यादांमध्ये अडकून पडले होते ज्ञान सर्वसामान्यापर्यंत पोहोचण्याची वस्तू आहे असा हुंकार महाराष्ट्रामध्ये पहिल्यांदा महात्मा फुल्यांनी दिला. ज्या काळात महात्मा फुल्यांनी शिक्षणाच्या प्रसार-प्रचारासाठी प्रयत्नांस प्रारंभ केला त्यावेळी ब्रिटिश राजसत्तेने दिलेले स्वातंत्र्याचे आव्हान आणि समाजपरिवर्तनाचे आव्हान प्रमुख होते. तत्कालीन समाजात असलेल्या प्रश्नांची झगडण्यासाठी भारतीय समाजमन शिक्षित असण्याची गरज महात्मा फुल्यांनी ओळखली होती. देशकल्याणासाठी, समाजसुधारणांसाठी शिक्षणाशिवाय दुसरा रामबाण उपाय नाही असे त्यांच्या लक्षात आले.

बहुजन समाजाच्या अधोगतीस त्यांच्यामध्ये असलेले अज्ञानच कारणीभूत आहे ह्या निष्कर्षाप्रत महात्मा फुले येऊन थांबले त्यांनी

'शेतकऱ्यांचा असूड' मध्ये म्हंटल्याप्रमाणे -

'विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली,

नीतीविना गति गेली, | गतिविना वित्त गेले,

इतके अनर्थ एका अविद्येने केले'

शिक्षणाअभावी माणसाची अवस्था पशुवत झाल्याचे चित्र आपणास बघावयास मिळते. शिक्षण नसल्यामुळे बुद्धीचा विकास खुंटला, आर्थिक प्रगतीच्या मार्गात शिक्षणाअभावी धोंड निर्माण झाली. परिणामी सामाजिक प्रगतीमध्ये मानवाची जी जबाबदारीची भूमिका आहे ती सुध्दा त्याला करता आली नाही.

महात्मा फुलेंच्या मते माणसाच्या सर्व दुःखाचे मूळ त्याच्या अज्ञानात आहे. विद्येच्या प्रकाशात माणसाला अर्थाजनाच्या अनेक संधी दृष्टीस पडू शकतात. नि मानसिक, बौद्धिक गुलामगिरीतून त्याची मुक्तता होऊ शकते याविषयीचा त्यांचा विश्वास दांडगा होता. शिक्षण हे माणसाच्या अभ्युदयाचे साधन आहे. त्या साधनाचा प्रभावी वापर करून त्यांनी निकोप समाजपरिवर्तन केले.

महात्मा फुल्यांनी ज्या काळात शिक्षणाच्या कार्यास प्रारंभ केला त्या काळात समाजमान्यता अतिशय कठोर होत्या. माणसाचे अवमूल्यन झाले होते. जाती, प्रथा, परंपराचे प्राबल्य समाजमनावर गहिरें होते. शिक्षणाअभावी सामान्य माणूस या मान्यतांना झुगारून देण्याची ताकद ठेवू शकत नव्हता. शिक्षण ही विशिष्ट वर्गाची मक्तेदारी नसून तो पृथ्वीवरल्या प्रत्येक मानवाचा मूलभूत हक्क आहे असे पहिल्यांदा त्यांनी सांगून आपले शिक्षणविषयक प्रयत्न अधिक सबळतेने पुढे आणले वर्षानुवर्षांची अघोरी, अमानवीय प्रथा-परंपरांची जळमटे काढून टाकून शिक्षणविषयक मूलभूत चिंतन महात्मा फुल्यांनी आपल्या ग्रंथसंपदेमधून मांडले.

संत तुकारामांनी म्हंटल्याप्रमाणे, 'बुडती हेजन न देखवे डोळा | म्हणूनी कळवळा येत असे' महात्माफुल्यांच्या शिक्षणविषयक कार्यामागील प्रेरणा निखळ मानवतावादी असल्याचे दिसून येते वास्तविक पाहता महात्मा फुले अतिशय विद्वान आणि व्यासंगी व्यक्तिमत्व असलेला माणूस. वैयक्तिक पातळीवर फुल्यांनी कितीतरी पटीने साधनसंपन्नता अनुभवली असती मानमरातब मिळविले असते. आत्मकेंद्री, सत्ताकेंद्री विचारधारेची बाधा त्यांना होऊ शकली नाही. आईच्या ममतेनी समाजातील वंचितासोबतची आपली जबाबदारी ओळखून त्यांनी अवघ्या मानवजातीवर शिक्षणकार्याने मोठे उपकार केले आहेत.

तत्कालीन समाजात जातीपातीच्या उतरंडीखाली दबलेला सामान्यमाणूस शिक्षणापासून कोसो दूर होता. स्त्रीची तर अवस्थाच पुसणे नको. स्त्री आणि पशू यांच्या जगण्यामधे फारसा भेद दिसून येत नव्हता. स्त्री ही 'मानव' आहे हेच समाजाच्या ध्यानीमनी नव्हते त्यामुळे तिच्या शिक्षणाचा आणि मानव म्हणून जगण्याचा कुणी कधी विचारच केला नव्हता. महात्मा फुल्यांची मानवतावादी दृष्टी स्त्री-पुरुषात भेदभाव न करता शिक्षणाची गरज समानतेनी असल्याने नमूद करते महात्मा फुल्यांनी कौटुंबिक, सामाजिक मान्यतांची पर्वा न करता स्वतःच्या पत्नीला स्त्री शिक्षणाची अग्रदूत बनविले. सावित्रीबाई फुले त्या सनातन काळामधे शिक्षणाची कास धरू शकल्या ते फक्त महात्मा फुल्यांच्या मानवी दृष्टीमुळे आणि व्यवस्थेला अनुसरून असलेली त्यांची कार्य व्यवहाराची निष्ठा असल्यामुळे.

महात्मा फुल्यांच्या आणि सावित्रीबाई फुल्यांच्या जीवनात कितीतरी जीवघेणे प्रसंग या शिक्षणाच्या कार्यामुळे आले. परंतु उभयतांनी मानवतेच्या कल्याणाप्रतीची आपली असलेली निष्ठा तसूभरही ढळू दिली नाही. इंग्रजांची मतलबी शिक्षणप्रणाली त्यांना अमान्य होती. समाजातला तळागाळातला, वंचित माणूस प्राथमिक शिक्षणापासून वंचित राहू नये म्हणून प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे करण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. महात्मा फुल्यांनी शेतकरीपुत्र शिक्षणापासून वंचित असल्याची खंत आपल्या साहित्यातून मांडली आहे. शेतकरी स्वावलंबी नाही, बौद्धिक आणि आत्मिकदृष्ट्या समर्थ नाही हे महात्मा फुल्यांच्या लक्षात आले होते म्हणून आपल्या ग्रंथातून त्यांनी अतिशय डोळसपणे समाजस्थितीचे आणि शिक्षणाच्या दुरावस्थेचे वर्णन केले आहे.

महात्मा फुल्यांनी इ.स. १८८२ मधे हंटर शिक्षण आयोगासमोर निवेदन सादर करून शिक्षणविषयक सखोल समीक्षणात्मक निरीक्षणे नोंदविली होती. शूद्रातिशूद्रांना शिक्षण, स्त्रियांना शिक्षण तसेच प्राथमिक मोफत सक्तीचे शिक्षण ही त्यांची प्रमुख मांडणी होती. शिक्षणाच्या सार्वत्रिकरणाचा त्यांनी पुरस्कार केला.

'सार्वजनिक सत्यधर्म' या पुस्तकात फुल्यांनी आपली शिक्षणविषयक विचारधारा परखडपणे मांडली आहे. शिक्षकाविषयीची महात्मा फुल्यांची भूमिका : महात्मा फुल्यांच्या मते नवपिढी घडविणारा शिक्षक हा कुठल्याच जातीधर्माच्या नि मान्यतांच्या ओझ्याखाली दबलेला नसावा. मानवतेच्या दृष्टीने भारलेला शिक्षक कुठल्याही भेदभावाशिवाय विद्यार्थ्यांना ज्ञानार्जन करवू शकेल अशी त्यांची धारणा होती. शिक्षक हा प्रशिक्षित असावा. तरच तो विद्यादानाचे काम समाधानकारकपणे करू शकेल. शिक्षक हा उच्चशिक्षित नि उच्चविचारांनी प्रेरीत असावा ज्याचा प्रभाव विद्यार्थ्यांप्रत पोहोचेल आणि चांगल्या अनुकरणातून चांगले व्यक्तिमत्व आकारास येईल.

विद्यार्थ्यांना लेखनवाचन सोबतच व्याकरण, शेतकीचे प्राथमिक ज्ञान, नीती आणि आरोग्य यासंबंधीचे सोपे घडे अभ्यासक्रमात अंतर्भूत करावेत. माणसाचे माणूस म्हणून मूल्य वाढवावयाचे असेल तर नीती शिक्षणाला पर्याय नाही अशी महात्मा फुल्यांची भूमिका होती. वाढत्या वयाबरोबर विद्यार्थ्यांना नीतीशिक्षण दिले पाहिजे याविषयी महात्मा फुले आग्रही होते.

माणसाची व्यावहारिक कार्यक्षमता विकसित व्हावी आणि तीही शिक्षणाच्या माध्यमातून अशी महात्मा फुल्यांची अपेक्षा होती. निखळ पुस्तकी शिक्षणावर त्यांची भिस्त नव्हती तर व्यक्तीला स्वयंपूर्ण पध्दतीने जगण्यासाठी कौशल्य आत्मसात करणे आवश्यक आहे असे त्यांचे मत होते. त्यासाठी औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था स्थापन करणे आणि त्यामाध्यमातून शिक्षण देणे त्यांना अभिप्रेत होते.

भारत देश कृषीप्रधान असल्यामुळे इथल्या भूमिपुत्रांना शेतीस पुरक असे व्यावसायिक शिक्षण देऊन स्वावलंबी बनवावे जेणेकरून शिक्षणानंतर त्यांना बेरोजगारीला सामोरे जावे लागू नये. शेतकऱ्यांच्या आणि सामान्य माणसांच्या मुलांविषयीच्या शिक्षणविषयक मूलभूत विचार महात्मा फुल्यांनी पहिल्यांदा केल्याचे दिसून येते.

महात्मा फुल्यांनी मातृभाषेतून शिक्षण देण्यास अधिक प्राधान्य दिले. मातृभाषा, हिंदी आणि इंग्रजी असा क्रम असल्यास उत्तम तीन भाषेमध्ये सध्या जे निपूण | सद्गुणी संपन्न | मानवंत ||१|| असा आपला भाषाविषयक दृष्टिकोण त्यांनी सांगितला आहे.

प्राथमिक सक्तीचे शिक्षण हा फुल्यांच्या अतिशय मूलगामी चिंतनाचा विषय होता. प्राथमिक शिक्षण मोफत असण्यामागचा विचार गोरगरिवाच्या मुलांना शिक्षण मिळाले पाहिजे हा होता. सोबतच शाळांच्या गुणात्मक वाढीबाबतही दक्ष असलेले महात्मा फुले धर्मनिरपेक्ष

दृष्टिने शाळा चालविल्या जाव्यात याविषयी आग्रही होते विद्यार्थ्यांना शिक्षणाची गोडी लागावी. त्यांनी केलेल्या शैक्षणिक प्रयत्नांचे कौतुक व्हावे म्हणून बक्षिस आणि शिष्यवृत्तीसारख्या योजनाही त्यांनी सूचविल्या.

उच्चशिक्षणविषयक आपली विचारधारा व्यक्त करतांना ते म्हणतात की, समाजातला तळाचा माणूस उच्च शिक्षण घेऊ शकला पाहिजे यादृष्टीने उच्चशिक्षणाचे ध्येय आणि उद्दिष्ट असावे. उच्च शिक्षणाचे विषयही मानव्यामधे नैतिकता सदाचार आणि माणवाच्या सर्वसाधारण गरजांची पूर्तता करू शकेल अशा क्षमता निर्माण करणारे असावे असे आपले मत मांडले शिक्षणसंस्था ह्या विशिष्ट जातधर्माच्या विचारधारेवर पोसल्या जाऊ नयेत तर मानवीय दृष्टीकोण ठेवून तेथे व्यवस्थापन झाले पाहिजे शाळा महाविद्यालयावर सरकारची दृष्टी असावी तेथे मनमानी नसावी.

शिक्षणासंदर्भात अगदी बालवाडीपासून उच्चशिक्षणापर्यंत महात्मा फुल्यांनी अतिशय अभ्यासपूर्ण पद्धतीने आपली मते नोंदविली आहे. शिक्षण हे मानवाच्या आतील मानवतेला पोषक करण्यासाठी असलेले बाळकडू आहे शिक्षणाची प्रक्रिया ही केवळ औपचारिकताच नाही तर माणसामधल्या सज्जनत्वाचा, चिरंतनत्वाचा आविष्कार करणारी प्रक्रिया आहे.

आज नॅनोच्या युगात महिलावर्ग आणि इतरही शिक्षणाच्या माध्यमातून अतिशय सन्मानाने आणि जबाबदारीने आपली भूमिका पार पाडत आहेत हा निव्वळ योगायोग नाही तर महात्मा फुल्यांच्या कार्यरूपी वटवृक्षाला लगडलेल्या पारंढ्या आहेत. आज शैक्षणिक, वैज्ञानिक आणि आरोग्यविषयक आणि यांसारख्या अनेक महत्त्वपूर्ण ज्ञानशाखांमधे स्त्रिया कार्यरत असल्याचे आपण बघतो त्यामागची प्रेरणा ही ज्योतिबाचीच |

स्त्री शिक्षीत झाली म्हणूनच तिला आपल्या माणूस असण्याचे भान आले आपल्या क्षमता कळल्या आणि आत्मसन्मानही कळला आणि तो जपता आला. एक महिला शिक्षीत झाल्यास संपूर्ण घराची विचारधाराच नीरक्षीरतेच्या विवेकावर चालायला प्रारंभ होतो. अव्यवस्था, अनैतिकता नि अंधश्रद्धांसारख्या प्रथा परंपरांना मूठमाती देऊन डोळस शिक्षीत नि समंजस समाजरचनेची पायाभरणी होण्यास प्रारंभ होतो.

निष्कर्ष :

- १) आजच्या समाजात बहुजन वर्ग आणि स्त्रीवर्ग मोठ्या प्रमाणावर सुखवस्तू आणि बौद्धिक विचारसंपन्नता असलेले जीवन जगत आहे. याचे श्रेय महात्मा फुले या महामानवाला देण्यावाचून दुसरा कोण हकदार असू शकतो.
- २) महात्मा फुल्यांच्या शिक्षणविषयक विचारांनी समाजमनातील रानवटपणा जाऊन मानवियता स्थापन होण्यास प्रारंभ झाला.
- ३) महात्मा फुल्यांच्या शिक्षणविषयक विचारांनी प्रेरीत होऊन अनेक अभ्यासकांनी, समाजसुधारकांनी समाजातील अज्ञानाचा गडद अंधार धूसर करण्याचा प्रयत्न केला.
- ४) महात्मा फुल्यांचे विचार आजच्या युगातही अवघ्या विश्वाला प्रेरणा देण्याची ताकद ठेवून आहेत.

संदर्भ :

- १) श्रीराम गुंदेकर, महात्मा ज्योतिबा फुले: विचार आणि वाङ्मय.
- २) य.हि. फडके (संपा) महात्मा फुले समग्र वाङ्मय.
- ३) ना.ग.पवार, अविनाश वरोरकार, भारतीय समाज क्रांतीचे जनक महात्मा फुले.
- ४) तान्हाजी ठोंबरे, महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक कार्य.

ग्रंथालय आणि संगणक युग

प्रा. सिध्दार्थ अ. पाटील. श्री धाबेकर कला महाविद्यालय, खडकी (चां), अकोला

प्रस्तावना- 'ग्रंथालय' हे असे ठिकाण आहे की जेथे जगातील सर्व विषयांचे ज्ञान, ग्रंथ व ग्रंथेतर साहित्याचा रूपाने वाचक म्हणून तुम्हाला ज्ञान, माहिती, शिक्षण संशोधन आणि मनोरंजन अशा विविध कारणांसाठी ग्रंथपाल किंवा ग्रंथालय सेवकांकडून अगदी कमी वेळात उपलब्ध करून दिले जाते.

म्हणजेच वाचकाने मागितलेला ग्रंथ किंवा माहिती योग्य वेळी देण्याचे काम ग्रंथलयांतर्फे ग्रंथालयात केले जाते.

या वरून डॉ. शि. रा. रंगनाथन यांनी ग्रंथलयाची पुढीलप्रमाणे व्याख्या केली आहे.

“Library is a trinity of books, readers and staff”

म्हणजेच ग्रंथ, वाचक आणि ग्रंथपाल ही त्रिमूर्ती केंद्रस्थानी असलेली संस्था किंवा ठिकाण म्हणजे ग्रंथालय होय.

आज ही स्वयं अध्ययन हे मुख्यतत्त्वे पुस्तकांच्या आधारेच होते. त्याला पूरक म्हणून दृक-श्राव्य माध्यमाचा, मार्गदर्शन संयंत्राचा वापर केला जातो. नुसते वाचून समजायला अवघड असणारा एखादा विषय या माध्यमां.

च्या आधारे अधिक परिणाम कारकपणे समजावून देता येतो. त्यासाठी मुलाखत व्याख्यान, नाट्यीकरण ऑनिमेशन, प्रत्यक्ष घटनेचे चित्रीकरण यासारखे सादरीकरणाचे विविध प्रकार आवश्यकतेप्रमाणे वापरले जातात. असे कार्यक्रम तयार करताना सरासरी विद्यार्थी डोळ्यांसमोर ठेवलेला असल्याने सर्वांनाच ते सारख्या प्रमाणात उपयुक्त ठरत नाहीत. पुस्तकांच्या बाबतीतही असेच होते. काहींच्या दृष्टीने पुस्तकातील माहिती नको तितकी सोपी करून दिलेली असते तर तेच पुस्तक इतरांना समजण्यास अवघड वाटते. छापील पुस्तकांच्या बाबतीत तसेच ध्वनिचित्रफीतींच्या बाबतीत येणाऱ्या या मर्यादा संगणकाचा वापर केल्याने बऱ्याच प्रमाणात कमी करता येतात. तसेच वेगवेगळ्या माध्यमांचा स्वतंत्रपणे वापर करण्याऐवजी सर्वांचा एकत्रित वापर केल्याने (मल्टिमिडीया) त्याची उपयुक्तता वाढते.

संगणकाच्या साहाय्याने अध्ययन :

हायपरटेक्स्ट, चित्रे, ऑनिमेशन तंत्र, चलचित्रे, ध्वनी य सर्वांचा वापर करून तयार केलेले एखाद्या विषयावरील पॅकेज (कार्यक्रम) कसे काम करते हे आपण पाहू अशी विविध विषयांच्या अध्ययनास उपयुक्त ठरणारी मल्टिमिडीया पॅकेजेस आज सीडीजवर उपलब्ध आहेत.

हायपरटेक्स्ट/हायपरलिंक :

पुस्तकामध्ये एखाद्या विषयाची मांडणी करतांना दोन महत्वाचा मर्यादा येतात. एक असते पृष्ठसंख्येची व दूसरी असते कोणत्या क्रमाने ही मांडणी करायची हे सुरुवातीलाच ठरविण्याची एकच कुठलातरी क्रम करवावा लागतो व पृष्ठसंख्या मर्यादित ठेवण्यासाठी सर्वच तपशील पुस्तकात समाविष्ट करता येत नाही. यामुळे पुस्तकाचा वापर करणाऱ्यास दिलेल्या क्रमानेच विषय शिकणे आवश्यक बनते. तसेच सर्वच तपशील एकाच पुस्तकात मिळत नसल्याने वेगवेगळी पुस्तके अभ्यासावी लागतात संगणक तंत्रज्ञानातील प्रगतीमुळे आज प्रचंड माहिती अतिशय कमी जागेत साठवता येणे शक्य झाले आहे. त्यामुळे एखाद्या विषयाची सविस्तर माहिती, वेगवेगळ्या अंगाने, तपशिलात जाऊन एका सीडीवर ठेवणे सहज शक्य आहे. अशी माहिती साडीवर ठेवताना हायपरटेक्स्ट तंत्राचा वापर करतात.

व्हर्च्युअल क्लासरूम :

आज सर्वच ठिकाणी सर्वविषयांचे तज्ज्ञ उपलब्ध नसतात. केवळ चांगल्या शिक्षकांचे मार्गदर्शन मिळू न शकल्याने मागे पडणारे विद्यार्थी व्हर्च्युअल क्लासरूमचा वापर केल्याने पुढे चांगल्या प्रकारे प्रगती करू शकतील तसेच कमी शिक्षक अनेक विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करू शकतील. त्यामुळे सुरुवातीच्या खर्चानंतर होणार खर्च अतिशय कमी असेल.

इंटरनेट :

जगामध्ये वेगवेगळ्या ठिकाणी असलेली संगणकाचा जाळी एकमेकांना जोडून जे जाळे तयार झाले आहे त्याला इंटरनेट म्हणतात. हे संगणकउपग्रहांद्वारे फायबर ऑप्टिक्सद्वारे दूरध्वनी यंत्रणेद्वारे अशा विविध प्रकारांनी जोडलेले असतात. असे जाळे तयार झाल्याने आज जगातून कोठूनही अल्पावधीत माहिती मिळवणे शक्य झाले आहे. इंटरनेटवर कोणत्याही विषयावरच प्रचंड माहिती उपलब्ध असते व रोज त्यामध्ये भर पडत असते. इंटरनेट वापरण्यास ही माहिती जशी मिळवू शकतो तशी नवीन माहिती

वापरण्यास ही माहिती जशी मिळवू शकतो तशी नवीन माहिती त्यामध्ये टाकू ही शकतो या माहितीवर कोणा एकाचे असे नियंत्रण नसल्याने इंटरनेटद्वारे मिळणारी सर्वच माहिती बरोबर असेल, विश्वासाह्व असेल असे मात्र नाही. माहिती जाळातून आपणांस हवी असलेली व योग्य माहिती मिळवणे या बरोबरच ई-मेलद्वारे जगात कोठे ही आसाल तरी एकमेकांच्या संपर्कात राहणे ही अतिशय स्वस्तात व सहज शक्य झालेय. इंटरनेटमुळे उपलब्ध झालेल्या पुढील सुविधांचा वापर सर्वांना अध्ययनासाठी करता येईल.

१) वेबसाईट्स :

एखाद्या विषयाची माहिती हवी असेल तर त्या संदर्भातील माहिती देणाऱ्या वेबसाईट्स सर्च इंजिनद्वारे आपण शोधू शकतो. त्याचप्रमाणे इतरांकडून ही तसेच पुस्तके नियतकालिक, उपग्रह वाहिन्यांवरील कार्यक्रमांमध्ये ही अशा साईट्सचे पत्ते आपल्याला मिळू शकतात. त्याआधारे संबोधित वेबसाईट्सवरून आपल्याला हवी ती माहिती आपण डाउनलोड करून घेऊ शकतो. काही वेळा यासाठी शुल्क आकारण्यात येते हे शुल्क क्रेडिटकार्ड द्वारे भरण्याची सोय असते.

२) ई-मेल

ही सुविधा कोणतेही शुल्क न घेता उपलब्ध करून देणाऱ्या अनेक साईट्स आज इंटरनेट वर आहेत. उदाहरणार्थ लिववणवउए वीवजउंपसणवउ ई-मेलची सुविधा वापरायची असेल तर प्रथम आपल्याला ई-मेल सुविधासाठी नोंदणी करावी लागेल. यासाठी आपल्याकडे स्वतःचे इंटरनेट कनेक्शन असण्याची ही आवश्यकता नसते इतरांच्या कनेक्शनद्वारे ही आपण ई-मेलसाठी नोंदणी करू शकतो. त्यासाठी आतापर्यंत ज्या नावाने अशी नोंदणी इतर कोणीही केलेली नाही असे नाव तुम्हाला निश्चित करावे लागते. ई-मेल सुविधा ज्या नावाने आपल्याला उपलब्ध होते तो आपला ई-मेल अॅड्रेस, इतरांनी आपले ई-मेल अकाउंट वापरू नये म्हणून सांकेतिक शब्दांचा वापर ते सुरु करण्यासाठी करावा लागतो. हयाची पूर्तता केली की तुम्हाला एक ई-मेल बॉक्स त्या साईटमार्फत दिला जाते.

ई-मेलद्वारे संपर्क अतिशय वेगाने व कमी खर्चात करता येतो. त्यासाठी ज्याच्याशी संपर्क साधायचा त्यांच्याकडेही ई-मेल अॅड्रेस असावा लागतो. ई-मेल करायला त्रास ही कमी. पाच मिनिटांपेक्षा कमी वेळात एकच पत्र १०० जणांना पाठवू शकतो. त्यामुळे ई-मेलद्वारे मार्गदर्शन करणे, शंका निरसन करून घेण्यास आज अनेक तज्ज्ञ मिळू शकतात. तसेच आपण एकमेकांना मार्गदर्शन करू शकतो. एकमेकांचे शंका निरसन करू शकतो आपल्याला समजलेली माहिती लगेच इतरांपर्यंत पोहोचवू शकतो.

३) बुलेटिन बोर्ड :

अनेक साईट्सवर बुलेटिन बोर्डची सोय असते. याचा उपयोग नोटीस बोर्डसारखाच होतो त्या बुलेटिन बोर्ड पर्यंत पोहोचणाऱ्यास त्यावरील माहिती मिळू शकते. ही माहिती आवश्यकतेप्रमाणे बदलली जाते. काही बुलेटिन बोर्डसना आपण ही माहिती पाठवू शकतो.

४) चॅट रुम :

ई-मेलद्वारे जसा आपण संपर्क साधू शकतो तसेच चॅटरूमद्वारे ही. फरक एवढाच की चॅटरूम मध्ये त्या वेळी उपस्थित असणाऱ्याशीच संपर्क साधता येतो. तेथे उपस्थित असलेल्याशी आपण चर्चा करू शकतो अर्थात टाईप करून, विविध विषयांच्या चॅटरूमस उपलब्ध आहेत. आपल्या आवडीप्रमाणे कोणत्या चॅटरूममध्ये जायचे ते आपण ठरवू शकतो.

५) डिस्कशन फोरम :

अशी सुविधा उपलब्ध असणाऱ्या वेबसाईट्सही अनेक आहेत, विषयानुसार आपण हव्या त्या साईटच्या डिस्कशन फोरम मध्ये सहभागी होऊ शकतो. त्यामध्ये आपले प्रश्न विचारू शकतो किंवा त्यामध्ये आधी झालेल्या चर्चे संदर्भात किंवा इतर ही विषयांसंदर्भात आपले मत मांडू शकतो. इंटरनेट मुळे अध्ययनासाठी उपयुक्त अशा वरील सुविधा उपलब्ध झाल्यामुळे एकमेकांच्या सहकार्याने एकमेकांचे शंका निरसन करून एकमेकांशी चर्चा करून सह अध्ययन करणे शक्य झाले आहे.

६) ई ग्रंथालय :

देश भराल्या वेग - वेगळ्या इंस्टीट्यूटचे जवळपास एक लक्ष विद्यार्थ्यांना मोठ मोठ्य पुस्तकांपासून काही प्रमाणात आज्ञादी मिळाली आहे. हया एक लक्ष विद्यार्थ्यांना आता त्यांच्या सिलेबस व त्यांच्या इंटरनेट च्या जवळपास ५० लक्ष पुस्तक ऑनलाईन झाली आहे. त्या पुस्तकांना फक्त एका क्लिक ने ते पाहू शकणार आहेत. एच.आर.डी. मंत्रालयाचे महात्वाकांक्षी प्रोजेक्ट नेशनल डिजिटल लाइब्रेरी म्हणजे ई-लाइब्रेरी च्या ट्रायल रन सुरु झाला आहे.

आता जवळपास २५ हायर एज्युकेशन इंस्टीट्यूटचे एक लक्ष विद्यार्थ्यांना रजिस्टर्ड केला आहे. हे विद्यार्थी ई-लाईब्रेरीत ५० लक्ष पुस्तके ऑनलाईन वाचू शकणार आहेत. या ई- लाईब्रेरीत इंजीनिअरींग, लाइफ सायन्स, आर्ट, लिटरेचर, इतिहास, भूगोल, अर्थशास्त्र, मैनेजमेंट, आणि पब्लिक रिलेशनची पुस्तके आहेत.

ई - ग्रंथालयाचे वैशिष्ट्ये :

- १) सेवा जलदगतीने उपलब्ध होते.
- २) इंटरनेटच्या माध्यमातून जगभर कोवू नही स्त्रोत्रांशी संपर्क साधता येतो.
- ३) वाचन साधने संग्रहात कमी साधने लागते.
- ४) तांत्रिक उपकरणाबरोबरच विजेची आवश्यकता असते.
- ५) वाचन साहित्याची हाताळणी करण्यासाठी तांत्रिक उपकरणाची आवश्यकता.
- ६) वाचक व कर्मचारी वर्ग यांचा संपर्क कमी प्रमाणात येतो.
- ७) ऑन लाईन स्त्रोतासाठी संपर्क साधण्यासाठी वेळेची मर्याद नसते.
- ८) वाचक वर्ग उपलब्ध स्त्रोतांचा शोध स्वतः घेउ शकते.

इलेक्ट्रॉनिक ग्रंथालयाद्वारे पारंपारिक सेवा नवीन स्वरूपात दिल्या जाउ लागल्याने ग्रंथालयाची उपयुक्तता वाढू लागली आहे हे आपल्याला मान्य, करावे लागले.

निष्कर्ष :

ग्रंथालयाचे पारंपारिक स्वरूप हळूहळू नष्ट होत चालले. असून यामध्ये ग्रंथालयात नविन रूप आपणासमोर घेत आहे. डिजीटल ग्रंथालय ३६५ दिवस अहोरात्र म्हणजे २४ तास उघडे असते डिजीटल ग्रंथालय प्रलेखाचे चिरकालीन जतन करता येते व त्याचा अनेक प्रती देखील काढता येते.

सर्व प्रकारच्या माहितीचे भांडार असलेले डिजीटल ग्रंथालय, इंटरनेट सेवा, न्युजपेपर, विशेष ग्रंथालयाचे डिजिटायजेशन, इलेक्ट्रानिक्स संदर्भ सेवा, इंटर लायब्रेरी लोन सेवा, ई-पब्लिशींग इलेक्ट्रानिक सेवा अशा इलेक्ट्रानिक सेवा डिजीटल सेवा विद्यार्थ्यांना पुरविण्यात येतात. या साधनांचा उपक्रम ग्रंथपाल चांगल्या तऱ्हेने शैक्षणिक ग्रंथालयात उपयोग विद्यार्थ्यांना करुन देत आहेत.

संदर्भ सूची :

- १) डॉ. प्रकाश अतकरे, कुलसचिव, यशवंतराव चव्हाण, महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक
- २) एस.पी. पवार ग्रंथालय व माहिती शास्त्र कोल्हापूर, फडके प्रकाशन
- ३) शरद भट इलेक्ट्रानिक माहिती साधने नागपुर पिंपळापुरे, पब्लिशींग
- ४) दैनिक नवभारत दि. १० मार्च २०१६

‘गावगाड्याची’ शंभरी

प्रा. दत्तात्रय दादासो जाधव राजे रामराव महाविद्यालय, जत. Mob. 9657160493

भारत ही ‘खेड्यांची भूमी’ आहे. ‘खेडे’ म्हणजे गाव होय. गाव हे भारतीय समाज व्यवस्थेचे व्यवच्छेदक लक्षण आहे. भारत या खंडप्राय देशावर सर्वप्रथम मुस्लिमांनी आक्रमण केले व तदनंतर ब्रिटीशांनी आक्रमण केले. मुस्लिम राजवटीने हिंदू राजवटीशी कमि-अधिक प्रमाणात एकरूप होण्याचे प्रयत्न केले. त्याचे पूरावे व दाखले आजही आपणांस निदर्शनास येतात. ब्रिटीश राजवटीने भारतीय समाज व्यवस्थेत बदल करण्याचे प्रयत्न केले कारण त्यांना राज्य करावयाचे होते. मुस्लिम व ब्रिटीश राजवटीच्या अधिपत्याखाली गाव नावाची संस्था-व्यवस्था आपले वेगळेपण टिकवून होती. ब्रिटीशांनी राज्यकारभार करावयाचा तर इंग्लंडहून नोकरशाही आणणे अशक्य होते. ब्रिटीशांनी भारतात ‘कारकूनी शिक्षणपद्धती’ सुरु केली. भारतीयांना शिक्षण मिळू लागले. भारतीय ब्रिटीश राजवटीत कारकून, तलाठी, मामलेदार म्हणून कामे पाहू लागली. याच काळात गाव-गाडा ग्रंथकर्ते त्रिंबक नारायण अत्रे मामलेदार म्हणून महाराष्ट्रात काम पहात होते. ते कायद्याचे पदवीधर (B.A.LLB.) होते. श्री अत्रे यांच्याकडे डोळस अशी दृष्टी होती. श्री अत्रे यांनी मामलेदार म्हणून काम करत असताना महाराष्ट्रातील समाज जीवन जवळून पाहिले होते. गाव व गाव-गाडा नावाच्या व्यवस्थेबद्दल-संस्थेबद्दल ग्रंथकर्त्यांच्या मनात कुतूहल निर्माण झाले. श्री अत्रे नी सन १९१५ ला महाराष्ट्राच्या समाजजीवन शब्दबद्ध केले. सन १९१५ ला श्री त्रिंबक नारायण अत्रे कृत गाव-गाडा हा समाजशास्त्रिय दस्तावेज प्रकाशित झाला.

ग्रंथकर्त्याने सदर ग्रंथाची विभागणी एकूण ११ प्रकरणात केली आहे. ग्रंथाच्या सुरुवातीस प्रस्तावनापर ‘वंदन’ व समारोपीय भागात ‘महायात्रा’ नावाचे प्रकरण लिहले आहे. सदर ग्रंथात भरित, वतन-वृत्ति, गाव-मुकादमनी, वतन-वेतन, बलुते-अलुते, फिरस्ते, दुकानदारी, कुणबी, फसगत व सारासार अशी ती एकूण ११ प्रकरणे होते.

ग्रंथकर्त्यांच्या लेखनाचा केंद्रबिंदू गाव-कूणबी-बलुतेदार-अलुतेदार हे आहेत. कुणबी हा गावचा प्रधान. कुणब्याला त्याच्या कामात मदत करणारे ते बलुतेदार व अलुतेदार होत. १२ बलुतेदार व १८ अलुतेदार यांच्या सहकार्याने कुणबी शेती करावयाचा. कुणबी व बलुतेदार-अलुतेदार यांच्यात जणू ‘सामाजिक करारच’ (Social Contract) झाला होता. या कराराच्या मूळाशी ‘वस्तुविनिमयाची पद्धती’ (Barter System) होती; कि ज्याचा अत्यंस्थ हेतू हा ‘गरजांची पूर्तता’ (System of Wants) होय. या अर्थाने ती कशी गरजांची पूर्तता करणारी व्यवस्था आहे वा होती हे नाट्यमयरीत्या शब्दबद्ध करण्यात ग्रंथकर्ता यशस्वी झाला आहे.

ग्रंथकर्त्यांच्या मते, गावगाड्याच्या केंद्रभागी हा कुणबी होय. ग्रंथकर्त्याने, कुणबी या शब्दाचा अर्थ जातिवाचक व व्यवसायवाचक घेतला आहे; म्हणून तो म्हणतो, कुणबी म्हणजे ‘कोणीबी’ (कोणीही) त्याच्यात कोणतीही जात संपादते. या अर्थाने ग्रंथकर्त्याने कुणब्याला व्यापक परिमाणात बसविण्याचा प्रयत्न केला आहे. ग्रंथकर्ता लिहतो, “दुनियेच्या पोटापाण्याचा भार कुणब्याने उचलला असल्यामुळे खेड्यातले सर्व धंदेवाले कुणब्याला बळीराजा असे संबोधितात”. बलुतेदार-अलुतेदार, फिरस्ते, वतनदार, पाटील-कुलकर्णी कुणब्याच्या भोळे व अज्ञानीपणाचा कसा फायदा घेतात हे शब्दबद्ध केले आहे. कुणब्याला शेती पिकविणे इतकेच माहित असते. उत्पादित मालाची किंमत ठरविण्याची व्यापारी वा व्यावसायिक अक्कल नसते त्यामुळे त्याची फसगत होते. हिच बाब कारागिरांना (लोहार, सोनार, चांभार, सुतार आदी) लागू पडते. त्यांना वस्तु उत्पादित करण्याची अक्कल आहे पण व्यावसायिक दृष्टी नाही. त्यामुळे दक्षिणेतला व्यापार परप्रांतियाच्या हाती गेला असे ग्रंथकर्ताचे मत आहे; कि जे आजही लागू पडते. आज २१ व्या शतकात आपण व्यावसायिक वृत्ती व शहाणपण अंगि बाणिवण्यास कमी पडल्यामुळे महाराष्ट्रात उत्तर पर प्रांतियांनी बाजारपेठ काबीज केली आहे.

ग्रंथकर्ता कुटुंब पद्धतिवर भाष्य करताना एकत्रित कुटुंबपद्धतिचा पुरस्कार करतो; कि जी आज पूर्णतः लयास गेली आहे. ग्रंथकर्ता लिहतो, “एकत्र कुटुंबव्यवस्थेसारखी व्यक्तिके त्यांनी बनलेल्या कुटुंबाचे व एकंदर समाजाचे हित साधणारी दूसरी संस्था क्वचितच दाखविता येईल. एकत्र कुटुंब म्हणजे

सेव्य-सेवकभावाचा सर्वतोपरी अत्यंत सुखकर व उत्तेजक म्हणून स्पृहणीय संगम होय". विभक्त कुटुंबात शेतीची विभागणी होते व बहूतांश शेती बांधा खालीच जाते अन् 'माझे ते तूझे व तूझे ते माझे' ही आपले पणाची भावना लयास जाते हे आज ही खरे आहे. 'उत्तम शेती-मध्यम व्यापार-कनिष्ठ नोकरी' हे सूत्र ग्रंथकर्ता सांगतो पण आज पूर्ण उलट परिस्थिती आहे. कुणबी आर्थिकदृष्ट्या मागास असतो. तो सावकारशाहीला बळी पडतो म्हणून ग्रंथकर्ता सहकारी पतपेढ्यांचा उपाय सूचवितो. "परस्पर सहकारी मंडळांचा मुख्य-फायदा हा की, कुणबी, हलके धंदेवाले व मजूर ह्यांना सावकारापेक्षा हलक्या व्याजाने कर्ज मिळते, जमाखर्चात भोळे राहत नाही व लूचेगिरी होत नाही". कुणबी आर्थिकदृष्ट्या साक्षर व्हावा ही ग्रंथकर्त्याची तळमळ. मा. धनंजय गाडगीळ यांनी यामूळेच सदर ग्रंथाचे कौतूक केले आहे.

ग्रंथकर्त्याने, समकालीन असणा-या भोंदू बाबा-बुवा यांच्या भोंदूगिरीवर कडाडून हल्ला केला आहे. ग्रंथकर्ता लिहतो, "नविन क्षेत्रे, नवीन साधू व नवीन पंथ निर्माण करण्यात हिंदूंची बरोबरी करणारा एकही धर्म संबंध पृथ्वीत नाही" साधु-बाबा-बुवा हा नुसता निरुपयोगीच नव्हे तर समाज घातक वर्ग आहे असे परखडपणे सांगण्यास ग्रंथकर्ता जरासुद्धा कचरत नाही. अशा परिस्थितीत ग्रंथकर्ता हळहळतो व जगद्गुरु तुकोबारायांचे वचन उद्धृत करतो 'बुडतसे जन देखवेना डोळा। म्हणूनी कनवळा येत असे।'

कुणब्याला फसवणारे साधु-बाबा-बुवा-व्यापारी यातुन मुक्त होण्यासाठी ग्रंथकर्ता शिक्षणाचा उपाय सूचवितो. ग्रंथकर्ता लिहतो, "जोपर्यंत कुणब्यांना व अडाण्यांना तिसरा डोळा नाही तोपर्यंत ग्रामसुधारणा हा विषय निव्वळ मनोराज्यात वावरणार. सामान्य ज्ञानाचे शिक्षण जितके जास्त मिळेल तितका आमचा हास्यास्पद देवभोळेपणा नाहीसा होईल". ग्रंथकर्ता, शिक्षणास तिसरा डोळा हे रूपक देतो. ग्रंथकर्त्यास 'कारकूनी शिक्षण' अभिप्रेत नसून 'व्यावहारिक/उपयोजित' शिक्षण अभिप्रेत आहे.

या सर्व प्रमुख बाबींसह ग्रंथकर्ता वतन-वेतन, बाजारपेठा, भटके, गाव-मुकादमनी, कुणबी-अडाणी-पांढरपेशा, काळी-पांढरी, मौजे-कसबा, इनाम आदी बाबींचा सविस्तरपणे उहापोह करतो.

ग्रंथकर्त्याने, वर्णनात्मक पद्धतीचा वापर केला आहे. कोणताही ऐतिहासिक पुरावा त्याजकडे नाही. ग्रंथकर्ता लिहीतो, "अमूक एक ग्रंथावरून प्रस्तुत पुस्तकाची रचना केली असे मूळीच नाही. त्याचा मुख्य पाया जाती-जातींच्या आबालवृद्ध स्त्रीपुरुषांशी प्रसंगानुसार झालेले संवाद व त्यांनी दिलेली माहिती ही आहे". क्षेत्रअभ्यास (Field Work) करून हा ग्रंथ रचिला आहे. समकालीन काळात सुरु असणा-या सामाजिक सुधारणांच्या चळवळीची, स्वातंत्र चळवळीची ग्रंथकर्त्याने दखल घेतलेली नाही. सदर ग्रंथ महाराष्ट्राच्या जन जिजनावर असल्याने त्यास क्षेत्रमर्यादा पडते. ग्रंथकर्त्याच्या लेखणावर, संस्कृत भाषेचा प्रभाव दिसून येतो. ग्रंथकर्त्याने ग्रंथात वेळोवेळी मराठीतील वाक्यप्रचार व म्हणी सांगितल्या आहेत यावरून यांचे मराठी भाषेवरील प्रभूत्व दिसून येते. सदर ग्रंथ, बुद्धीजीवी वर्गाच्याच पचनी पडेल असा असल्यामुळे तो सर्वसामान्यत्वाकडे जाऊ शकला नाही. या सर्व मर्यादासह सदर ग्रंथ म्हणजे महाराष्ट्राचा समाजशास्त्रीय दस्तावेजच आहे. या ग्रंथाची मांडणी अत्यंत शास्त्रीय असून हा ग्रंथ काल्पनिक नाही तर अनुभवजन्य असा आहे. महाराष्ट्रातील समाजसेवक, राजकारणी, बुद्धीजीवी वर्गास हा मार्गदर्शक असा ग्रंथ आहे. सदर ग्रंथ अभिजात ग्रंथ आहे.

सदर ग्रंथाचे लेखन सन १९१५ ला त्रिंबक नारायण अत्रे यांनी केली. सन २०१५ ला या ग्रंथास १०० वर्षे पूर्ण झाली. प्रस्तुत ग्रंथ सरिता प्रकाशन पुणे यांनी प्रकाशित केला आहे. ग्रंथाची एकूण पृष्ठे ३०७ आहेत. ग्रंथाचे मुख्यपृष्ठ चंद्रमोहन कुलकर्णी यांनी कल्पिले आहे. मुख्यपृष्ठावर चाक आहे; कि जे मानवाच्या उत्क्रांतीचे कारण बनले. मलपृष्ठावर ग्रंथाचा गोषवारा आहे.